

A CIGÁNYSÁG TÁRSADALOMISMERETE

Iskolakultúra-könyvek 13.

Sorozatszerkesztő

Géczi János

Szerkesztő

Reisz Terézia

Andor Mihály

A CIGÁNYSÁG TÁRSADALOMISMERETE

iskolakultúra

Iskolakultúra, Pécs, 2002

Készült a „Roma tanulókat segítő pedagógus-továbbképző program”
keretében a PHARE és az Oktatási Minisztérium támogatásával.

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
SZUHAY PÉTER: AKIKET CIGÁNYOKNAK NEVEZNEK: AKIK MAGUKAT ROMÁNAK, MUZSIKUSNAK VAGY BEÁSNAK MONDJÁK	9
KOCSIS KÁROLY: ETNIKAI-POLITIKAI FÖLDRAJZI ADALÉKOK A KÁRPÁT-MEDENCEI CIGÁNY (ROMA) KÉRDÉS VIZSGÁLATÁHOZ	32
NAGY MÁRIA: FELKÉSZÍTÉS ÉS ISKOLAI GYAKORLAT A CIGÁNY TANULÓK NEVELÉSE/OKTATÁSA TERÜLETÉN	50
ROMANO RÁCZ SÁNDOR: A ROMA KISEBBSÉG ÉS A TÁRSADALMI KOHÉZIÓ	70
KÁLLAI ERNŐ: CIGÁNY KISEBBSÉGI ÖNKORMÁNYZATOK MAGYARORSZÁGON	90
REISZ TERÉZIA: A KISEBBSÉGI KÖZOKTATÁS-POLITIKA HELYZETE	101
POLÓNYI ISTVÁN: A CIGÁNY NÉPESSÉG DEMOGRÁFIAI, ISKOLÁZOTSÁGI ÉS FOGLALKOZTATÁSI HELYZETE – S AZ ABBÓL ADÓDÓ OKTATÁSPOLITIKAI KÖVETKEZTETÉSEK	133
HAVAS GÁBOR: A CIGÁNY TANULÓK ELKÜLÖNÍTÉSE AZ ÁLTALÁNOS ISKOLÁBAN	151
LISKÓ ILONA: A CIGÁNY TANULÓK ISKOLAI EREDMÉNYEI	173
TAKÁCS ÉVA: A CIGÁNY/ROMA NÉPESSÉG ISKOLÁZOTSÁGA, MUNKA- ÉS ÉLETLEHETŐSÉGEI SOMOGY MEGYÉBEN	197
FLECK GÁBOR – VIRÁG TÜNDE: MOST MÁR INNEN MENNI KELL (ILONKA NÉNI)	215
KEMÉNY ISTVÁN: NÉHÁNY JAVASLAT A CIGÁNYOK/ ROMÁK ÜGYÉBEN	223

ISBN 963 641 889 6
ISSN 1586-202X

© 2002 Fleck Gábor, Havas Gábor, Kállai Ernő, Kemény István,
Kocsis Károly, Liskó Ilona, Nagy Mária, Polónyi István, Reisz
Terézia, Romano Rácz Sándor, Szuhay Péter, Takács Éva,
Virág Tünde

© 2002 Iskolakultúra

Nyomdai előkészítés:
VEGA 2000 Bt.

Nyomás: Molnár Nyomda és Kiadó KFT., Pécs
Felelős vezető: Molnár Csaba

ELŐSZÓ

A felsőoktatásban, és a pedagógusképzésben is csak a közelmúltban jelent meg önálló társadalomtudományi diszciplínaként a romológia/ciganológia. Kisszámú azoknak a felsőoktatási műhelyeknek a köre, akik alapképzésben, posztgraduális formában oktatják, kutatják a cigányság társadalmi problémáit. Azokban az oktatási intézményekben, ahol már elkezdődtek a hátrányos helyzetű és cigány gyermekekkel kapcsolatos speciális pedagógiai programok, a differenciált pedagógiai módszerek csak igen nehezen honosodtak meg. Az e területen dolgozó pedagógusok szükségét érzik egy rendszerezett, széles körű társadalmi tapasztalati háttéren alapuló, ugyanakkor helyi valóságszeleteket is integráló szakmai segítségnek.

A felsőoktatásból hiányoznak azok a taneszközök, amelyek a tanárképzés számára kutatáson alapuló hiteles ismereteket, interdiszciplináris szemléletű szakirodalmat kínálnak.

Ezt a kötetet nemcsak hiánypótló irodalomnak, hanem egyetemi oktatóanyagnak is szánjuk.

A Pécsi Tudományegyetem Tanárképző Intézetének Kutatócsoportja a Phare és az OM támogatásával lebonyolított Phare HU 99.04-01-02-0017 számú „Cigány tanulókat segítő pedagógus-továbbképzési program” pályázata keretében több roma pedagógiai képzési formát fejlesztett ki. A programhoz szervesen kapcsolódó taneszköz-fejlesztő munkánk keretében került sor az „A cigányok társadalomismerete” kötet kiadására. A roma kultúráknak mindennapi társadalomkutatói és pedagógiai gyakorlatban való megjelenítéséhez elengedhetetlen a primer társadalmi információkon és kutatáson alapuló szakmai kommunikáció. A kötet több tudományágat képviselő, a praxist jól ismerő szakember munkájának eredménye. A közös munkálkodás egyfajta szakmai szolidaritás is, amellyel a magyar társadalom leghátrányosabb rétegének integrációs lehetőségeit kívánjuk előmozdítani.

A kötet összeállításakor arra törekedtünk, hogy a roma társadalomismeretre vonatkozóan a téma interdiszciplinaritását hangsúlyozandó sokféle műfajt és módszert vonultassunk fel. A hagyományos szociológiai, oktatásshociológiai, oktatáspolitikai megközelítéseken túl, jelen van a társadalomföldrajz, közigazgatás-elmélet, kulturális antropológia eszközrendszere is.

Tizenkét társadalomkutató tanulmányát nyújtjuk át az olvasónak. A roma tanulók iskoláztatásáról, tanulmányi eredményességének makroszintű folyamatairól *Havas Gábor*, *Liskó Ilona* és *Polónyi István* írtak. A roma lakosság életlehetőségeit kisebb régióban *Takács Éva* vizsgálta.

A hátrányos helyzetű gyerekekkel foglalkozó pedagógusok képzésének felsőoktatási gyakorlatáról, és annak továbbfejlesztéséről szól *Nagy Mária* cikke. A roma népesség Kárpát-medencei etnikai-politikai kérdéseit *Kocsis Károly* vázolja fel, társadalmi kohéziójukról *Romano Rácz Sándor* ír. Kisebbségi önkormányzatiságuk sajátosságairól *Kálai Ernő*, a roma társadalom kultúrantropológiai megközelítéséről *Szuhay Péter* írását közöljük. A roma életmódról sajátos interjúműfaj keretében ad helyzetelemzést *Fleck Gábor* és *Virág Tünde*. A képzés oktatáspolitikai hátterét *Reisz Terézia*, társadalompolitikai aspektusait *Kemény István* világította meg.

A kötetet mindazon olvasónak ajánljuk, akinek pedagógiai, szociális tevékenysége a roma népesség társadalmi integrációjának segítéséhez fűződik. Reményeink szerint szöveggyűjteményként, oktatási segédanyagként is használhatják könyvünket a tanító-, óvodapedagógus- és tanárképzés graduális- és posztgraduális képzési formáiban résztvevők.

Végezetül mindazon olvasónak figyelmébe ajánljuk e kötetet, aki vállalja az új évezred hazai társadalmi problémáival történő szembesülést.

Köszönetet mondok szakmai munkájáért *Andor Mihálynak*, a kötet lektorának, szerkesztőjének és *Géczi Jánosnak*, az Iskolakultúra főszerkesztőjének, hogy e patinás sorozatban helyet kaphatott „A cigányok társadalomismerete” kötet.

Reisz Terézia

SZUHAY PÉTER

AKIKET CIGÁNYOKNAK NEVEZNEK: AKIK MAGUKAT ROMÁNAK, MUZSIKUSNAK VAGY BEÁSNAK MONDJÁK

Ebben az írásban azt próbálom meg végigkövetni, hogy Magyarországon az elmúlt másfél évszázadban milyen terminológiai zűrzavar alakult ki a cigánynak nevezett csoportok megismerése, leírása, segítése vagy visszaszorítása során; milyen tudományos, közigazgatási és politikai törekvések befolyásolták a cigánynak nevezett csoportok életét; hogyan hatott a társadalom többségének megítélése a cigánynak nevezett csoportok viszonyrendszerére; s mindezek következtében milyen csoportközi viszonyok alakultak ki a cigánynak nevezett csoportok között. Előre kell bocsátani, hogy a cigány elnevezés eredendően nem egy belső népelnevezés – s most érdektelen is, hogy hol, mikor és kik aggatták azt a ma cigánynak nevezett csoportok kulturális eleire, felmenőire –, mára azonban kétségtelenül kényszerűen elfogadott elnevezés lett, ha társítottak is hozzá számtalan negatív élményt, balvélelmet, azonban az is tagadhatatlan, hogy a csoportok saját használatukra – s nem ritkán a társadalom többsége felé üzenve is – rendelkeznek egy önálló népelnevezéssel is. Továbbmenve: meghallja-e a társadalom az önelnevezéseket, s azt, ami mögöttük meghúzódik – nem vagyunk teljesen egyek, s ennek következtében más talán az értelmes élet képzete is –, avagy nem kínálkozik más választás: a cigány mint kijelölő kategória kényszere szerint eggyé kell válni?

„A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációja; a cigány nemzeti kultúra megszerkesztése” című tanulmányomban (*Szuhay*, 1995) azt állítom, hogy egyfelől lezajlott az egyes cigány etnikai csoportokon belüli kulturális integrálódás folyamata, másfelől pedig megkezdődött az etnikai csoportok közötti közös kulturális nyelvezet kidolgozása, megtörténtek az első lépések a közös cigány nemzeti kultúra megszerkesztésében. Jóllehet az írás kisebbfajta vihart kavart, ám most nem ezekre akarok reflektálni, hanem egy olyan mozzanatot kívánom kibontani ennek a tanulmánynak, amely a szöveg természetéből következően elég szűkszavú és elnagyolt volt. Nevezetesen az elemelkedés azon passzusára gondolok, ahol azt fejtegettem, hogy korábban a három etnikai csoport között egy szimbolikus és egy valóságos presztízsharc folyt. A cigány csoportok közötti hierarchia végső megálapítása volt az egyik tétje e küzdelemnek, másfelől pedig annak eldöntése vált fontossá, hogy ki valójában az autentikus cigány. E küzdelmet

nehezen érthetjük meg néhány egyéb szempont, illetve kérdés figyelembe vétele nélkül. A cigány csoportok egymáshoz való viszonyát alapvetően befolyásolja az egyes csoportok parasztokhoz fűződő viszonya, az érvényesülési stratégia természete és az ahhoz a képhez való viszonyulás, melyet a többség és politikai-hatalmi intézményei alkotnak a cigányokról, amit a különböző szaktudományok leírásaikban megfogalmaznak és nem utolsósorban a csoporton belüli belső értékrendnek az a filozofikus megfogalmazása, ami az ember és a közösség lényegéről szól.

Lassan negyedszázada, hogy *Csalog Zsolt*: „Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a »cigányság« fogalmához” című tanulmánya megjelent (*Csalog*, 1973), melyben a szerző – miközben az általa feltett kérdések tiszta megvalósulását egyik esetben sem tartotta érvényesnek – alábbi, azóta teljesülő félelmének adta megfogalmazását: „A faji szempont éles hangsúlya és térhódítása a többi realisabb szempont rovására, alighanem csak kései, XX. századi jelenség. Ma azonban, amikor az etnikus és szociális mikrostruktúra mobilitása növekszik és az ezekből kiinduló kritériumok használhatósága egyre kérdésesebbé válik, megvan a veszélye annak, hogy a társadalmi környezet tudatában a faji szempont jelentősége az ügy mérhetetlen kárára abszolutizálódik, majd pedig visszahat az alanyra és így valóban megteremtődik egy ténylegesen létező, tudatában integrált «cigányság» kategória – a cigány mint cigány érzi magát megkülönböztetettnek, elhatároltnak, visszaszorított-nak, s így ezt a fogalomrendszert végül maga is elfogadja és ideológiai-politikai motívumként használja.” Az elmúlt negyedszázad talán minden kétséget kizárólag bebizonyította, hogy a cigányságról, illetve annak különböző csoportjairól, ha nem is faji, de politikai értelemben egyértelműen beszélhetünk, mint sajátos kulturális és társadalmi entitásról gondolkodhatunk. (Én a fajjal vagy a faji szemponttal mint releváns kategóriával nem tudok mit kezdeni, s ennek következtében fogalomrendszeremben nem is fogom azt használni.)

Magyarországon már jó ideje az etnikus meghatározások leggyakrabban módja, hogy a többség vagy annak hatalmi, politikai intézményei a „kisebbséget” illetően saját ítéletükre és megállapításaikra hagyatkozva a maguk terminológiájával jelölnek meg egy-egy csoportot, függetlenül attól, hogy az adott csoport egyfelől egyáltalán valójában létezik-e, másfelől valóságos létezésének valóban azt a fogalmi hálót tartja érvényesnek, mellyel őket mások illetik. Már az 1893-as első magyarországi cigányösszeírás (*Herrmann*, 1895) is azokat tekintette cigányoknak, akiket a többség és kiváltképp a közigazgatás intézményei annak mondtak, függetlenül attól, hogy az érintettek magukról mit gondoltak és mondtak. Ma már természetesen a cigányoknak mondott emberek sem képesek magukat a rájuk vonatkoztatott, több évszázados terminológiától függetleníteni és akarva-akaratlanul is „hallgatnak” a

többség által rájuk aggatott csoportelnevezésekre. Ettől függetlenül is a cigányoknak nevezett csoportoknak létezik egy belső önmegnevezése, melyet kisebb-nagyobb eséllyel néha sikerül érvényesíteniük-elfogadtatniuk, vagyis ezek az önelnevezések mint kiegészítő és osztályozó kategóriák a többség által is rájuk vonatkoztathatóvá válhatnak. Nagyon nehéz tisztán elkülöníteni az etnikai csoportok öndefinícióit a többség által rájuk vonatkoztatott kategóriáitól és nagyon nehéz megmondani azt is, hogy az egyes csoportok valóban eredendően létező kulturális vagy etnikai csoportok voltak-e saját belső, önmegnevező és elkülönítő szimbolikus rendszerrel, vagy a többség és a többségek által művelt szaktudományosság osztályozási szempontjai és terminológiája hatnak vissza, jelen esetben a cigánynak nevezett csoportokra. Viszonylag könnyű dolgunk van, ha a cigánynak nevezett emberek esetében az anyanyelv alapján osztályozunk. Eszerint a mai magyarországi társadalom cigánynak mondott népessége három nagyobb csoportra oszlik (1971-ben közel 71%-uk magyar, 21%-uk cigány, s közel 8%-uk román anyanyelvű volt). (*Kemény*, 1974, *Beszámoló* 1976) A kérdés valójában az, hogy ha például nem volna etnográfiai-nyelvészeti klaszifikáció, az egyes cigány csoportok valóban eszerint a dimenzió szerint határoznák-e meg önmagukat és más csoportokat.

A magyarországi cigányok csoportosításáról szólva érdemes megkülönböztetni egymástól a legfontosabb nézőpontokat. Eszerint beszélhetünk köznapi; közigazgatási és hatalmi; tudományos osztályozási kísérletekről és legvégül a cigánynak nevezett csoportok saját felosztásáról. Ha e megközelítésmódokat egy vízszintes tengelyen képzeljük el, akkor azt látjuk, hogy a két szélső pont, vagyis a hétköznapi és a cigány csoportok egymáshoz viszonyított megítélése a legellentmondásosabb. Míg a köznapi megítélések általánosságban differenciálatlanak és összevonó jellegűnek tekinthetők, addig a cigány csoportok megítélésére a szétválasztó tendencia lesz az érvényes, melyben alapvetően a közvetlenül létrejött és működő csoportközi viszonyok kerülnek előtérbe. A közigazgatási és hatalmi megközelítés alapjellemezője a leválasztó és a minősítő attitűd. A tudományos megközelítés – legyen az etnográfiai, antropológiai vagy szociológiai – a kulturológiai szempontokat helyezi előtérbe.

Tagadhatatlan, hogy bármelyik nézőpontból készült osztályozási kísérlet sem független más nézőpontok csoportosítási kísérleteitől, s ezek keresztbe-kasul hatnak egymásra. Szisztematikusan gyűjthető és feltárható anyagokat jobbra ebből a századból találhatunk, ám kétségtelen, hogy a XIX. század nélkül az e századi folyamatok nehezen érthetők.

Mind a mai napig erősen hat a cigányokat körülvevő társadalom megítélésére, véleményformálására, a cigányokról szóló képzetek megfogalmazására a XIX. század cigányságképe. A XIX. század második felében akár a képzőművészetben, akár az irodalomban vagy akár

a köznapi tudományosságban és publicisztikában két, egymástól élesen megkülönböztethető cigányképet olvashatunk ki, melyek egymással szemben oppozíciót alkotnak. E leírást alapvetően a cigány csoportok a többséghez és az uralkodó társadalmi-gazdasági rendhez való viszonyulása határozza meg. Eszerint a viszonyulási tengely egyik oldalán azok a cigánycsoportok állnak, amelyek a társadalom egészével, különböző intézményeivel és csoportjaival együttműködő viszonyt alakítanak ki, alkalmazkodnak az írott és íratlan szabályokhoz, a joghoz és a szokásjoghoz, míg a tengely másik oldalán azok a csoportok szerepelnek, amelyek minden körülmények között igyekeznek megőrizni autonómiájukat, kimaradva a társadalom intézményrendszeréből, formalizált gazdaságából, általában a polgári életrendből, nemritkán opponálva éppen azok értékrendjével és normáival. Az előző csoportokhoz tartozó cigány „ideáltípusa” a szolgálatkész, törvénytisztelő, alázatos, figyelmes, készséges, törekvő és szorgalmas, a társadalmi köteleket elviselő, munkálkodó ember alakja, aki a társadalom hasznos tagja, igyekszik beilleszkedni annak szerkezetébe, ezért helyhez kötött, állandó elfoglaltsága van, s ha szegény is, igyekszik gyermekeit taníttatni, ha másra nem, hát muzsikálásra, háza, lakása rendezett és takaros, s ha szorgalma tehetséggel párosul, nemcsak a társadalom hasznos, hanem hírnevet szerző alakja is lesz. Ez a figura általában a muzsikos cigánnyal azonosítható, aki akár az arisztokraták, dzsentrik, akár a parasztok szolgálatába szegődik hűséggel, akár az országtól távol öregbíti Magyarországot hírét, nevét. A másik csoportba tartozó cigány „ideáltípusa” a szabadságszerető, vad, szilaj, a társadalom értékrendjétől függetlenedő, a hideget és az éhezést egyaránt jól elviselő, a törvényeket nem tisztelő, lusta, renyhe, tűz mellett üldögélő, idejét tánccal és nótázással elűtő, csalásból és lopásból élő, kóborló, a társadalom testén élősködő, mintegy parazita alakja. Eltekintve néhány marginális esettől, amikor is a magyar függetlenségi mozgalom a vándorló cigányok feldicsőítésével buzdítható, ez a cigánykép alapvetően negatív és mélysegesen megvetett. Ebből a szemléletből szinte egyenesen következik a századforduló törvényelőkészítői buzgalma, amelyben a kriminalisztikai problémahalmazként ábrázolt cigányság letelepítésén és jogkorlátozásán törek a közigazgatás és hatalom szakemberei. (Pomogyi, 1995)

„Említettem fentebb, hogy a vándorcigánynak mostani foglalkozása csak ürügy a vándorlásra, de nem nyújt neki elég jövedelmet arra, hogy belőle megéljen, ezüst gombos ruhában járjon, s drága kocsit, jó lovat tartson, mint minőt néha találunk nála. Kell tehát, hogy valami jövedelmi forrásuk legyen, amiből pénzelnék, sőt magukhoz képest fényt is üzhessenek, dologtalanul élhessenek, költsékezhessenek, dözsojljenek. Amint tudjuk, van is ilyen jövedelmi forrásuk, csak hogy az államnak éppen az képezi egyik elodázhatalatlan feladatát, hogy a cigánynak most meglevő s a pénzt bőven bugyogtató forrása elduguljon, erőszakkalosan is elzárassék. Ezen jól jövedelmező forrás: a lopás, csalás, útonállás, fosz-

togatás, rablás és gyilkosság. Mindezen cselekményekben bűnös a cigány, mert alkalmaztán, vagy néha talán alkalmi kényszerből, minden lelki furdalás nélkül mindezt elköveti.” (Mihálovits, 1904. 32.)

Még az 1893-as első magyarországi cigányösszeírást is egy belügyi szándék motiválta: „...a midőn a csavargás ügynek országos rendezését és ezzel kapcsolatban a kóbor cigányok letelepítésének kérdését a belügyminisztérium munkaprogramjába felvette, biztos tekintettel azonnal felismerte a legsürgősebb teendőt, s a kitűzött nagy feladat megoldásának előkészítése céljából először is egy általános cigányösszeírást gondolt.” (mármint *Hieronym Károly* volt belügyminiszter). (Herrmann, 1895)

A XIX. század cigányképéből számunkra két fontos dolog következik. Ezek a szövegek és képzetek formalizálódnak és hosszú távon meghatározhatják egyrészt a többség oldalán álló, a cigányokról való vagy fals ismereteket felhalmozó emberek társadalmi tudását, másfelől pedig hatnak azokra az emberekre is, akiket a társadalom cigánynak mond, akár titkos belső beszédben, akár nyílt, vállalt szövegben. Mivel alapvetően sztereotípiákról van szó, azok, akikre alkalmazzák, vagy azonosulnak velük, vagy tiltakoznak ellenük. Úgy tűnik, a cigányok különböző csoportjaira alkalmazott e két sztereotípiakör megosztotta a cigányokat és mintegy éket vert közéjük. A cigányok felől szemlélve e sztereotípiaköröket még azt is mondhatjuk, hogy megítélésük nem egyértelmű, hanem ambivalens, legalábbis többféleképpen értelmezhető. A muzsikos cigányok megítélésének képzetköre nem feltétlenül pozitív, hogyha a vándorló cigányok felől nézzük, míg a vándor cigányok a mások által rájuk mondott ítélethalmaz egy részét nem biztos, hogy sérelmesen élik meg, lehet, hogy éppen annak a többség felőli negatív kitételeit pozitív elemként értelmezik. A probléma másik eleme akkor érzékelhető, ha az egyik csoportról kialakított sztereotípiakörök a másik csoportra vonatkoztatódnak, vagyis az „A” csoportot a „B” csoportra mondott ismérvekkel jellemzik, vagy a „B” csoportot írják le az „A” csoport jellemzőivel. Mindkét esetben az adott csoportok végül is értelemszerűen tiltakoznak a rájuk illesztett, általuk el nem vállalt ítélethalmaz ellen.

Természetszerűleg senki nem gondolhatja, hogy a XIX. század második felének pozitív és negatív többségi sztereotípiá-füzére sértetlenül fennmaradt. Ami megmaradt, az alapvetően az a negatív attitűd, ahogy a többség a cigányokról, különösen az egykori vándorcigányok leszármazottairól és kulturális örököseiről gondolkozik. Az is kétségtelen, hogy a korábbi két cigány csoport közötti oppozíció tompult, egyre inkább elhalványulnak az egykori pozitív jegyek, fölerősödnek, új elemekkel egészülnek ki a negatív tulajdonságok és mintegy átcsúsznak az egykori pozitív értékekkel jellemzett cigány csoportok kulturális örök-

seire is. Ebben az évszázadban, de különösen 1945 után a cigányok csoportjait érintő politikai döntéseket követően a köznapit tudatban egyre inkább összemosódik a korábban két pólusú cigánykép, melynek következtében a korábbi negatív jegyek erősödnek fel úgy, hogy immár azt válogatás nélkül a cigányok különböző csoportjaira (nem szükségesszerűen tudván, hogy azok különböző csoportok) egyaránt alkalmazzák.

A köznapit megítélés – annak ellenére, hogy amíg, mint látni fogjuk, a közigazgatási hatalmi csoportosítás és a tudományos megközelítés egyaránt (más-más érvrendszerrel) differenciál, addig – egyszerűsítő, összevonó és minden esetben a legnegatívabb és gyakorta előítéletes megállapításokat alkalmazza a különböző cigány csoportokra. Jószerivel sem az anyanyelvi különbségtevést nem ismeri, sem pedig azt nem méltányolja, hogy a cigánynak nevezett csoportok között milyen elhatárolódások, különbségek élnek és hatnak. A köznapit tapasztalat korábban a vándorló és letelepedett cigányok oppozíciójában gondolkodott, de tekintettel arra, hogy mára a vándorlók is letelepedtek, korábbi, a róluk szóló negatív ítéleteit emelte át a cigányság egészére. E század elején, amikor a köznapit beszédében még differenciáltabb cigánykép, illetve -terminológia élt, a megnevezésben viszonylag jól elkönönitődtek az egyes cigány csoportok. A magyar anyanyelvű cigányokat általában zenész, muzsikusz vagy magyar cigányoknak nevezték, míg a vándorló oláh cigányokat és a román anyanyelvű cigányokat gyakorta összekeverték. Az ország egyes régióiban más-más elnevezéssel illeték e csoportokat. A Dunántúlon oláh cigánynak a románul beszélő teknővájókat nevezték és a ma oláh cigánynak ismert csoportokra a kolompár elnevezést használták. Az ország északi részén és az Alföldön a vándorló cigányokat általában sátorosoknak vagy oláh cigányoknak mondták, s nemigen különböztették meg egymástól a román és cigány anyanyelvű csoportokat.

Lévén, hogy a többség valódi társadalmi kapcsolatot egyik csoporttal sem tart fent, megítélését nem a valódi megismerés formálja. Nyilvánvaló, hogy a cigánynak nevezett csoportokkal kapcsolatos közigazgatási, politikai rendelkezések, melyek időnként elérhetik a pozitív diszkrimináció bánásmódját is, a többség értékítéletében az amúgy megszüntetendő negatív tulajdonságokat erősítik fel. Ezekből az áttételes „tapasztalatokból” bizonyos folklórműfajok segítségével – mint például a vándormondák, rémtörténetek – újabb képzetkörök szerveződnek, melyben az elmúlt időszak törekvéseinek summázata is megjelenik. Így például mindenki számára közzismert és kétségteljesen valósságtartalmúnak vélt az az állítás (melyre minden esetben hitelesítő jegyeket: helyszínt, időpontot, szereplőt találunk), mely szerint „A” „B” időben és „C” helyen a neki juttatott lakásban felszedte a padlót, s azal tüzelt, vagy a fürdőkádban disznót nevelt, a konyhába kötötte lovát, a kecskét a szoba közepén ölte le és folytathatnánk tovább. Általános

az az elgondolás is, hogy a cigányok munkakerülők, a gyermekgondozási segélyből és a bűnözésből élnek.

„Főleg azért létezik cigányprobléma, mert nem tudnak és nem is akarnak beilleszkedni a társadalomba. Joguk van itt élni, de szerintem meg kellene tanulniuk, hogyan kell civilizált módon élni. Az a probléma a cigányokkal, hogy híján vannak a higiénának és az ösztönzésnek és nincs bennük tiszteltetés a társadalom értékei iránt. Az életvitelük sem felel meg a kívánalmainknak. Nem kedvelnek minket és mi sem rajongunk értük.” – egyetemista, Debrecen;

„Nem dolgoznak. Csak sok gyermekük van és gyermekgondozási segélyből élnek. A saját problémájuk a lustaságukból származik. Nem akarnak dolgozni, egész nap csak a kocsmában vannak és isznak. Ha valamire szükségük van, akkor lopnak.” – fiatal házaspár, Szombathely;

„Azt hiszem, hogy a cigányok okozzák Magyarország legnagyobb problémájának egyikét és gyakran úgy érzem, hogy nincs békés megoldás. Egyre több cigány van Magyarországon, mert ez egy szapora nép és sok támogatást kapnak a kormánytól. Rosszabbul élnek, mint az állatok, szörnyen beszélnek és nincs igényük a normális életre. Gondolom, hogy ebből a pár mondatból is tisztán látható, hogy utálom őket.” – egyetemi hallgató, Budapest. (*Guglielmo*, é.n.)

Sajnos vég nélkül lehetne idézni az olyan interjúszövegeket vagy az előítélet témakörében végzett vizsgálatokat (pl. *Hahn – Tomka – Pártos*, 1979; *Tomka*, 1991), amelyek azt bizonyítják, hogy Magyarországon mind a mai napig a cigányoknak mondott társadalmi csoportokkal szemben hatalmas előítéletrendszer működik, sőt újabb és újabb elemekkel egészül ez ki, ha vannak is motívumok, amelyek ebből a rostából kiperegnek és használatuk elfelejtődik. Mindezek a megfogalmazások azért rendkívül fontosak, mert a cigánynak nevezett csoportokhoz tartozó embereknek naponta kell szembesülniük ezekkel a megfogalmazásokkal. A cigányokkal szembeni attitűdök az iskolában, a munkahelyen vagy akár a közigazgatásban is, ha talán valamivel konszolidáltabb és körmönfontabb formában, de érvényesülnek. Ezzel párhuzamosan fontos utalni arra is, hogy azokkal szemben is minősítő és etnikai kijelölő szándék érvényesül, akik pedig önmagukat nem cigányként akarják definiálni. Az etnikai választás – nevezetessé az akár kulturális integrációnak vagy közösségi identitásnak, netán asszimilációnak – a cigánynak nevezett emberek számára nem teremti meg a társadalmi integráció valódi lehetőségét, vagyis a magát többségként definiáló társadalom a mindennapi együttélés szintjén nem fogadja be és ilyenformán nem integrálja magához még az etnikai azonosságát hangoztató, cigánynak minősített embert sem. Minden bizonnyal a cigány csoportok közötti konfliktusok egyik legfontosabb eredőjét ebben a társadalmi történeti tényben kell keresnünk.

A közigazgatási és politikai intézmények a múlt század végén, e század elején legfontosabb törekvésüknek a még vándorló cigány csoportok letelepítését tekintették, s ezzel kapcsolatosan ezen cigány csoportok „társadalomra veszélyes” tevékenységét akarták megszüntetni.

Közkedvelt frazeológia volt a polgárosítás gondolata. A cigányokkal kapcsolatos gondolkodás és az ezt tükröző intézkedések mindenesetre a cigánynak nevezett társadalmi csoportok megosztását is szolgálták. A két pólusú rendszerben szinte ellenségnek tekintették a vándorló oláh cigányokat, s elemi törekvésként a letelepedett, jobbára muzsikusként nevezett cigányok szintjére akarták emelni őket. A vándorló cigány csoportok letelepítését követően néhány évtizedig nemigen leljük nyomát a cigányokról való hatalmi gondolkodásnak és gondoskodásnak.

Az 1950-es évek azonban új lendületet hozott a hatalom „cigánypolitikájában”. A cigányság megítélése elsősorban nem mint etnikai probléma jelent meg, hanem olyan sajátos, a társadalmi fejlődéstől elmaradt rétegé, amely már-már a politikai rendszer vallott filozófiájának lényegét kérdőjelezte meg. A cigánynak nevezett csoportokat ezidőtájt jobbra a szegénységgel és az elmaradottsággal jellemezték. Feltűnően magas volt az iskolázatlanok és az analfabéták aránya, a népesség többsége a falu- és városzéli nyomortelepeken élt rendkívül rossz lakáskörülmények között, a foglalkoztatottsági arány pedig egyenesen elképesztően alacsony volt. Az 1950-es években a Művelődési Minisztérium mellett működő Cigány Kulturális Szövetség, a Munkaügyi Minisztérium és a Egészségügyi Minisztérium egyaránt ezt igazolták felméréseikben és jelentéseikben. Ezeket a mozgalmakat tekinthetjük az 1961-es párthatározat előzményének. A párthatározat megszületése azért fontos a cigánynak nevezett csoportok történetében, mert egy újabb „törvényesített” fejezetet hozott a cigányokról való gondolkodásban, sőt azok életmódjának megváltoztatásában. (Sághy, 1996)

Eszerint iskolába kellett íratni a gyermekeket, s ha lehetett, meg kellett taníttatni legalább írni-olvasni a fiatal felnőtteket is; munkába kellett állítani a férfiakat – elérve egy-egy stabil munkahelyhez kötődésüket is –; a „putrik” helyett „modern” lakóházakat kellett emelni községi és OTP-segítséggel. A lakóházépítési kedvezményekhez és a szociálpolitikai támogatásokhoz az előírt feltételek bizonyos akadályait kellett venni, vagyis kialakult egy elemeiben egymásra épülő integráló rendszer. Ennek tényleges működésétől most tekintsünk el, a kérdés valójában az, hogy a hatalom, a közigazgatás és a politika hogyan értékelte e folyamatokat, hogyan ítélte meg a cigányok csoportjait, tudtak-e élni azok a „felkinált lehetőségekkel” vagy sem.

Békési József az öcsödi cigányokról az alábbiakat írja:

„A község cigányai négy érdekközösséghez tartoznak. A váncsodi oldalon csak a *Farkas* dinasztia, más néven a „Gazda Pista” családja telepedett meg... Mindössze egyetlen gödrösi cigánycsaládnak engedték meg, hogy arra a részre települjön. Annak is megvan az oka, hogy miért pontosan azt a családot fogadták be... Ezekből a családokból kerül ki a községben nyilvántartott veszélyes bűnözők többsége. Jó részük még ma is kupeckedik, lop és garázdalkodik. Asszonyaik meg gyermekeik követik el a házalással színlelt besurranásos lopások

nagy részét is. A másik két érdekcsoport a keserői oldalon él. Közülük az elsőhöz a gödrösi cigánytelep családjai: a Lakatosok, a Kolompárok, a Rostások, a Jakabok meg a Kanalasok tartoznak, a másodikhoz pedig a cigánytelepről kiszakadt és a községbe települt családokat lehetne sorolni... Ezek a családok örültek, hogy végre kiszabadultak a putrivilágból, s többé semmiféle sorsközösség nem köti őket a gödrösiekhez... A negyedik csoportot már nem szívesen említjük a cigányok között, mert ezek csak ránézésre azok. A községben szétszórta élő muzsikusként gondolok. Ezek az emberek már évtizedekkel ezelőtt földadták régi életmódjukat, átvették a helyi szokásokat, tisztelik a törvényeket, rendszeresen iskoláztatják gyermekeiket, gondolkodó emberekhez illően viselkednek, ezért a lakosság már nem is tartja őket cigányoknak. Teljes egyetértésben élnek mindenkivel, de a többi cigánytól talán mégjobban távoltartják magukat, mint a magyarok. Mereven elzárkóznak a három másik csoporttól, s legfeljebb legyintenek, amikor a többiek beilleszkedéséről és társadalmi felemelkedéséről esik szó.” (Békési, 1985. 8.)

Nehéz eldönteni, hogy ebben a csoport-klasszifikációban Békési elgondolásai vagy pedig az öcsödi cigányok osztályozási kísérletei tükröződnek. Az a legvalószínűbb, hogy a szerző és a muzsikusként nevezett cigányok szempontjai mintegy ötvöződnek az itt szereplő csoportosításban. Az első és második csoport tagjai valószínűsíthetően oláh cigányok, ha erről a szerző direkt nem is tesz említést. Megítélésük mindenesetre eléggé negatív, s ha jól értem az elmélkedést, ők „az igazi” cigányok, hiszen a negyedik csoport tagjait, akik ugye a teljes társadalmi integrálásnak adták tanúbizonyságát, már nem is szívesen emlegetik a cigányok között, vagyis – és ebben a szerző ennek az időszaknak hatalmi, politikai filozófiáját adja – a cigány szó jelentése részben az elmaradottal, a nem társadalmiasult magatartással, összefoglalóan egy negatív értéktartománnyal azonos, sőt azt is mondhatjuk, hogy viselkedésük nem a gondolkodó emberekhez illő. Nem feledhetjük el, hogy ennek a korszaknak frazeológiájában a cigányság besorolásának egy általános hármas kategória-rendszere alakult ki. Eszerint vannak a beilleszkedett cigányok, akik tulajdonképpen már nem is cigányok, vannak a beilleszkedés útjára lépett cigányok, akik egy átmeneti „etnikai” állapotban léteznek és vannak a beilleszkedni nem tudó vagy nem akaró cigányok, akik a cigányság lényegét adják az ehhez társuló összes negatív értéktartalommal. Ez a megközelítés értelemszerűen legfeljebb az egyik cigány csoport értékrendje felől közelít, míg a másik végponton álló világképet, döntéseit meg sem akarja érteni.

Békési egyik interjúalánya, egy szarvasi rendőrszázlós a következőképpen fogalmazott:

„Mi itt Szarvason háromféle cigányt ismerünk. Olyanokat, akik már jóval az 1960-as évek előtt beilleszkedtek: olyanokat, akik a beilleszkedés útját járják, és akik az elől minden jószándékú törekvés ellenére mereven elzárkóznak. Hát ezzel a harmadik csoporttal van a legtöbb bajunk, sajnos, még mindig ők alkotják a többséget... A magukat magyar, vagy muzsikusként valló cigánynak valló családok már

beilleszkedtek, kár lenne róluk szót ejteni, azzal legfeljebb a régi sebeket szag-
gatnánk föl. Különben is ez a réteg elég régen szerves részét képezi a város tár-
sadalmanak, és életvitelüket nem különbözteti meg semmi a szarvasi átlagpol-
gárétól. Tisztességgel dolgoznak, sok magyar barátjuk van... A nyilvános meg-
jelenésben, az öltözködésben és viselkedésben, gyermekeik tanításában és
munkára szoktatásban, a családi otthonok korszerűsítésében, a társadalmi tevé-
kenységben is lépést tartanak a többi emberrel. – Hagyni kell őket, hadd halad-
janak békességben a maguk választotta s a társadalom által kijelölt úton. Az
egyre nagyobb ütemű társadalmi előrehaladás következtében szinte évről évre
nő a távolság a fejlődésben megrekedt oláh cigányok és a magyar cigányok kö-
zött, ami számos dologban szemmel is jól mérhető. Nem is tudom, hogy a le-
morzsolódottak miként tudják majd behozni az egyre növekvő hátrányt: a szel-
lemi hátrányt nehezebben, de az anyagi hátrányt talán a lókupeckedéssel. Mert
ezek a hagyományos, úgymond nemzeti vagy törzsi színvonalon megrekedt
közösségek valóban elsősorban munka nélkül szerzett anyagi javak révén igye-
keznek »állni a versenyen«. Látványosan szórják a pénzt, s minden létező eszkö-
zel azt kívánják a magyar cigányoknak bebizonyítani, hogy lám, nem a »robot«
dönti el a jólétet, mert az okos cigány, aki megmarad ősei »szabad foglalkozá-
sánál«, legalább olyan jól él, mint a buta cigány, aki eladja magát valamelyik
vállalatnak! Egy-egy cigánytemetés és esküvő ezért kerül húsz-harmincezer fo-
rintba... A szarvasi oláh cigányok számára a ló az isten, a vagyonsodás
szimbóluma!... Fő foglalkozásuk a lókupeckedés, a házalás, a vásárról vásárra
vándorlás. A családők soha nem dolgoztak, mégis „makulátlanok”, de leszár-
mazottaik vagy más családokból hozzájuk került rokonaik követik el a bűncse-
lekmények nagy részét.” (Békési, 1985. 61–63.)

Immár csak egy lépés választ el minket a cigánybűnözés néhány év-
vel később nyilvánosságra kerülő rendőrségi kategóriájától. A Nyilvá-
nosság Klub egy 1989-es – a témáról folytatott – nyilvános vitáját kö-
vetően a rendőrség ismét belső beszédévé tette a cigánybűnözésről szó-
ló elmélkedését. Bűnüldözési gyakorlatában azonban mind a mai napig
tetten érhető az az elgondolás, mely szerint az oláh cigányok jobbra a
szervezett bűnözésből élnek, míg a magyar cigányok közül ha kerülnek
is ki bűnözők, azok csak saját szakállukra dolgozó magányos farkasok,
vagy éppen csak alkalmi megélhetésüket biztosítják kisebb lopásokból,
rablásokból. Szervezett bűnözőket, bünszövéseket gyanítottak haj-
léktalan nyugdíjasokat pénzük fejében eltartó falusi oláh cigányokban.
Mintha kísértetiesen megismétlődnének a száz évvel korábbi,
belügyerek által generált társadalmi félelmek és kétségbeesések, azzal
az apró különbséggel, hogy talán a két cigány csoport közötti külön-
ségtevés kevésbé válik publikussá.

A magyarországi cigányok tudományos csoportosításának máig leg-
elfogadottabb rendszerét *Erdős Kamill* adta, még 1958-ban. (*Erdős*,
1958) Előtte is voltak azonban próbálkozások, melyek hatottak korunk
politikai-közigazgatási gyakorlatára. Az 1893-as cigányösszeírás a
vándorlás, illetve letelepedés mértékét tekintette a legfőbb rendező elv-
nek – eszerint megkülönböztet vándor-, huzamosabb ideig egy helyben
tartózkodó és állandóan letelepedett cigányokat. A korabeli gondolko-
dást valójában két szélső és ellentétesként megélt forma ragadta meg.

Azt azonban nem állíthatjuk, hogy a statisztikai felvétel érték- és ér-
dekmentes lett volna. Idéztük már a felmérés szükségét megfogalmazó
politikai igényt, s ezt kiegészíthetjük *Herrmann Antal* egyik okfejtésé-
vel, ahol a vándorcigányok vándoriparát és az asszonyok kéregetését
valójában alibi tevékenységnek tekinti, hisz a fő cél a terep felmérése,
a lopás előkészítése. Közel húsz évvel később még változatlanul a ván-
dor és a letelepedett életmód az osztályozás alapja.

„Kétfajta cigányt kell megkülönböztetnünk: 1. a vándor, 2. a letelepedett ci-
gányt. A kettő között ugyanis fontos különbségek vannak. Az igazi ősi cigány
jellemvonásokat, amelyek a faj lényeges sajátosságait képezik, a vándorcigányban
találjuk meg. Büszkeség, az indus fajra emlékeztető melancholia, az idegennel
szemben való nagy zárkózottság, a kóbor élet iránti vonzalom, a természetért
való rajongás, – mindezen tulajdonságok ma már csak a vándorcigányokban ta-
lálhatók meg, minthogy független életmódjuk mellett sokkal több faji jellemvo-
nást őrizhettek meg, mint a letelepedett, szolgai sorsba került cigányok. A ván-
dorcigány le is nézi elkorcsosult, elaljasodott testvéreit a letelepedett cigányokat
és csak rabszolga sorsra jutott páriákat lát bennök, akik méltatlanok a nagy ci-
gány nemzet nevére.” (*Fleischmann*, 1912. 7.)

Ebben a megfogalmazásban azonban már nem a politikai hanem az
etnográfiai, kulturológiai megfigyelés dominál, még ha tetten érhető is
némi romantikus attitűd. Jobbra visszhang nélkül maradt – még Erdős
Kamill sem utal rá – *Heiczinger* 1939-es tanulmánya, amely már pon-
tos leírását adja a ma ismert legfontosabb három magyarországi cigány
csoportoknak, így köztük a teknővájóknak.

„Legkésőbb telepedett le a teknővájó vagy oláh (!) cigányság. Ezek megte-
lepedése helyel-közzel még ma is folyik. Családonként vándorolnak faluról-fa-
lura, főleg olyan vidéken, ahol jegenye és nyárfa van. A megvásárolt, esetleg
felesdolgásra is elvállalt fából teknőket, melencéket, itató vályúkat, kanált
faragnak és azt eladják, vagy terményekre becsereleik. Ideiglenes lakóhelyükön
félre földbesüllyesztett, ágakból rakott és sárral tapasztott kunyhókban laknak,
melyet maguktapasztotta sárkemencével fűtenek. A kunyhó elé épített kemen-
cében sütik egy napra való, kovásztalan kenyerüket. Ahogy elfogyott a felmun-
kálható faanyag, kezdtek áttérni erdei favágásra, faaprításra, végül megbarát-
koztak a földműveléssel. Sok helyen mint summás munkások, részes aratók,
napszámosok keresik kenyerüket, az asszonynépség még helyel-közzel koldul,
de vannak helyek, hol baromfitenyésztéssel, disznóhízlalással is foglalkoznak.
Anyanyelvük oláh, nevük oláhos, mint Bogdán, Muntyán, de legtöbbször az
eredeti foglalkozást jelző neve van, Kalányos, Orsós. A megtelepültek már tör-
vényes házasságban élnek, gyermekeiket szívesen járatják iskolába, általában
igyekeznek belesimulni az őket befogadó falu életébe. A jobb módúak beköltöz-
nek a falu zsellér sorára, sőt már megindult az összeházasodás folyamata is a
feltörekvőbb cigányok és az őslakosság elesettebb rétegei között.” (*Heiczinger*,
1939. 3.)

Ebben a munkában mint megfigyelési szempont egyszerre érvénye-
sül a nyelv, a vándorlás, a foglalkozás, illetve a megélhetés, az életmód
szempontja és a faluhoz, illetve a parasztokhoz fűződő viszonyrendszer.

Erdős Kamill 'A Békés megyei cigányok – cigánydialektusok Magyarországon' és 'A magyarországi cigányság – törzsek, nemzetségek' című tanulmányaiban (Erdős, 1959) próbálta megadni a magyarországi cigánynak mondott csoportok klasszifikációját. Mindmáig ezt tekinthető a legrészletesebb csoportosításnak és bátran mondhatjuk: ez kodifikálódott a cigányokkal foglalkozó tudományterületekben. A néprajzi és antropológiai vizsgálódásoknak ez adja mintegy fogalmi hálóját, de alapkategóriáiban befolyásolta a későbbi szociológiai kutatásokat is.

„Magyarországon kétféle cigányt különböztetünk meg:

A) Cigány anyanyelvű

B) Nem cigány anyanyelvű.

Az első csoport két, egymástól élesen különböző részre oszlik:

A₁ Ezek az úgynevezett kárpáti cigány nyelvet beszélik

A₂ Ezek az úgynevezett oláh (vlax) cigány nyelvet beszélik.

Az A₁ főcsoport hármas tagozódású:

a) Nógrád megyei

b) Budapest környéki (Páty, Csobánka, Pomáz, Zsámbék, Pilisvörösvár, Bia, Pesthidegkút, Budakalász) és dunántúli (Pécs, Mohács, Versend, Dunaszekcső.)

c) Kőszörűs és ringlispiles cigányok (az egész országban kóborló, magukat „nemet” illetve „vend” cigányoknak nevezők.)

Az a)-val jelzett alcsoport eltérő dialektust beszél, mint a b), és c)-vel jelzettek.

A kárpáti cigányok, az oláh (vlax) cigányokkal – nyelvük nagymérvű eltérése folytán – képtelenek megértetni magukat.

Az A₂ oláh (vlax) cigányok, több törzsrre (fajtára) és a törzsön belül, számtalan nemzetségre oszlanak. Törzsi neveik foglalkozásukat jelzik, míg nemzetségneveik, az ős, apa vagy valamelyik kimagasló tulajdonságú előd nevéből (esetleg csúfnévéből) – illetve, annak a helységnek nevéből, ahol a nemzetség először letelepedett, – származik.

A törzsek és nemzetségek neveinek időbeli keletkezése évszázadokra visszanyúlhat, de ugyanúgy, csupán évtizedekre is.

Az oláh (vlax) cigánytörzsek (fajták) a következők: a) Lovari (lókereskedők; lókupecek); b) Posot'ari (zsebtolvajok); c) Kherari (alkalmi munkások; házzal bírók); d) Colari (szőnyegkereskedők); e) Kelderari (rézművesek, üstfoltozók); f) Cerhari („sátorosok”); g) Mašari („halászok”); h) Bugari („dögösök”); i) Čurari („késesek”); j) Drizar („rablók”); k) Gurvar (fodozovo) (tepsikészítő, edényfoldozó).

A főbb oláh (vlax) cigány nemzetségek a következők: Hercegešt'e (Hercegszöllős község nevéből); Čokešt'e; Kodešt'e; Ducešt'e; Dudumešt'e; Pirancešt'e; Mugurešt'e; Sosoješt'e; Čiriki'i (jelentése: madár); Ruva (jelentése: farkas); Markulešt'e; Notari; Neneka (az ős: Neneka vajda nevéből); Buzešt'e; Trandešt'e; Čampašošt'e (csúfnévéből); Kozak; Kolompar; Stojka; Rafael; stb.

A második főcsoportot alkotják a nem cigány-anyanyelvűek. Két részre oszlanak:

B₁ csoportba tartoznak a magyar anyanyelvűek;

B₂ csoportba tartoznak a román anyanyelvűek.

A B₁ csoportbeliek (Romungro, „Rumungro”) a kárpáti és az oláh (vlax) cigányok leszármazottai, akiket elődeik – valószínűleg a könnyebb asszimiláció reményében –nem tanítottak meg a cigány nyelvre. – Különválasztásuk most már szinte lehetetlen.

Két részre oszlanak:

a) zenészek („úri” réteg)

b) vályogvetők, kosárfonók, alkalmi munkások, stb. (szegény réteg).

A B₂ csoportbeliek is két részre oszlanak:

1) román cigányok, (pl. Elek és Méhkerék Békés megyei községekben)

2) teknővájó cigányok.

A román cigányoknak nincsenek alcsoportjaik. A teknős cigányoknak három fajtája él Magyarországon:

a) „Tiszahti”: főleg a Nyírségben; anyanyelvüket egyre inkább elhanyagolják és lassanként elfelejtik;

b) „Füstös”: „átmenetet” alkotnak; Füzesabony, Békéscsaba és Tiszafüreden élnek;

c) „Dunás”: a Dunántúlon élnek; a férfiak közül még többen hordanak vállig érő haját, a nők apró, tengeri csigákkal és gyöngyökkel díszítik nyakukat.”

Erdős Kamill rendkívül bonyolult és differenciált osztályozási rendszere mára azért a tudományos használatot illetően is jelentősen egyszerűsödött, leginkább az A₂, B₁ és B₂₁ és némileg az A₁-c csoportok említődnek. Erdős Kamill még pontosan megkülönböztette az egyes csoportokat egymástól és leírásaiban egyértelműen fogalmazva mindig egy-egy csoportról szól, így az egyik csoportról szóló ismereteket nem vonatkoztatta egy másik csoportra. Ezzel szemben az utóbbi évtizedekre az a jellemző, hogy az etnográfiai és antropológiai kutatásokat alapvetően a hagyományosnak tekintett oláh cigányok érdeklik. Ebből következően aztán az sem véletlen, hogy az egyre szaporodó cigányokról szóló kézikönyvek, oktatási segédletek néprajzi jegyzetei rendre az oláh cigányok kulturális rendszerét írják le mint általában vett cigány kultúrát.

Michael Stewart magyarországi romák körében végzett antropológiai terepmunkája és ennek publikációi egyértelműen ellentétetekesek lévén e szemléletmóddal, új korszakát és új felismeréseit hozták a cigányokról szóló ismereteinknek. Stewart választása tudatosan egy oláh cigánycsoportra esett, mert abból a feltételezésből indult ki, hogy kulturális rendszerükben jóval több független elemet őriztek meg, sőt ha úgy tetszik, jobban törekedtek a hagyományos értékek és életmód megőrzésére. Az oláh cigányok leírását egyszerre mérte a parasztokhoz és más cigánycsoportokhoz való viszonyukhoz. Így sikerült újból kibogozni valamit abból, amit egyes tudományok és a közigazgatási-politikai intézmények talán összekuszáltak az elmúlt évtizedekben és így sikerült rávilágítania arra is, amit a többség közvélekedése is előszeretettel egybemosott és értetlenül elítélt.

„A harangosi cigányok azonban korántsem váltak a munkásosztály osztály-öntudattal bíró tagjaivá, miként az MSZMP remélte, hanem megőriztek egy különálló, nem osztályjellegű identitást. Azon a képességen alapult ez, hogy továbbra is el tudták képzelni: életükben nem az a tény számít igazán, hogy hét-főtől péntekig szocialista bérekért dolgoznak, hanem az a döntő, hogy szabadidejüket lókereskedéssel, énekléssel, ivászával és cigánytársaikkal való testvériség ápolásával tölthetik, emberi létüket tehát otthonaikban és közösségükben ta-

lálják meg, nem pedig a munkahelyen... Liberális szemszögből nézve úgy vélem, hogy van valami csodálatos a harangosi cigányok és sok hozzájuk hasonló teljesítményében, akik – dacára a hatóságok rendszerbe iktató és egységesítő kísérletének – megőrizték különállásukat. Ennél azonban sokkal fontosabb ennek a teljesítménynek a gyakorlati következménye: a harangosi cigányok ma kevésbé elesettek, mint számtalan sorstársuk országszerte, akik a kommunizmus időszakában a lumpenproletariátusba sülyedtek le, akiket arra kényszerítettek vagy arról győzték meg, hogy hagyjanak fel életmódjukkal és kultúrájukkal. Utóbbiak ma nem rendelkeznek sem a szerző-mozgó vállalkozói mentalitással, sem bémunka-vállalási lehetőséggel.” (Stewart, 1994/2. 11–12.)

Stewart a cigányokon belüli határvonalat alapvetően ott húzza meg, ahol az oláh cigányok hagyományos, a társadalomtól és annak kodifikált értékrendjétől eltérő életmódot és életfilozófiát élnek és fogalmaznak meg, szemben elsősorban a magyar cigányok a társadalom értékrendjéhez igazodni próbáló életmódjával és életfilozófiájával. Akik föladták korábbi függetlenségüket, azokról így fogalmaz:

„...megpróbálnak a nem cigányokhoz hasonlóan élni, s letagadják cigány származásukat. Nagy többségük azonban hatalmas, gyakran nyomorvedyszerű telepeken él, az ipari központok peremén. Ők, akik a roma nyelvet beszélő oláh-cigányok többségétől eltérően »nem büszkék arra, hogy cigányok«, és akiket a magyarok nem fogadnak el magyaroknak, egyfajta senkiföldjén élnek, amit a paradox magyar cigány vagy a romungro (‘cigánymagyar’) megjelölés is kifejez. A magyar szakirodalom régóta »kultúrávesztést« emleget velük kapcsolatban, de nincs okunk feltételezni, hogy »kevesebb kultúrájuk« lenne, mint bármely más embercsoportnak. A beások – a román nyelvet beszélő cigányok – között vannak teljesen »asszimilálódott« bányászok éppúgy, mint a házi dísznőlésekkor használt teknőket vájó és árusító családok. Többségük azonban vidéken, az ország déli részén, szegény és manapság gyakran már kizárólag cigányok lakta falvakban él, ahonnan a korábbi lakók elköltöztetése tette lehetővé az egykori területen kívüli (néha erdőlakó) cigányoknak a beköltözést... Ha szerencsések, ezekből a gettófalvakból a környék nagyobb városaiba járhatnak dolgozni.” (Stewart, 1994/2. 30.)

Személyes tapasztalataiból kiindulva lesújtó módon nyilatkozik egyes oláh cigány csoportokon kívül cigányokról.

„Megismerkedtem néhány családdal, akiket a romák nyilvánvaló megvetéssel kezelnek, mert meg vannak győződve róla, hogy cigányságukat kétszínű módon használják fel. Amikor hasznos számukra – például a zenészek –, felvállalják, de amikor ez az oláh-cigányokkal való azonosítást jelentené, letagadják. Egy romungro családból származó asszony annyira »asszimilálódott«, hogy mára már tanácsi tisztviselőként dolgozik. A magyarok azonban róla beszélve világosan utalnak etnikai hovatartozásra.” (Stewart, 1994. 36.)

Ezzel tulajdonképpen elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol a magyarországi cigánynak nevezett csoportok népi kultúrája felől közelítve vizsgálhatjuk a csoportok klasszifikációját és egymáshoz fűződő viszo-

nyát, a saját és a másik cigány csoportról megfogalmazott véleményeket. Már korábban jeleztük, hogy a csoportok között általános tendenciaként a szétválasztó törekvést lehet regisztrálni, azt ugyanis, hogy szinte minden cigánynak nevezett csoport magát világosan megkülönbözteti más szintén cigánynak nevezett csoportoktól és gyakorta elhárítja az általa más csoportra gondolt, de mások által rá is vonatkoztatott minősítést.

Akit Magyarországon jobbra a tudományok oláh cigánynak neveznek, azok magukat romnak, romának mondják, akiket magyar cigányoknak, azok inkább használják magukra a muzsikus megjelölést, míg akit román cigánynak mondanak, inkább szeretik magukat beásnak nevezni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ez a három fő csoport volna az egyes csoportok felől nézve minden esetben a klasszifikáció alapja, hanem csak azt jelenti, hogy a különböző csoportok egy-egy főcsoportba próbálják magukat besorolni, miközben adott esetben mások, akik szintén azonos megnevezésű főcsoportba számítják magukat, nem szükségszerűen fogadnak el mindenkit, akik velük azonos csoporthovatartozást vallanak. Ez másfelől azt is jelenti, hogy adott csoportnév alá olyan cigánynak nevezett csoportok is törekednek, amelyeket más cigány csoportok nem tekintenek odatartozónak.

A 80-as évek végén volt megfigyelhető, hogy a cigányokkal szolidáris értelmiség egyre inkább egységesen, minden cigánynak nevezett emberre a roma kifejezést használta, pejoratívnak és sértőnek érezve a cigány szót, illetve a hozzá tapadó társításokat. Emlékszem, többször tanúja voltam olyan esetnek, amikor muzsikusok tiltakoztak a roma kifejezés ellen, kikérve maguknak, hogy ők nem romák, hanem muzsikus cigányok. Ennek ellenére a magyar anyanyelvű cigány politikusok többsége a cigánynak mondott emberek politikai és társadalmi szervezeteinek gyakorta – s mára már ez az általános – a roma előnevet adja, így lett Roma Parlament, Roma Polgárjogi Alapítvány, Roma Sajtóközpont, Roma Versitas vagy szervezet-intézmény elnevezését eleve cigány nyelven adják meg, mint például Amaro Drom, Lungo Drom (alapítványok és folyóiratok), Romano Kher. Mindezen tények azt jelzik, hogy „cigány politika” szintjén az egységesülés, a csoportok közötti kulturális és társadalmi szűk integráció szükségszerűsége fogalmazódik meg, ami nem jelenti azt, hogy a népi kultúra és a mindennapok szintjén ez a felismerés egyetemessé vált volna. Mára az „újságírói köznyelvben” is egyértelműen polgárjogot nyert a roma kifejezés, bár inkább eufémizmust jelent, az illő beszédhez való igazodást, a hozzátársított „romákról” szóló interpretációk sokszor csak a roma elnevezést kezdik ki, devalválva azt.

Legfontosabb szociológiai tényként azt kell rögzíteni, hogy a három főcsoport között merev házassági – endogám – kör húzódik, sőt ez adott főcsoporton belüli alcsoportokra is kiterjedhet, ami egész pontos-

san azt jelenti, hogy az egyes csoportokhoz tartozó egyének csak adott csoporton belül házasodnak, magát muzsikusnak gondoló vagy romnak gondoló csoportokon belül is húzódnak merev vonalak. Ezen alcsoportok – akik magukat egymástól függetlenül azonos nevű főcsoportba sorolják – lehetnek foglalkozási, életmódbeli, vagyoni, térbeli elkülönülést jelző csoportok, de lehetnek nemzetségek, rokonsági rendszerek is. A társadalmi elkülönülés másik pregnás megnyilvánulása egy adott településen belüli térbeli elkülönülés, amikor két vagy három főcsoport képviselői a település egyik-másik részén helyezkednek el, egymás között nem „keverednek”, vagy ha adott településen belül egy telep létezik, azon belül írható le egy osztott és egymás között képzeletbeli határvonallal elválasztott terület. A főcsoportok elkülönülését megfigyelhetjük a munkaszervezeti formákban is. A korábbi évtizedekben a különböző munkahelyeken jobbra külön-külön munkabrigádba tartoztak az egyes csoportok tagjai, vagy a munkásszálláson, ahol lehetőleg külön szobákba kérték magukat, de a különállás megfigyelhető a különböző büntetésvégrehajtási intézetekben is. Az általában vett társadalmi kapcsolatok terén, mint a barátság, a korcsoporton belüli „bandázás” szintén általánosítható ezen megfigyelés. Ezek mind arra mutatnak, hogy miközben a társadalom többsége egynek gondol minden cigánynak nevezett embert, azok valóságos és szimbolikus eszközökkel a különbözésüket és valamelyik csoporthoz való tartozásukat fejezik ki.

Ha a cigánynak nevezett csoportok nyelvi elkülönítését nézzük, jól tetten érhetjük ezt a törekvést. Az oláh cigánynak nevezett csoportok terminológiája az embereket, illetve csoportokat a következőképpen osztályozza. A mi csoport tagjai a romák. A mi csoporttal szemben állók a gázsók, akik tovább oszthatók parasztokra és úri emberekre (parasztoknak általában a falusiakat és a velük szemben ellenséges érzületűeket nevezik, míg úri embereknek a velük szolidaritást mutatókat, a velük szemben nem lenézően viselkedőket mondják). Köztes kategóriaként a romungrokat tekintik, akiket megnevezésük szerint már nem romának és még nem gázsónak tartanak. A magyar cigányok hasonlóan osztják fel a világot a mi csoportok muzsikusnak mondva, oláh cigánynak nevezve, akit a tudományos oláh cigánynak mond, míg a nem cigányokat a cigány nyelvből átvett elnevezéssel illetik, úgy számon tartva őket, mint teszik azt az oláh cigányok.

Ha egyes lokális csoportok vagy közösségek felől közelítünk, azt látjuk, hogy elég tisztázatlan, sokszor egymásnak ellentmondó a cigány csoportok klasszifikációja. *Pogány György* és *Bán Géza* egy salgótarjáni cigány csoportosítását idézi. E szerint „országunk cigánysága hat rétegből áll: a) sátoros, kóbor oláh cigányság, b) teknőkészítő cigányság, c) szőnyegkészítő és árusító cigányság, d) falun élő legkisebb zenekategóriát elérő és különböző alkalmi munkákkal foglalkozó, e) a vi-

déki városokban és a fővárosban élő, ipari munkát végző, de jelenleg alkalmi beállításúak és jelleműek, f) vidéki városokban és fővárosban élő, zenével foglalkozó, akik a zene kategóriában magasabb elbírálást nyertek. Fontos, hogy a rétegzéseken és kategóriákon belül a legmagasabb fejlettséget figyelem előtt tartjuk.” (*Pogány – Bán, 1957*) Ez a csoportosítás láthatóan egyszerre alkalmazza az etnikus, foglalkozási és a települési szempontokat. Egy szalkszentmártoni cigányul beszélő csoport úgy véli, hogy a cigányokat rúdugrókra (muzsikusokra), oláh cigányokra, sátoros cigányokra, drizárókra (földkunyhókban lakók), köszörűsökre és teknővájókra lehet osztani. Az oláh cigányokat további alcsoportokra bontva lovárokról, pantestyukról, kudestyikről, sosojikról és hodestyukról beszélnek, vagyis keverik és egyeneműnek tekintik azt, ami Erdős Kamill terminológiájában törzsként és nemzetségeként szerepel. Amikor saját besorolásukat adják meg, egyértelműen lováriként határozzák meg önmagukat, független attól, hogy az egyes emberek felmenői melyik törzshöz vagy nemzetséghez tartoztak. A nagycserkeszi magyar anyanyelvű cigányok számontartanak oláh cigányokat, sátoros cigányokat, teknővájókat, muzsikusokat és magyar cigányokat. A tarnaleleszi magyar anyanyelvű cigányok muzsikusokról, vályogvetőkről, oláh cigányokról, lovárikról és teknősökről tudnak. Az ároktői cigány anyanyelvűek oláh cigányokról, gurvárokról, sátorosokról, romungrokról és teknősökről beszélnek. A kétegyházi cigány anyanyelvűek egységesen minden magyarul beszélő cigányt romungronak mondanak, megkülönböztetik még a beásokat és oláh cigány csoportokként tartják számon a másárokat, lovárokat, kelderásokat és csurárokat.

Véméndi román anyanyelvű cigányok az oláh cigányokat kolompároknek vagy lakatároknak hívják, megkülönböztetik a magyar cigányokat, a román anyanyelvű csoportokat pedig önálló csoportként egymástól szétválasztva beásnak (vagyis árgyelánnak), tincsánnak és muncsánnak nevezik. A lakatárnak nevezett csoportot foglalkozás szerint tovább differenciálva kisírist (köszörűst), abrosárt (textíliákkal házaló), bokráncsost (edényfoltozással foglalkozó) és kupect különböztetnek meg. Más muncsán csoportok magukat cigánnak mondják és árgyelánnak nevezik azt, aki magát beásnak mondta. (*Szalai, 1996*) A beások többsége azonban csak két beás csoportot különböztet meg, az árgyelánokat és a muncsánokat.

Megfigyelhető a cigány anyanyelvű csoportokon belül egy egységsülési folyamat. Úgy tűnik, hogy a lovári önelnevezést azok a csoportok is egyre inkább alkalmazzák magukra, akiknek felmenői más törzshöz vagy nemzetséghez tartoztak. A korábbi törzsi-foglalkozási megfélelések gyakorlatilag teljesen elhalványultak, hiszen eltekintve egy-egy mesterségtől, a hagyományos foglalkozások megszűntek és a megélhetést tekintve egységsülési folyamat alakult ki. A speciálisan cigány

mesterségnek tartott lókereskedéssel és általában véve az üzleteléssel egyre több, korábban nem szükségszerűen abból élő cigány anyanyelvű csoport kezdett foglalkozni. Korábban a cigány anyanyelvűek közötti hierarchiában legelőkelőbbnek a lovárokat (pénzeseket), a lókereskedőket tekintették, ezért a hasonló tevékenységet űzők is ezt az elnevezést választották maguk elnevezésére. Velük szemben az „eredeti lovárokat” is elfogadják ezen önelnevezést, de igyekeznek kirekeszteni ebből a körből a szegény, telepi, nem üzleteléssel foglalkozó cigány anyanyelvű csoportokat. A lovári jelentése áttételesen így egyre inkább a kereskedő, üzletelő, lóval, autóval, színesfémmel foglalkozó „igazi” cigányok megjelölést veszi fel. A cigány anyanyelvű csoportokon belül a rendező elv ilyenformán a társadalmi státusz és a társadalmi szerep megítélése lesz. Az igazi rom független a társadalmi munkamegosztás hierarchizált rendszerétől, a maga ura és a maga gazdája lesz, jóllehet tevékenysége elképzelhetetlen a parasztok, de általában a többséghez fűződő kapcsolatrendszer nélkül. Vagyis az igazi romák abból élnek, hogy a parasztoktól vagy a termelőktől vesznek és azoknak adnak el. A legfőbb érték ebben a megközelítésben a jó és sikeres üzletelés lesz, mert ezzel biztosítható a többségtől s a többség intézményrendszerétől való függetlenség. Ugyancsak az igazi rom szimbolikus megjelenítését szolgálja az ember értékének látható kifejezése, ami a felhalmozásban, a látható és teaurált vagyon felmutatásában, a jó élet kimutatásában nyilvánul meg. Azok a cigány anyanyelvű közösségek, amelyek ezt az elvárásrendszert nem tudják teljesíteni, nem számítanak igazi romnak, jóllehet „beszélnek a nyelvet” s hasonlóképpen a mulatóságban, egymás megtisztelésében, a rokoni és baráti kapcsolatok ápolásában látják az élet értelmét. Az egyik státuszcsoporthoz tehát egy teljes rendszert valósít meg, a másik ezzel szemben csak e megfogalmazás egyik elemét.

A magyar anyanyelvű cigányok etnikai csoportját vizsgálva hasonló tendenciákat figyelhetünk meg. Szinte kivétel nélkül minden magyar cigány magát muzsikusként definiálja, függetlenül attól, hogy foglalkozását tekintve maguk vagy közvetlen felmenőik zenélésből éltek-e. Így akik korábban vályogvetők, napszámosok vagy az elmúlt időszakban akár ipari vagy mezőgazdasági munkások voltak, magukat is így definiálják. Értelmezésükben a muzsikusság egyfelől egy leszármazási rendet jelent, hiszen valamelyik mitikus ősz muzsikussá volt, másfelől egy olyan csoportelnevezést, amelyik egységesen minden magyar anyanyelvű – és nem oláh, nem teknővájó – cigányra vonatkoztatódik. A magukat igazi muzsikussá tartók jobbra elhatárolódnak ettől a megfogalmazástól és a „minden muzsikussá magyar cigány, de nem minden magyar cigány muzsikussá” elv hangoztatásával a csoportelnevezést egyértelműen szűkítik és csak arra nézve fogadják el, aki valóban muzsikussá és egyértelműen a muzsikálásból biztosítja megélhetését. Az igazi mu-

szikussok „jó élet”-értelmezése jóval közelebb áll az „igazi művész” vagy korábbi megfogalmazásokból táplálkozva az úri (nemesi-dzsentri) életfelfogáshoz. Eszerint az igazi zenész másokkal szemben megadja a tiszteletet oly módon, hogy velük szemben megvendéglő, bőkezű, adakozó, s éppen ezáltal ér el szimbolikus győzelmet. Jóllehet megélhetése a paraszttól, illetve a vendégtől függő, világrendje amazéval mégsem azonosítható. A jó élet tárgyi világgal való kifejezésére törekszik, de nem vég nélkül felhalmozó, hanem felélő. Miután megélhetését alapvetően a muzsikálás, egyfajta szolgáltató munka adja, nem törekszik a „bővített újratermelésre”, mint a kereskedő, üzletes cigány.

A magyar cigányok nem zenélésből élő, ám magukat zenészként meghatározó csoportjai számára az elmúlt évtizedekben a paraszti, kispolgári értékrend volt a mintaadó, még ha ott is lebegett szemük előtt az igazi muzsikussá cigány (el nem érhető) státuszképe. Az élet értelme a biztonság lett, a munkahely, az otthon és a család biztonsága. Az elérni vélt cél a paraszti vagy munkás életforma részleges vagy még inkább korlátozott függetlensége volt. A korábbi évtizedekben akár az ipari, akár az állandó alkalmazotti mezőgazdasági munka adta a megélhetés alapját, általános törekvés volt, hogy e csoportok tagjai magukat elsősorban magyar állampolgárként határozzák meg, nem beszélve a csoporthoz tartozó „cigány származásáról”. A telepen lakók a faluban vagy városban, de magyarok közé igyekeztek volna, s nem szerették, ha őket mások cigánynak mondják, „lecigányozzák”. Mindezen törekvésük ellenére sem sikerült a prosperáló falvakba a nem cigányok közé költözniük, s mindenütt szembesítették őket az etnikai kijelölés társadalmi tényével. Ennek ellenére általánosan mondható volt a közgazdasági, politikai gondolkodás beilleszkedő kategóriájának elfogadása, s az is erőteljesen érvényesült, hogy ezen csoportok tagjai az oláh cigányokat hibáztatták a velük szembeni előítéletek miatt. Jól jellemzi ezt az attitűdöt *Békési József* egyik interjúalánya:

„Szerintem is igen nagy a különbség a magyar cigányok és az oláh cigányok között. Igaz, ahol én dolgozom, a szarvasi Vetőmag- és Magtisztító Vállalatnál, egyedül vagyok cigány, de úgyis mint krakói lakos, úgy is mint tanácsstag, meg lehetően jól ismerem ennek okait is. Különbözik a város közvéleménye is erre a két nagy csoportra osztja a szarvasi cigányokat. Én az első, a muzsikussá vagy magyar cigányréteghez tartozom. A mi anyanyelvünk a magyar, nem is tudunk cigányul... A húsz év előtti viszonyokhoz képest gyökeresen megváltozott a Krakó képe, mindörökké eltűntek a putrik, a kalyibák, minden cigány, magyar is, oláh is rendes házakba költözött, s aki ezután sem eresztette el magát, és a jobb, emberibb életre törekedett, az már megbecsült munkásemberré válhatott... A magyar cigányok jelentős része élt a felkínált lehetőségekkel, munkába állt, és bekapcsolódott a szocialista társadalom építésébe. Pedig akkoriban mi sem voltunk az oláh cigányoknál előnyösebb helyzetben... Mégsem a régi, hanem a nehezebb és ismeretlen újat választottuk, aminek két évtized elmúltával meg is lett az eredménye... Aki nem veszi észre, hogy mennyit áldozott a város azért, hogy a cigányokat kimenekítse a putrikból, hogy rendes munkát és megélhetést kínáljon, hogy az

emberek, a munkatársak mennyi biztatást, erőt adtak ehhez, az vagy vak, vagy szándékosan hunyja be a szemét. Na és mi lett az eredmény? A magyar cigányok nekirugaszkodtak és meg is változtak, de kapásból legalább két tucat oláh cigány családot tudnék most felsorolni, amely az új otthonát néhány esztendő alatt a putrik színvonalára züllesztette. Jobb ház, nagyobb porta, biztosabb megélhetés, ám az életmód mit sem változott ezzel!” (Békési, 1985. 98–99.)

Mára tudjuk, hogy a magyar anyanyelvű cigányok beilleszkedési kísérlete csak részlegesen volt sikeres. Nagyon sokan az 1980-as évek második felétől – elsősorban a betanított és segédmunkás munkavállalók köréből – munkanélkülivé lettek, ezzel megszűnt korábban biztonságosnak és stabilnak gondolt életvezetésük. Sokan, akik számára korábban úgy tűnt, hogy elérték a paraszti, kispolgári életminőséget, ismét az alkalmi megélhetésre kényszerültek, illetve olyan kulturális formák elevenedtek újjá, amelyek alapvetően a szegénység kultúrája tartományából származnak. Ettől az időszaktól figyelhető meg, hogy – mint erre az oláh cigány megélhetési stratégiából számtalan példát láttak – az „üzletelés”, a kereskedelem nyújtja a legbiztosabb megélhetési formát. Olyan közösségekben is, ahol korábban a férfiak az iparban és a mezőgazdaságban dolgoztak, lehetséges megoldásnak kezdett számítani akár a közvetítői kereskedelemre, akár az utcai árusításra, akár a csempészésre irányuló törekvés (nagykallói, tiszakanyári, tiszakécskei, nagygyerkeszi stb. esetek sora hozható). Ma már nehéz megmondani, hogy a Moszkva téri alkalmi árusok között ki a cigány anyanyelvű és ki a magyar anyanyelvű cigány, hisz mindkét csoport képviselői a kereskedői, „üzletes” foglalkozás és megélhetés kulturális rendszere alapján egységesülnek. Minden bizonnyal a beilleszkedők kategóriája mára egyre inkább érvényét veszíti, még ha igaz is, hogy a korábbi évtizedekhez képest több csoport valószínűleg megélhetésében a hatalom által elvárt konszolidált paraszti-polgári életformát, mint például a mezőgazdasági termelésben próbálkozó, paraszti üzemet megvalósító falusi cigányok.

A különböző anyanyelvű cigány etnikai csoportok annak ellenére, hogy egyes alcsoportjaik megközelítően azonos életforma-csoport „tudományos képzetét” keltik, továbbra is fenntartják a csoportok közötti rivalizálás gyakorlatát és megpróbálják az etnikai csoportokat a cigányság hierarchikus rendjébe sorolni. Egységes, mindenki által elfogadott hierarchiát azonban így sem tapasztalhatunk. Az talán még egyöntetű és egységes, hogy a román anyanyelvű beás cigány alcsoportok úgy érzik, hogy mind a magyar cigányok, mind az oláh cigányok egyaránt erőteljesen lenézik őket, mondhatni mintegy kivetik magukból, pedig szerintük éppen ők rendelkeznek a legjelentősebb számú értelmiséggel, s ők azok, akik már gimnáziumot is alapítottak Pécsen (Gandhi Gimnázium). Az oláh cigányok, különösen azok, akik gazdaságilag függetlenné váltak, s magukat gazdagnak tartják, egyértelműen a hierarchia csúcsára helyezik magukat. Az általuk romungrónak nevezett

cigányok közül még a muzsikusról is erős megvetéssel szólnak, „500 forintos embereknek” minősítve őket, akik éppen csak annyi pénzt keresnek muzsikálásukkal, amelyből egyik napról a másikra tudnak csak megélni, de már annyi pénzük nincs, hogy tartalékoljanak, befektessenek vagy éppen jószágot tartsanak. Az állandó munkahelyen dolgozó vagy a paraszti üzemben maguk erejéből boldoguló cigányokat gúrcölő, robotoló embereknek tartják, akik már nem is azért nem igazi cigányok, mert nem tudják a nyelvet, hanem mert nem a cigányos életet élik, és törekvéseikben a gázsókat követik. Egyes szegényebb, elesettebb cigány anyanyelvű csoportok azonban úgy élik meg, hogy a cigányok közül legelőkelőbbek az úri cigányok, a muzsikuskok, muzsikuskok alatt azonban szigorúan a valóban zenész cigányokat értve. A muzsikuskok – a valóban muzsikálók – magukat sorolják a hierarchia élére és arra büszkék, hogy zenéjükkel a magyar kultúrát (ami szerintük valóban cigány kultúra) népszerűsítik s hoznak jó hírnevet az országnak. Magukat egyértelműen magyar állampolgárként definiálva és az „egész” társadalmi hierarchia előkelő rétegének tartva úgy élik meg, hogy „megbecsült tagjai a társadalomnak”, hisz ők a társadalmi értékrenddel is komformok. Úgy gondolják, hogy a cigányokra vonatkozó előítéletek és rossz ítéletek alapját az oláh cigányok teremtik meg. A gazdagok gazdagságukat bűnös úton, tisztességtelen módszerekkel érik el, ezért jogosak a róluk szóló ítéletek, a szegények pedig – akik szegénységükről maguk tehetnek – elmaradott életmódjukkal hozzák rossz hírbe a muzsikuskokat, hisz a társadalom amazokból kiindulva általánosít. Vagyis attól tartanak, hogy az oláh cigányokról szóló megítélés rájuk is átszármaztatódik, így integrációs folyamatukban sikertelenek lesznek.

A cigány anyanyelvű csoportok a magyar anyanyelvű cigány csoportoktól legfőképpen azért határolódnak el, mert úgy ítélik meg, hogy amazok feladták ősi cigány kultúrájukat, alkalmazkodtak a többség kulturális normáihoz és legfőbb törekvésük a társadalomba való beolvadás. Ebből következik, hogy értelmezésükben attól tartanak, hogy egy olyan etnikai csoporttal azonosítják őket – mármint a cigány anyanyelvűeket –, amely csoportidentitást ők nem vállalnak, hisz számukra az értelmes élet egyik legfontosabb eleme a cigányként való élet, a kultúra cigányos módjának megtartása. Ebből a nézetkülönbségből származtatható az a vita is, amelyik akörül zajlik, hogy melyik cigánycsoport kulturális rendszere tekinthető autentikusnak, s ezen túlmenően melyik kulturális rendszert hordozó cigány nevezhető autentikus cigánynak. Minden bizonnyal antropológiai szempontból értelmetlen a kérdésfeltevés, hisz a kultúra rendszere folyamatosan változó és alakuló struktúra, amelyben az etnikai csoport identitását is ki akarja fejezni, és melyben a mindenkori társadalmi valósághoz és viszonyrendszerhez alkalmazkodva fogalmaz meg adekvát válaszokat, sajátos etni-

kai képződményét hangsúlyozva. A magyar anyanyelvű csoportok kulturális rendszeréről azért nem tudunk a cigány anyanyelvű csoportokhoz fogható mélységű leírást adni, mert a kulturológiai kutatások már eleve feltételezték a cigány nyelvű közösségek kultúrájának ősiségét, s kevesebb figyelmet fordítottak a magyar anyanyelvű csoportok leírására. Másképpen azt is mondhatjuk, hogy az Erdős Kamill- és Michael Stewart típusú leírások hiányoznak a tudományos megismerés tárházából. A tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy a magyar anyanyelvű cigány közösségek is cigány kultúráként jellemzik saját kulturális rendszerüket.

Talán nem pusztá fantazmagória annak a hipotézisnek a megfogalmazása, mely szerint a csoportok közötti konfliktusokat oldaná, ha a tudományok egyenértékűnek tekintenék a cigány etnikai csoportok kulturális rendszereit, másfelől pedig, ha a cigány csoportokról szóló eredmények jobban áthatnák mind a politikai közigazgatási, mind pedig a mindennapi élet és közvélemény cigányokról szóló ismereteit. Az is feltételezhető, hogy ha a többség és annak intézményei a cigánynak nevezett csoportok klasszifikációját és belső értékrendjét jobban ismernék, kevesebb balvélelemmel és előítélettel kellene a csoportoknak szembenézniük, s nem hagynák a közjük húzott határvonalak erősödését, s így az egymással szembeni szolidaritás mértéke növekedhetne. Ma Magyarországon, miközben a cigány etnikai csoportok értelmiségi képviselői a csoportok közötti kulturális integráció megalkotásán dolgoznak, a népi kultúra szintjén még a csoportok közötti „állóháborút” érzékelhetjük.

IRODALOM

Békési József (1985): *Cigányok a Körösök mentén*. Békés Megyei Tanács V. B. Koordinációs Szakbizottsága.

Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. (1976) A kutatást KEMÉNY István vezette. MTA Szociológiai Intézetének Kiadványai, Budapest. 291.

Csalog Zsolt (1973): Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához. *Világosság*, 14. 1.

Erdős Kamill (1958): *A magyarországi cigányság*. Néprajzi Közlemények III.

Erdős Kamill (1959): *A békés megyei cigányok. Cigánydialektusok Magyarországon*. (A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 3–4.)

Fleischmann Gyula (1912): *A cigány a magyar irodalomban*. „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., Budapest. 54.

Guglielmo, Rachel (é. n.): *Milyen út vár rájuk? The Gypsy Road*. (Az Amerikai Békészolgálat és az Amalipe Kultúra és Hagyományörző Egyesület kiadványa.)

Hahnn Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc (1979): *A közvélemény a cigányokról*. (Tanulmányok, beszámolók, jelentések XI. évf. 9.) Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Heiczinger János (1939): Adatok a falu cigánykérdéshez. *Népegészségügy*, 18.

Herrmann Antal (1895): *Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott Cigányösszeírás eredményei*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet.

Kemény István (1974): A magyarországi cigány lakosság. *Valóság*, 17. 1.

Mihálovits Gyula (1904): *A cigányügy rendezése*. Kecskemét.

Pogány György – Bán Géza (1957): *A magyarországi cigányok helyzetéről*. (A Munkaügyi Minisztériumban készült tanulmány – kézirat, OSZK)

Pomogyi László (1995): *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris – Századvég, Budapest.

Sághy Erna (1996): *Fejezetek az 1945 utáni cigánypolitika történetéből*. Egyetemi Szakdolgozat, ELTE BTK.

Stewart, Michael (1994): *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins – MTA Szociológiai Intézet, Budapest.

Szalai Andrea (1996): *A másság és az azonosság kifejezésének sajátosságai a beás nyelvhasználatban*. Kézirat, JPTE BTK.

Szuhay Péter (1995): Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 7. 3.

Tomka Miklós (1991): Gazdasági változás és a cigánysággal kapcsolatos közvélemény. In: *Cigánylét – műhelytanulmányok*. MTA Politikai Tudományok Intézete.

KOCSIS KÁROLY

ETNIKAI-POLITIKAI FÖLDRAJZI ADALÉKOK A KÁRPÁT-MEDENCEI CIGÁNY (ROMA) KÉRDÉS VIZSGÁLATÁHOZ

32

A világ egyik legismertebb szórványnépessége, a napjainkban feltehetően 7 millió főnyi cigányság (romák) a 9. és 14. század között több hullámban hagyta el északnyugat-indiai őshazáját és vándorolt – egyelőre kevéssé ismert okok miatt – Perzsián, a Bizánci (később Oszmán) Birodalmon át a 11. században Délkelet-Európába, majd a 13–14. században Nyugat-Európába. (vö. *Fernández-Armesto*, 1996; *Liégeois*, 1994) Az életmódjukkal, gazdasági okokkal, a hatóságok és a többségi társadalom részéről tapasztalható zaklatásokkal, üldöztetéssel, kezdettől fogva megfigyelhető diszkriminációval összefüggő okok miatt folytonos mozgásban lévő, nomád csoportjaik a 16. századtól kezdve Britanniába, Skandináviába, majd a kitelepítések miatt, a gyarmatosítások során Afrikába, Amerikába, majd Ausztráliába is eljutottak. A túlnyomórészt Európában élő, a társadalmi ranglétra alsó fokán tengődő, kiközösített cigányok története legsötétebb időszakának a 20. század első felében a fasiszta népiirtás számított, melynek dühöngése során nemcsak zsidók milliói, hanem romák százezrei is áldozatul estek. Ezt követően a cigányok kétharmadának országai az ún. szocialista társadalmi-gazdasági rend építésébe fogtak, melynek során az állam szocialista-karitatív módon, de elismerésre méltó erőfeszítéseket tett a romák munkaügyi és lakásproblémáinak megoldására. Ugyanakkor a cigányok végleges letelepítése érdekében határozottan törekedtek a cigányok beolvasztására, szétszórására, a többségi társadalomba való integrálására. A rendszerváltást követően, a gazdaság piaci átalakítása során, az 1990-es években a kelet-közép- és délkelet-európai országokban a továbbra is magas természetes szaporodású, túlnyomórészt elbocsátott, munkanélkülivé vált, alacsony szakképzettségű romák és a szintén nehéz gazdasági körülmények közé került, türelmét vesztett többségi társadalom között sokszor pattanásig nőtt a feszültség, mely számos esetben nemzetközi hírű helyi konfliktusokat, leszámolásokat is eredményezett. A reményt vesztett délkelet-európai cigányság sok esetben kelet-nyugati irányú, gazdasági-politikai indítékú migrációval próbált az elmúlt évtizedben helyzetén javítani, mely sok hajdani szocialista, kibocsátó és a tömeges roma migrációtól megrettent, „nyugati” állam kö-

zött súlyos nemzetközi konfliktusforrást, a vízumkötelezettség ismételt bevezetését eredményezte. Jelen írásunkban az általános áttekintést követően a kárpát-pannon régióban (illetve azon belül részletesebben Magyarországon) kíséreljük meg bemutatni az itteni közel kétmilliónyi cigányság demográfiai, etnikai és politikai földrajzi jellemzőit, a jelen- és jövőbeli etnikai folyamatok főbb irányait.

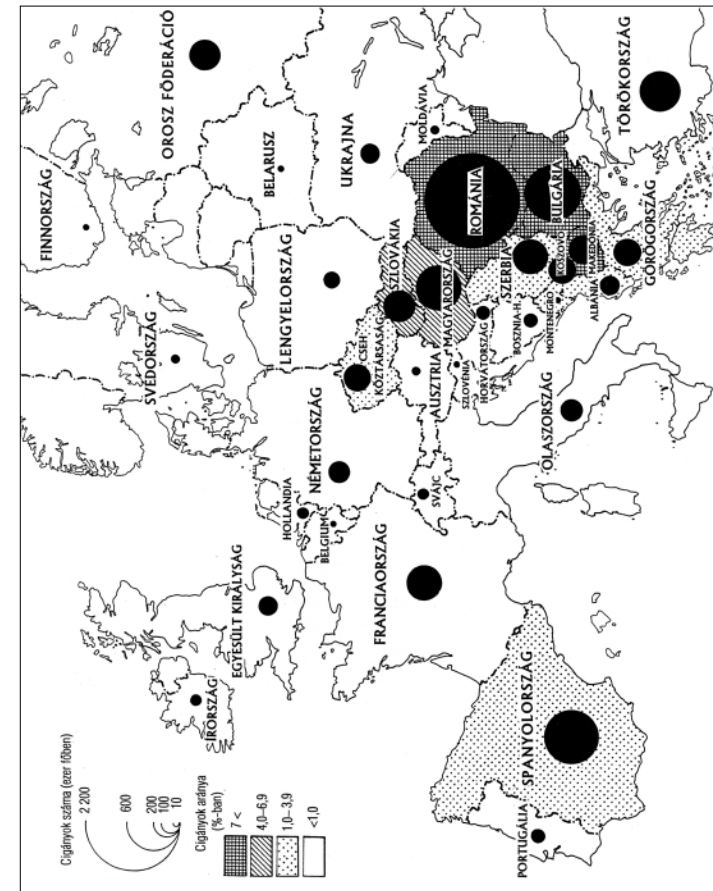
EURÓPA CIGÁNY NÉPESSÉGE

A világméretű térbeli mobilitás ellenére a cigányság túlnyomó része (becslések szerint 6,5 millió fő) még mindig Európában él. Gazdasági, politikai okok, jórészt a helyi többségi társadalom életmódja, interetnikus toleranciájának mértéke miatt az európai cigányok 71%-a – legkorábbi európai felbukkanásuk helyszínének, a hallatlanul vegyes etnikumú, vallású népesség lakta – Kárpát-Balkán régió országainak lakója. (1. táblázat, 1. ábra) Az elsősorban életmódjuk, társadalmi magatartásuk és sokszor könnyen felismerhető antropológiai jegyeik miatt az etnikai diszkrimináció elsődleges célpontjainak számító, ma már többnyire letelepült európai cigányok közül 5,33 millió a volt szocialista országok (ebből 3,7 millió az Európai Unióhoz való csatlakozását már hivatalosan bejelentett államok) polgára. A politikai értelemben vett „Nyugat-Európa” 380 milliós népességéből csupán 0,4%-ot (1,56 millió lakost) tekintenek cigánynak, akiknek legnagyobb közössége Spanyolországban (650 000), Franciaországban (280 000) és Görögországban (160 000) él. A hajdanában a „vasfüggöny” és a Szovjetunió között őrlődő, volt szocialista országok 122 milliónyi polgárának 3,8%-át (4,6 millió főt) becsülhetjük cigánynak, akiknek csupán ötöde (943 ezer) vallotta magát a legutóbbi népszámlálások alkalmával roma (cigány) nemzetiségűnek. A cigányok öntudatától, a helybeli interetnikus kapcsolatok jellegétől függően a cigányok eltérő mértékben vállalják a népszámlálások alkalmával eredeti származásukat. Míg Magyarországon, Szerbiában, Bulgáriában a romák 30–50%-a vallja magát nyíltan cigány nemzetiségűnek, addig erre Romániában 1992-ben csupán 7–8%-uk volt hajlandó. Kelet-Európa és egyben a világ legtöbb roma lakosának (2,2 millió főnek) Románia a hazája, de 200 ezernél több cigány tartózkodott Bulgária (635 000), Magyarország (450 000), Szerbia (300 000), Szlovákia (262 000) és Macedónia (220 000) területén is az 1990-es évek elején. Ez utóbbi időpontban a romák legnagyobb arányt, az összes népesség kb. tizedét Macedóniában, Koszovóban és Romániában képviselték. Európa hajdani szovjet részén a romák lélekszáma 1991 táján 347 000-re volt becsülhető, akiknek kétharmada ma az Orosz Föderáció polgára.

33

ország, régió	össznépesség	romák száma (becslés)	romák aránya (becslés, %)	romák száma (nép- szám- lálás)	romák aránya (nép- szám- lálás, %)
1. Ausztria	7795786	20000	0,26		
2. Belgium	10045000	10000	0,10		
3. Ciprus	740000	500	0,07		
4. Dánia	5170000	1500	0,03		
5. Egyesült Királyság	57848000	90000	0,16		
6. Finnország	5042000	7000	0,14		
7. Franciaország	57042000	280000	0,49		
8. Görögország	10280000	160000	1,55		
9. Hollandia	15182000	35000	0,23		
10. Írország	3548000	22000	0,62		
11. Luxemburg	393000	100	0,02		
12. Németország	80595000	110000	0,14		
13. Norvégia	4245000	500	0,01		
14. Olaszország	57896000	90000	0,15		
15. Portugália	9858000	40000	0,41		
16. Spanyolország	39115000	650000	1,66		
17. Svédország	8668000	15000	0,17		
18. Svájc	6756000	30000	0,44		
1–18. „Nyugat-Európa”	380218786	1561600	0,41		
19. Albánia	3261000	90000	2,76		
20. Bosznia – Hercegovina	4364574	40000	0,92	7151	0,16
21. Bulgária	8487317	635000	7,48	313396	3,69
22. Cseh Köztársaság	10302215	150000	1,46	32903	0,32
23. Horvátország	4784265	30000	0,63	6695	0,14
24. Koszovó	1956196	200000	10,22	45745	2,34
25. Lengyelország	38220000	40000	0,10		
26. Magyarország	10374823	450000	4,33	142683	1,37
27. Macedónia	2033964	220000	10,82	52103	2,56
28. Montenegró	615035	10000	1,63	3282	0,53
29. Románia	22810035	2200000	9,65	401087	1,76
30. Szerbia	7759571	300000	3,87	94338	1,22
31. Szlovákia	5274335	262000	4,82	75802	1,44
32. Szlovénia	1965986	8000	0,40	2293	0,11
19–32. „Kelet-Európa”	122209316	4635000	3,79	1177479	0,96
33. Belarusz	10151806	15000	0,15	10762	0,11
34. Észtország	1565662	1000	0,06		
35. Lettország	2666567	8000	0,30	7044	0,26
36. Litvánia	3674802	3000	0,08	2718	0,07
37. Moldávia	4335360	20000	0,46	11571	0,27
38. Oroszországi Föderáció	147021869	220000	0,15	152939	0,10
39. Ukrajna	1452034	80000	0,15	47917	0,09
33–39. volt „Szovjet-Európa”	220868100	347000	0,16	232951	0,10
40. Európa	723296202	6543600	0,90		

1. táblázat. Európa roma (cigány) népessége 1991 körül

1. ábra. Cigányok Európában (szerk.: Kocsis Károly, kartográfus: Kaiser Miklósné, 1991)

A KÁRPÁT-MEDENCE CIGÁNY NÉPESSÉGE

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

A cigányok legkorábbi jelenlétéről a Kárpát-medencében, azaz a történelmi Magyarország területén írásos dokumentumok a 14. sz.-ból tudósítanak. Jelenlétük azonban az ország oszmán (török) megszállásától (16–17. sz.) vált tömegessé. A török alóli felszabadulást követően, a 18. sz.-ban a Habsburg uralkodók (főként *Mária Terézia* és *II. József*) felvilágosult abszolutista politikájuk eredményeként a növekvő lélekszámú cigányok letelepítésére, általában vándorló életmódjuk teljes megváltoztatására törekedtek. A régió cigányságának lélekszámáról és térbeli eloszlásáról legkorábban az 1850. évi osztrák népszámlálás tudósít, mely szerint a Magyar Korona országai területén akkor 140 092 cigány (56,3%-uk a történeti Erdélyben) élt. (*Danyi*, 1993) A Délkelet-Európából, főként Romániából történt bevándorlásuk eredményeként, ahol 1855-ig (Moldva), illetve 1856-ig (Havasalföld) rabszolgaként kezelték őket, lélekszámuk a Magyar Királyság területén a két belügyminiszteri utasításra végrehajtott „cigányösszeírás” időpontjában: 1873-ban 214 000-re, 1893-ban 274 940-re nőtt. (*A Magyarországon 1893...*, 1895) Az osztrák-magyar dualizmus idején (1867–1918) a cigányok vándor életmódját, rendkívüli térbeli mobilitását tekintették a „cigány kérdés” fő okának. Ennek megfelelően a cigányok és az állam, illetve a nem-cigányok közötti konfliktusokat, a cigányok deviáns magatartását a cigányok vándor életmódjának megszüntetésével kívánták kezelni.

Az 1. világháborút követően, 1918–1920 között az addig politikai egységként funkcionáló Magyar Királyság területét alapvetően öt állam között osztották szét, mely egyrészt megakadályozta a cigányok korábbi hagyományos, kelet-nyugat, dél-észak irányú interregionális vándorlását, másrészt pedig megkönnyítette egyes elcsatolt területeken (például Erdélyben, Délvidéken) élő cigányok román, szerb régiókból történő migrációs utánpótlását. A két világháború közötti időszakban a régió államai már nem az időközben túlnyomórészt letelepedett cigányok vándorlásában, hanem a cigányok marginális társadalmi helyzetéből eredő, sajátos életmódjában, devianciájában látták a „cigány kérdés” gyökerét. (*Kemény*, 2000) A 2. világháború idején, a náci megszállást követően a magyar, szlovák, cseh, román, horvát területeken a kérdés megoldását a cigányok deportálásában, megsemmisítésében látták. Ennek eredményeként a Német Birodalomhoz csatolt Csehországban és a mai osztrák Burgenlandban (Őrvidéken) élő 7–7 ezer fős roma közösségek (1938) 90%-a megsemmisült, a magyarországi cigányok vesztesége ugyanakkor 5 ezer főre volt tehető. (*Hamberger*, 1996; *Kemény*, 2000) A román állam ez idő alatt 1940–44 között 26–36 000 cigányt deportált a Romániához csatolt ukrán Transznisztríába, megsemmisítési céllal. (*Pons*, 1999)

A 2. világháborút követően főként Csehországban, Szlovákiában és Romániában az elmenekült, deportált németek helyére szinte azonnal megindult a cigányok beköltözése. A szudétanémetek helyére a kelet-szlovákiai nyomor elől menekülő cigányok száma Csehországban 1945–1947 között 600-ról 16 752-re nőtt. (*Hamberger*, 1996; *Jurová*, 1996) Romániában a németek (szászok és svábok) kitelepülése és helyükre a cigányok beköltözése az 1970-es évektől kezdett felgyorsulni és ez a folyamat napjainkig tart. A volt német falvakban a cigányok megjelenését követően a településkörnyezet megdőbbségtől mértékű leépülése volt megfigyelhető.

Az 1940-es évek végén a kommunista hatalomátvételt, az államosításokat, a mezőgazdaság kollektivizálását követően felbomlottak a hagyományos falusi közösségek és ezáltal a földosztásból többnyire kizárt cigányok addigi hagyományos megélhetésük létalapját veszítették el. Így a cigányság a későbbi évtizedekben egyre nagyobb tömegben kényszerült más falusiakkal együtt az egyre duzzadó népességszámú városokban, ipari központokban alacsony képzettséget igénylő munkát vállalni. Ebben az időszakban a régió államai meglehetősen ellentmondásosan viszonyultak a hivatalosan egyenjogú polgárokká vált cigányokhoz. Időnként a rasszizmus vádjától való félelem miatt a szociális-karitatív szemlélet (együttérzés, megbocsátás, elnézés stb.), máskor pedig az előítélet, az elutasítás, büntetés, a romák problémáinak hanyag kezelése került előtérbe. (például *Jurová*, 1996) A szovjet ellenőrzés alatt álló országokban a cigányokat nem ismerték el nemzetiségként, hanem csak halmozottan hátrányos helyzetű szociális csoportnak. Ennek megfelelően szinte mindenütt – hol erőszakos, hol átnevelő módszerekkel – törekedtek a cigányok asszimilálására. 1965-ben ezen országok kommunista pártjainak 1961-es határozata alapján – a cigányok életkörülményeinek javítása céljával – megkezdtek a cigányputrik, telepek lerombolását és megkezdődött az adott településen belül a romák erőszakos széttelepítése a kiürült, volt parasztházakba, illetve újonnan épített, olcsó falusi, telepi vagy lakótelepi lakásokba.

Összességében megállapítható, hogy a cigányok társadalmi felemelkedését, de mint etnikai közösség likvidálását célul kitűző szocializmus évtizedei alatt a romák életkörülményei (lakásviszonyok, foglalkoztatottság) és iskolázottsága lényegesen javultak. Ennek ellenére a romákkal szembeni előítéletek továbbra sem csökkentek, a cigány oktatás alacsony színvonalú, a túlnyomórészt segéd- vagy betanított munkás cigány munkaerő alapvetően képzetlen maradt, mely a rendszerváltást követően időzített bombaként lépett működésbe. (*Kemény*, 2000) A cigányok életkörülményeinek, és azon belül a közegészségügyi viszonyoknak a javulása a cigány népesség mortalitását (például a gyermekhalandóságot) tetemesen lecsökkentette, melynek eredményeként 1950 és 1990 között a régió romái körében valóságos népességrebukkanás volt megfigyelhető. Ez idő alatt a kárpát-pannon régió cigányainak száma

542 000-ről 1 951 000-re, aránya az össznépségen belül 2,2%-ról 6,5%-ra nőtt. Erdélyben a cigánynak minősíthető népesség száma ekkor 4,1-szeresére, Magyarországon 3,2-szeresére, Szlovákiában 2,6-szorosára nőtt. Ez utóbbi esetben az alacsonyabb népességnövekedés az emberibb életkörülményeket, megélhetést kereső kelet-szlovákiai romáknak Csehországba történő tömeges átköltözésének volt köszönhető (csehországi cigányok 1950: 20 000, 1990: 150 000).

CIGÁNYOK AZ 1990-ES ÉVEKBEN

A rendszerváltást, a piaci viszonyok uralkodóvá válását követően, az 1990-es évek elejétől kezdve a cigányok korábbi lassú társadalmi integrálódási folyamata jelentősen, évtizedekkel ezelőtti szintre esett vissza. A privatizálásra került vállalatok az elsők között váltak meg túlnyomórészt képzetlen cigány segédmunkásaiktól, akiknek semmi reményük nem maradt az immár üzleti alapon szerveződő munkaerőpiacra való érvényesülésre. Egy szűk vállalkozói rétegtől eltekintve szinte teljes egészében munkanélkülivé vált cigányok korábbi viszonylagos létbiztonsága megszűnt, lakásépítési hitelek fizetésére képtelenné váltak és ezáltal sokszor lakásaikat is elvesztették. Ennek megfelelően szinte természetszerűleg alakult ki ismét az ún. „megélhetési bűnözés”.

A CIGÁNYOK DEMOGRÁFIAI-TÁRSADALMI STRUKTÚRÁJÁNAK VÁZLATA

Az 1990 körüli népszámlálások (szovjet 1989, magyar 1990, csehszlovák, osztrák, jugoszláv 1991, román 1992) adatai alapján a Kárpát-medence 30,2 millió lakosából 463 853 fő (1,54 %) vallotta magát cigány nemzetiségűnek. Annak eredményeként, hogy a cigányok túlnyomórészt a helyi többségi nemzethez (román, magyar, szlovák stb.) tartozónak vallják magukat, ez a közel félmilliónyi népességszám messze elmarad azok számától akiket a nem-cigány környezet (bizonyos antropológiai jegyek, bőrszín, életforma, társadalmi magatartás alapján) cigánynak tekint. A régióban különösen a csehszlovák és a magyar állami szervek, statisztikai hivatalok, szociológiai intézetek fektettek nagy hangsúlyt a cigányok „tényleges” számának becslésére. (például *Srb*, 1984, 1990; *Hamberger*, 1996; *Jurová*, 1996; *Hablicsek*, 1999, *Kemény*, 2000; *Kertesi – Kézdi*, 1998; *Mészáros – Fóti*, 1996) Az említett felmérések alapján a cigányok száma 1991-ben Magyarországon 450 000-re, Szlovákiában 262 000-re volt becsülhető. A többi területen (például Kárpát-alja, Erdély, Vajdaság) hasonlóan megbízható országos terepi felmérések híján kénytelenek voltunk feltételezni, hogy a cigány népesség 1893–1991 között a magyarországihoz és szlovákiaihoz hasonló mértékben (1893: 100%, 1991: 690%) szaporodott. Így a cigányok számát

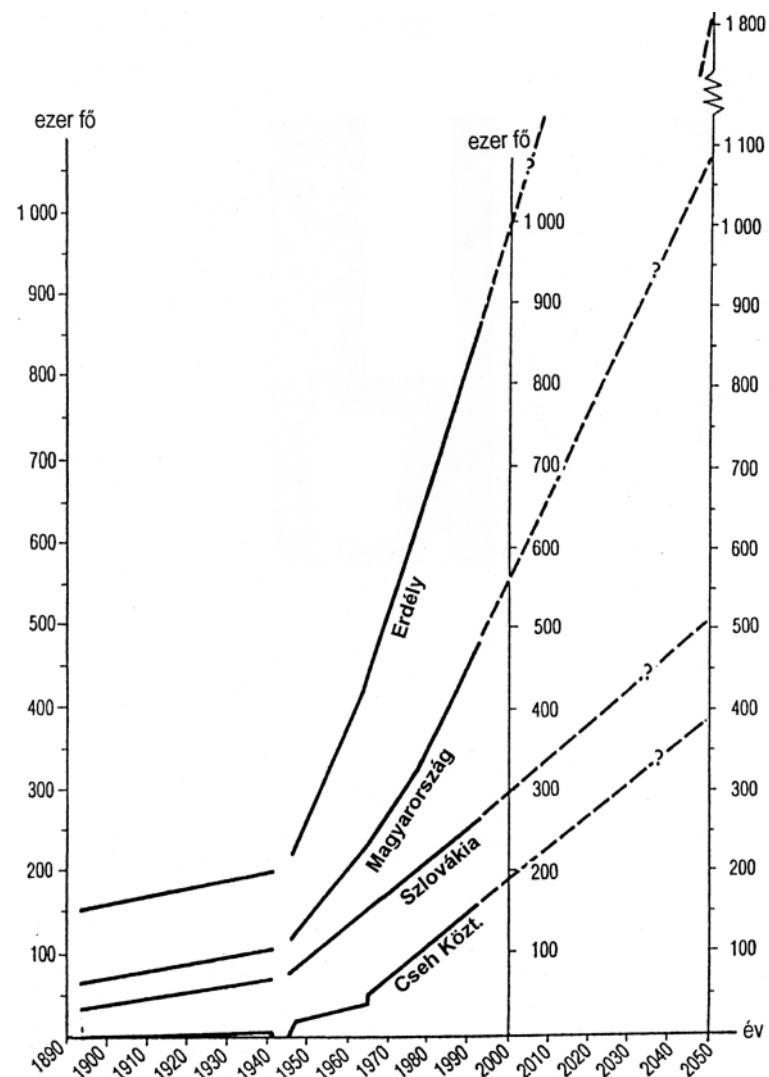
Erdélyben 1,1 millióra, Kárpátalján 40 000-re, a Vajdaságban 60 000-re, a kelet- és közép-horvátországi megyék területén 24 300-ra becsültük. Erdélyre vonatkozó becslésünk nagyon közel állhat a „valósághoz”, mert a Romániai Romák Szövetsége szerint a romániai cigányok száma 2,5 millió, melyből 1,01 millió még hagyományos életmódúnak számít. (*Zamfir – Zamfir*, 1993; *Pons*, 1999). Ennek megfelelően a Kárpát-medence területén a cigánynak minősíthető népesség száma 1991-ben 1,95 millió, az össznépségség 6,46%-a lehetett. Változatlan demográfiai trendek érvényesülése esetén a régió cigányságának száma 2050-ben elérheti a 3,6 milliót, mely ma Írország össznépségségének felel meg. (vö. Magyarországra vonatkozólag: *Hablicsek*, 1999) (2. táblázat, 2. ábra)

ország, megye, régió	össz-népesség	romák* száma	romák* aránya %	romák** száma	romák** aránya %
Magyarország	10374823	142683	1,38	450800	4,35
Budapest	2016774	8123	0,40	37000	1,83
Baranya	418642	6795	1,62	25100	6,00
Bács-Kiskun	544748	4979	0,91	15600	2,86
Békés	411887	3184	0,77	12200	2,96
Borsod-Abaúj-Zemplén	761963	31882	4,18	80100	10,50
Csongrád	438842	2118	0,48	8300	1,89
Fejér	420628	2497	0,59	6800	1,62
Győr-Moson-Sopron	424439	1126	0,27	5000	1,18
Hajdú-Bihar	548728	7584	1,38	26500	4,83
Heves	334408	8176	2,44	24100	7,21
Jász-Nagykun-Szolnok	426491	9112	2,14	30400	7,13
Komárom-Esztergom	315208	1445	0,46	8100	2,57
Nógrád	227137	5901	2,60	22200	9,77
Pest	949749	6665	0,70	27200	2,86
Somogy	344708	8458	2,45	24800	7,19
Szabolcs-Szatmár-Bereg	572301	24970	4,36	56500	9,87
Tolna	253675	2887	1,14	14200	5,60
Vas	275944	1630	0,59	5600	2,03
Veszprém	382153	1875	0,49	9000	2,36
Zala	306398	3276	1,07	12100	3,95
Szlovákia	5274335	75802	1,44	262000	4,97
Pozsony Régió (kraj)	606351	972	0,16	11600	1,91
Besztercebánya Régió (kraj)	659320	12080	1,83	56400	8,55
Nyitra Régió (kraj)	716875	3932	0,55	23200	3,24
Kassa Régió (kraj)	741187	26138	3,53	73100	9,86
Eperjes Régió (kraj)	739264	26082	3,53	65000	8,79
Trencsén Régió (kraj)	600575	1510	0,25	7300	1,22
Nagyszombat Régió (kraj)	541992	2498	0,46	18800	3,47
Zsolna Region	668771	2590	0,39	6600	0,99
Kárpátalja (Ukrajna)	1245618	12131	0,97	40000	3,20
Erdély (Románia)	7723313	202665	2,62	1110000	14,00
Máramaros	540099	6701	1,24	37000	6,85

2. táblázat. A Kárpát-medence roma (cigány) népessége 1991 körül →

ország, megye, régió	össz- népesség	romák* száma	romák* aránya %	romák** száma	romák** aránya %
Szatmár	400789	9823	2,45	54000	13,50
Szilágy	266797	9224	3,46	50000	18,70
Bihar	638863	21796	3,41	120000	18,80
Arad	487617	13325	2,73	73000	15,00
Temes	700033	14836	2,12	80000	11,40
Krassó-Szörény	376347	7776	2,07	43000	11,40
Beszterce-Naszód	326820	9004	2,76	50000	15,30
Kolozs	736301	16334	2,22	90000	12,20
Fehér	413919	12661	3,06	70000	16,90
Hunyad	547950	5577	1,02	30000	5,47
Szeben	452873	18730	4,14	103000	22,70
Brassó	643261	15612	2,43	86000	13,40
Maros	610053	34798	5,70	190000	31,10
Hargita	348335	3827	1,10	20000	5,74
Kovácszna	233256	2641	1,13	14000	6,00
Vajdaság (Szerbia)	2013889	24366	1,21	60000	3,00
Bácska	1009879	6387	0,63	15700	1,55
Bánság	648611	14337	2,21	35800	5,52
Szerémség	355399	3642	1,02	8500	2,39
Kelet-Közép-Horvátország	3204052	5423	0,17	24300	0,50
Vukovár-Szerém	231241	265	0,11	1200	0,52
Eszék-Baranya	331979	782	0,24	3500	1,05
Bród-Szávamellék	174998	223	0,13	1000	0,57
Pozsega-Szlavónia	134548	24	0,02	100	0,07
Verőce-Drávamellék	104625	70	0,07	300	0,29
Belovár-Bilogora	144042	144	0,10	600	0,42
Károlyváros	174121	16	0,01	100	0,06
Sziszek-Monoszló	287002	315	0,11	1400	0,49
Zágráb	167374	47	0,03	200	0,12
Zágráb Főváros	867865	1062	0,12	4800	0,55
Krapina-Zagorje	149141	2	0,00	—	0,00
Varasd	187343	333	0,18	1500	0,80
Kapronca-Kőrös	129907	220	0,17	1000	0,77
Muraköz	119866	1920	1,60	8600	7,17
Muravidék (Szlovénia)	89855	683	0,76	2500	2,80
Őrvidék (Burgenland, Ausztria)	270880	100	0,04	1600	0,60
Kárpát-medence	30196765	463853	1,54	1951200	6,46

2. táblázat. A Kárpát-medence roma (cigány) népessége 1991 körül
(* – népszámlálás; ** – becslés)

2. ábra

A cigányság rendkívüli demográfiai dinamikája fiatalos korösszetételüknek és magas termékenységiüknek, jóval átlagon felüli természetes szaporodásának köszönhető. Magyarország esetében a gyermekkorúak (0–14 évesek) aránya a cigányok körében 38%-ot, a nem cigányoknál 19,1%-ot képviselnek. (Kemény, 2000) Az idősök (60 év felettiek) aránya az össznépességen belül 5%-ot (roma) illetve 19,2%-ot (nem roma) képviselt 1993-ban. Romániában a cigányok 43,5%-a számított 16 évnél, Szlovákiában 43%-a 14 évnél fiatalabbnak 1992-ben. (Pons, 1999; Jurová, 1996) A cigányok nagyobb mértékű megbetegedése, mortalitása, kedvezőtlen közegészségügyi viszonyai miatt a cigányok születéskor várható átlagos élettartama sokkal alacsonyabb, mint a nem cigányoké: Magyarországon 1995-ben cigány férfi 55,4 év, nem cigány férfi 65,3 év, cigány nő 66,2 év, nem cigány nő 74,5 év. (Hablicsek, 1999) A szülőképes korú nőre jutó átlagos gyermekszám is a cigányok magas fertilitásáról tanúskodott 1997-ben: cigányok 3,1, nem cigányok 1,38. Romániában ez utóbbi mutató 1992-ben: cigányok 3,4, nem cigányok 1,7 gyermek/nő (Pons, 1999).

A rendszerváltást követően a cigányság fokozatosan munkanélkülivé vált. Magyarországon az aktív keresők aránya 1993-ban a cigányok körében 18,3%-ra (a nem cigányoknál 35,2%-ra) csökkent. Ennek megfelelően a munkanélküliségi ráta a magyar cigányok esetében 35,8%-ra (1993), a román cigányokénál 45,2%-ra (1992) nőtt. Az egyre növekvő cigány munkanélküliség a kezdettől fogva megfigyelhető munkaerőpiaci (rejtett vagy nyílt) diszkrimináció mellett a cigányok alacsony színvonalú iskolai végzettségének, szakképzettségének is köszönhető. Magyarországon 1993-ban a 7 évnél idősebb népességből a 8 általánost befejezett népesség aránya a cigányok körében 55,4 %, a nem cigányok esetében 75% volt. A 25 évnél idősebbek közül a cigányok körében csupán 2,6%-nak (a nem cigányoknál 10,7%-nak) sikerült befejeznie felsőfokú tanulmányait. (Hablicsek, 1999)

A CIGÁNYOK TELEPÜLÉSTERÜLETÉNEK VÁZLATA

Annak ellenére, hogy kelet-nyugati irányban, illetve a falvak és városok között jelentős mértékű roma migráció zajlott le az elmúlt fél évszázadban, a cigányok legfőbb településterületei ma is azok, mint az 1893-as cigányösszeírás idején. A romák általában a kevésbé urbanizált, hagyományos rurális területeken, az etnikai-vallási tekintetben leginkább vegyes összetételű népesség lakta régiókban élnek, ott, ahol korábban legkönnyebben találták meg helyüket a lokális munkamegosztásban. A cigánytelepeknek 1965 utáni államilag szervezett felszámolása eredményeként a cigányok körében a telepeken élők aránya az 1971-beli 65,1%-ról 1994-re 13,7%-ra csökkent. (Havas, 1999) Mind ez természetesen nem jelentette azt, hogy a cigányok térbeli (regioná-

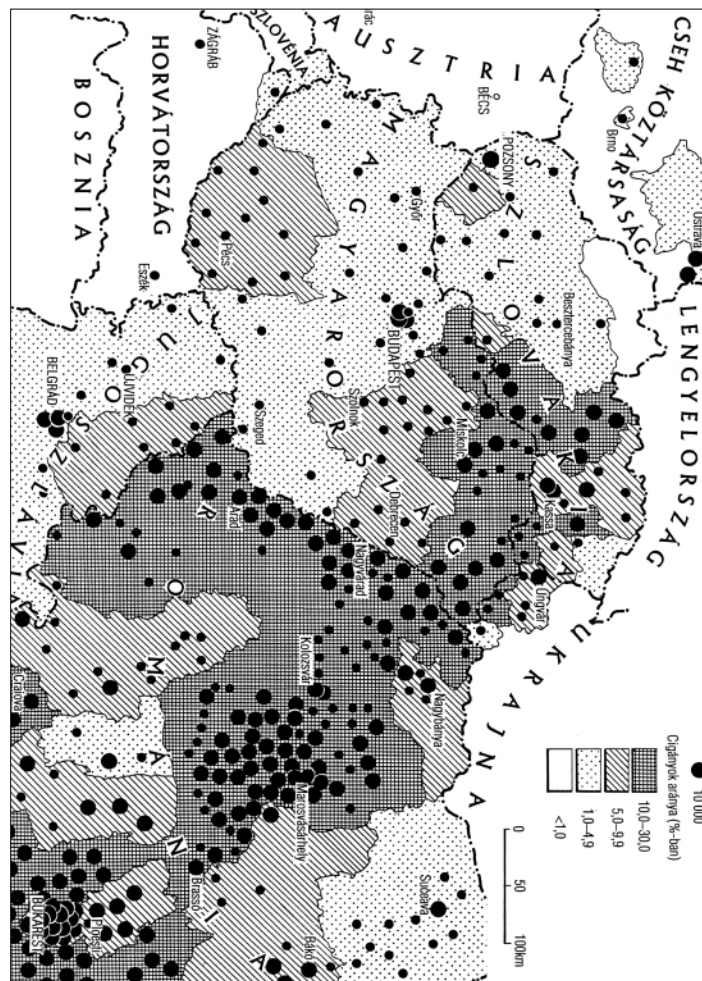
lis és településen belüli) szegregációja nem csökkent volna. Sőt a cigány népesség magas természetes szaporodása, bevándorlása egyes, főként periférikus fekvésű, aprófalvas régiókban rendkívül felgyorsította a nem cigány népesség elvándorlását, a terület „elcigányosodását”. Az 1993. évi magyarországi felmérés szerint a romák 60,5%-a (a 2000 főnél kisebb lélekszámú falvakban 40%-a), nem cigányoknak csupán 38%-a él falvakban. (Havas G., 1999) Általában megállapítható, hogy a romák közel 2/3-a erősen szegregált körülmények között él, ahol számos esetben etnikai gettók kialakulása figyelhető meg. A leginkább elcigányosodó régiók a Kárpát-medence ÉK-i, K-i, nem magashegységi, alföldperemi, dombvidéki területein figyelhetők meg. (3. ábra) Kelet-Szlovákiában: Gömör, Szepes, Sáros, Dél-Zemplén, Kassa-vidéke (8–10%); ÉK-Magyarországon (10–11%); Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Közép-Tisza-vidék; Erdélyben: Szatmár, Bihar, Arad, Temes megyék többnyire alföldi határvidéke, Erdélyi-medence (10–20 %). A régió egyéb területein a magyar Dunántúl déli részén (Baranya, Somogy megyékben), a szerb Bánságban, Belgrádban, Budapesten és Pozsonyban számottevő a cigányok térbeli koncentrációja.

ADALÉKOK A CIGÁNYOK POLITIKAI MAGATARTÁSÁNAK VIZSGÁLATÁHOZ

1989 után a régió országaiban számos roma politikai párt, szervezet jött létre, de ezek programjainak áttekinthetatlensége, politikai szétaprózottságuk és egymás közötti viszályaik miatt mindmáig alig értek el említésre méltó politikai sikereket. Annak ellenére, hogy Szlovákiában és Magyarországon a cigányok a népesség kb. 5–5%-át, Romániában kb. 10%-át képviselik, etnikai alapú választási egységük hiánya miatt parlamenti képviseltek szinte jelentéktelen, a helyi közigazgatásban pedig sok esetben alulreprezentáltak. A romák helyi érdekérvényesítési lehetőségét tekintve Magyarország 1993 óta Európában is egyedülálló helyet foglal el.

A legutóbbi magyarországi kisebbségi önkormányzati választások alkalmával – az 1993. évi LXXVII. törvény értelmében – a cigányok és a főbb nemzeti kisebbségek immár második alkalommal élhettek jogaik védelmének és érdekeik ilyen módon történő érvényesítésének lehetőségével. Ezen jog – csakúgy, mint az 1994. évi választások alkalmával – csupán a legalább száz éve hazánkban élő, ún. őshonos 11 kisebbséget (bolgár, cigány, görög, horvát, lengyel, német, örmény, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén, ukrán) illette meg. A törvénynek köszönhetően – az adott kisebbség helybeli etnikai-demográfiai súlyától, arányától függően – települési kisebbségi önkormányzatok, illetve közvetett vagy közvetlen módon létrejött helyi kisebbségi önkormányzatok alakulhattak meg. (Kaltenbach et al., 1994) Az 1998. október 18-i választást követően az év végéig összesen 1364 kisebbségi önkormányzat jött létre Magyarország

3. ábra. Cigányok a Kárpát-medencében (szerk.: Kocsis Károly, kartográfus: Kaiser Miklósné, 1991)

területén, mely az 1995 végi állapothoz (816 kisebbségi önkormányzat) képest – jórészt a kisebbségek növekvő öntudatosodása és a kisebbségi érdekvégyesítés eme formájában rejlő előnyök fokozódó felismerése miatt – több mint 67%-os növekedést jelentett. (Demeter-Zayzon, 1999) Elsősorban a cigányoknak és németeknek köszönhetően különösen nagy mértékben gyarapodott a kisebbségi önkormányzatok száma Baranyában, Budapesten és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. (3. táblázat) A legtöbb önkormányzatot a cigányok (764) alakították meg. Az egy kisebbségi önkormányzatra jutó kisebbségi lakosok számát tekintve a horvátok, cigányok, németek ilyen jellegű aktivitása átlagosnak (513–646 fő/önkormányzat) volt tekinthető.

főváros, megye	cigány kisebbségi önkormányzatok száma	
	1998	1999
Budapest	21	23
Bács-Kiskun	12	26
Baranya	19	65
Békés	18	20
Borsod-Abaúj-Zemplén	82	128
Csongrád	6	7
Fejér	6	15
Győr-Moson-Sopron	4	14
Hajdú-Bihar	23	36
Heves	36	55
Jász-Nagykun-Szolnok	24	34
Komárom-Esztergom	3	8
Nógrád	18	42
Pest	28	45
Somogy	20	58
Szabolcs-Szatmár-Bereg	45	90
Tolna	16	29
Vas	3	12
Veszprém	11	21
Zala	8	36
Magyar Köztársaság	403	764

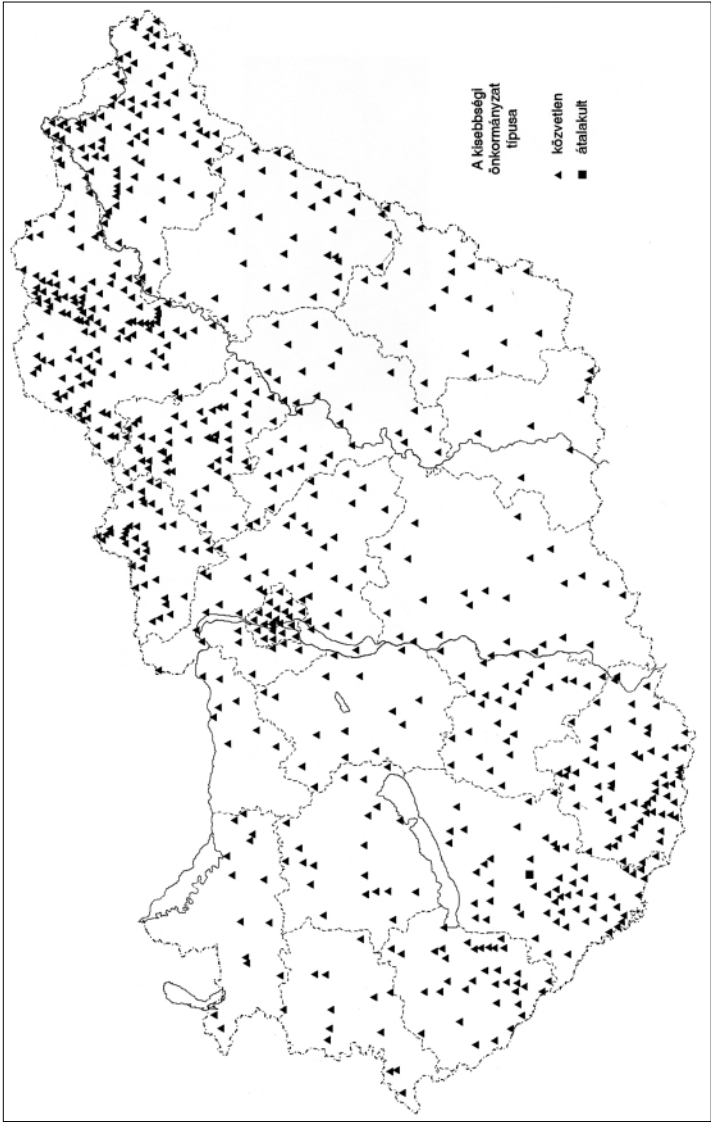
3. táblázat. A magyarországi cigány kisebbségi önkormányzatok száma 1998 és 1999 január 1-én (Forrás: A Magyar Köztársaság helységnévkönyve 1998 és 1999, KSH, Budapest)

Az 1991-ben 450 ezer, ma már több mint félmillió főre tehető hazai cigányságnak 1998 végéig 764 kisebbségi önkormányzatot sikerült megalakítania, melyeknek több mint fele – a cigányok hagyományos településviszonyainak megfelelően – Borsod-Abaúj-Zemplén (128), Szabolcs-Szatmár-Bereg (90), Baranya (65) és Somogy (58) megye területén volt fellelhető. (4. ábra) A cigányok etnikai térszerkezete és önkormányzataik térbeli eloszlása között általában nagy fokú megegyezés tapasztalható, sőt olyan szórványokban, ahol arányuk az 5%-ot sem éri el, sikerült 214

önkormányzatot létrehozniuk. (4. táblázat) Ugyanakkor egyes jelentősen „elcigányosodott” (például baranyai) területeken viszont feltűnő politikai passzivitásuk volt megfigyelhető. (4. ábra) Az 1990-es évek első felének 14 cigány többségű községe közül 5-ben jött létre cigány önkormányzat. Ugyanez mondható el 31 olyan baranyai faluról is, ahol arányuk nagyon jelentős, 10–50% közötti. Összességében megállapítható, hogy a kisebbségeknek a saját, különböző típusú önkormányzatainak létrehozásában megnyilvánuló politikai aktivitása egyrészt demográfiai méretük csökkenésével, másrészt településterületük feldarabolódásával, szórványhelyzetük mértékével párhuzamosan nőtt. Ezen magatartást a beolvadás szélére sodródott etnikai csoportok, diaszpórák esetében a többségi nemzet részéről rájuk nehezedő demográfiai-etnikai asszimilációs nyomás veszélye indukálta. Ott viszont, ahol ezen „asszimilációs veszély” jelentősége kicsi, például olyan településeken, ahol a cigányság számszerű többséget képvisel, számos esetben megfigyelhető volt a kisebbségi önkormányzat megalakítását illető politikai érdektelenség, passzivitás is.

a cigányok aránya az adott településeken (%-ban)	a cigány kisebbségi önkormányzatok megléte	
	igen	nem
< 5	214	1803
5–9,9	186	288
10–19,9	230	214
20–29,9	74	54
30–39,9	41	17
40–49,9	12	7
50–59,9	3	3
60–69,9	2	1
70–79,9		
80–89,9	2	
90–100	2	1
összesen	766	2388

4. táblázat. A cigányok által is lakott települések megoszlása a cigányoknak lakóhelyeiken képviselt aránykategóriái és a cigány kisebbségi önkormányzatok megléte, illetve hiánya szerint (1999. január 1-én)

4. ábra. A magyarországi cigány önkormányzatok (szerk.: Kocsis K. – Keresztesi Z., 1999)

ÖSSZEGZÉS

Napjainkban a térbeli és társadalmi periférián egyre lejjebb süllyedő, szinte teljes egészében munkanélkülivé vált, szociális támogatásokból tengődő, sok esetben a „létfenntartási bűnözéshez” folyamodó, még mindig rendkívüli termékenységgű, gyorsan szaporodó roma népesség és a többségi (például cseh, szlovák, román, magyar) társadalmak között a feszültség az elmúlt évtizedben számos, nemzetközi hírű robbanáshoz vezetett. (például Hamberger, 1996; Haller, 1999, Pons, 1999) A viszonylagosan szintén elszegényedő, türelmetlen, többnyire természetes népességfogyás sújtotta többségi nemzetek (illetve annak egyes csoportjai) a cigány tömegek magatartására, magára az egyes régiók, településrészek, városi kerületek „elcigányosodására” rendkívül ingerülten, olykor törvénytelen, önbíráskodó módon reagálnak. Az mindenestre kétségtelen tény, hogy a fentiekben vázolt „cigány kérdés” Csehország, Szlovákia, Románia és Magyarország egyik legsúlyosabb belpolitikai problémáját jelenti, melyet országoként és helyi szinten részben eltérően kívánnak megoldani. Többnyire a romák emancipációjára, oktatási és foglalkoztatási helyzetük javítására, egyenjogúsítására törekednek, máshol a cigányok társadalmi, politikai önszerveződését is elősegítik, támogatják. Ugyanakkor a helyi nem roma népesség nyomásának engedve az is előfordul, hogy megkísérlik a romák erőszakos elkülönítését, gettósítását is a többségi társadalomtól (például Chanov negyed Most városában, Cseh Köztársaság).

IRODALOM

- Danyi D. (1993): *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. KSH, Budapest.
- Demeter-Zayzon M. (1999): *Kisebbségek Magyarországon*. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Budapest. 277.
- Fernández-Armesto, F. (szerk., 1996): *The Times Guide to the Peoples of Europe*. Times Books, London. 410.
- Hablicsek L. (1999): *A roma népesség demográfiai jellemzői, kísérleti előreszámítás 2050-ig*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest. 49.
- Hamberger J. (1996): A csehországi romák helyzete. *Regio*, 7. 2. 57–80.
- Haller I. (1999): Romalincselések Romániában. *Regio*, 10. 1. 178–193.
- Havas G. (1999): A kistelepülések és a romák. In: Glatz F. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA, Budapest. 163–203.
- Jurová, A. (1996): Cigányok-romák Szlovákiában 1945 után, *Regio*, 7. 2. 35–56.
- Kaltenbach J. – Bodáné Pálok J. – Vánkosné Tímár É. (1994): *A nemzeti és etnikai kisebbségek jogai és az önkormányzati választások*. Kisebbségi Értesítő 3. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Budapest. 51–54.
- Kemény I. (szerk., 2000): *A magyarországi romák*. Press Publica, Budapest. 128.
- Kertesi G. – Kézdi G. (1998): *A cigány népesség Magyarországon*. Socio-typo, Budapest. 467.
- Liégeois, J. P. (1994): *Roma, Gypsies, Travellers*. Council of Europe, Strasbourg. 172.

A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. (1895) Magyar Statisztikai Közlemények IX., Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest. 98., 86.

Mészáros Á. – Fóti J. (1996): A cigány népesség jellemzői Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 74. 11. 908–929.

Pons, E. (1999): *Țigani din România, o minoritate în tranziție*. Compania, București. 158.

Srb, V. (1984): Některé demografické, ekonomické a kulturní charakteristiky cikánského obyvatelstva v ČSSR 1980. *Demografie*, 26. 2. 161–172.

Srb, V. (1990): Územní rozptyl československých Romů v letech 1968–1988, *Demografie*, 31. 2. 169–174.

Zamfir, E. – Zamfir, C. (1993): *Țigani: între ignorare și îngrijoare*. Editura Alternative, București.

1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. (1993) Kisebbségi Értesítő 1. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Budapest. 42.

FELKÉSZÍTÉS ÉS ISKOLAI GYAKORLAT A CIGÁNY TANULÓK NEVELÉSE/OKTATÁSA TERÜLETÉN

A cigány tanulók iskoláztatásával kapcsolatban az utóbbi évtizedben öröndetesen sok és sokféle tapasztalat halmozódott fel (említésként és a teljesség igénye nélkül csak néhányra utalunk: *Forray – Hegedűs* (1995); *Havas – Kemény – Liskó I.* (2001); *Kemény* (1996); *Kertesi* (1995); *Radó* (2000); *Réger* (1995). Viszonylag kisebb figyelem irányult mindeddig a „másik” oldalra: a nevelésükkel, oktatásukkal foglalkozó pedagógusokra, illetve arra, hogy az ő felkészítésükben hogyan jelennek meg a felhalmozott ismeretek, hogy az ő iskolai gyakorlatukat milyen szakmai támogató-segítő rendszer veszi körül e téren.

50

Ezek a kérdések egyre inkább megkerülhetetlenek, hiszen – öröndetes módon – a cigány tanulókkal egyre nagyobb számban találkozunk az iskolarendszer minden fokozatán. Különösen megnőtt számuk és arányuk a kilencvenes évek magyarországi iskoláiban, elsősorban a középiskolázás kiterjedése (expanziója) nyomán. Éppen e jelenség elemzői figyelmeztetnek arra, hogy az expansió nyomán (amikor tehát a tanulók egyre nagyobb arányban, egyre hosszabb ideig benn maradnak az iskolarendszerben) olyan „új” tanulói rétegek is tömegesen megjelennek a magasabb iskolafokokon, akiknek a körében a tanulási tradíciók kevésbé alakultak ki és akiknek a tanítására a hagyományos tanári szakmai kultúra kevésbé van felkészülve. *Green* az expansió jelenségét nemzetközi összehasonlító adatokra építő, alapvetően elméletalkotó munkájában azt állítja, hogy e jelenségnek a „törvényszerűségei” is kimutathatóak, a változások „előre jelezhetőek”. (*Green*, 1980) Ilyen előre jelezhető jelenségnek látja „az utolsó belépők törvénye”-t, azaz azt a jelenséget, hogy egy adott – lassan teljessé váló – iskolafokozatra utolsóként belépő társadalmi csoportok jól definiálható módon a társadalom leghátrányosabb szociokulturális rétegeiből kerülnek ki. Akkor, amikor annak az iskolafokozatnak az elvégzése már szinte semmi kézzel fogható előnnyel nem jár a többség számára. Az utolsó belépők számára e fokozatnak az elvégzése arra szolgál, hogy a „kudarcot”, a „lemaradás katasztrófáját” elhárítsák, ami – valljuk be – nem jelent olyan pozitív motivációt, mint a korábban belépők számára jelentett a magasabb iskolai végzettség és az azzal járó társadalmi elő-

nyök megszerzésének célja. Ráadásul amire „az utolsó belépők” az adott iskolafokozatot elvégzik – ha elvégzik –, az már semmiféle előnnyel nem jár, hiszen a többség régóta tömegesen egy magasabb iskolafokozaton tanul.

A magyar oktatási rendszerben ma az általános, illetve általánossá váló iskolafokozatokra (az általános iskola felső tagozata mindenképpen ilyennek tekinthető, de lassan a középfokú képzés is) utolsóként belépők között kiugróan magas arányban találjuk a cigányságból származó tanulókat. Amikor tehát az ő iskolai pályafutásukról és iskolai kudarcaikról gondolkodunk, nem kerülhetjük meg a bevezetőben jelzett kérdéseket, és megfogalmazhatjuk azt a feltevést is, hogy a pedagógusok felkészültségének vizsgálata hozzájárulhat az e tanulói rétegek számára nyújtott iskolai szolgáltatások sikeresebb és eredményesebb megszervezéséhez.

2000 tavaszán az Oktatási Minisztérium megbízásából kutatást kezdtünk a témáról. A kutatást részben olyan felsőoktatási intézményekben folytattuk, ahol pedagógusképzésre is sor kerül. Intézményvezetőknél és tanszékvezetőknél történt előzetes tájékozódás alapján olyan oktatókat kerestünk meg, akik a fenti témákban az utóbbi öt évben kurzust, felkészítést tartottak, és kérdőív segítségével tájékozódunk e képzések tartalmáról és körülményeiről. Ezt egészítette ki 2001 február-márciusában egy olyan kérdőíves adatfelvétel, amelyben a cigány tanulók magasabb (20% fölötti) arányával jellemzett iskolákban tanító, pedagógus végzettséget az utóbbi öt évben szerzett fiatal pedagógusok (N = 540) körében tájékozódunk arról, hogy jelenlegi munkájuk fényében hogyan értékelik felkészítésüket, milyen gyakorlati problémákkal találkoznak mindennapos munkájuk során. A felvételt a TÁRKI munkatársai bonyolították le. (*TÁRKI*, 2001) Jelen tanulmány ez utóbbi, alapvetően problémafeltáró jellegű kutatásnak az első eredményeit foglalja össze.

51

AZ ISKOLÁKRÓL

540 megkérdezettünk 264 iskolában dolgozik. Nem tudjuk természetesen, hogy mintánk mennyire reprezentálja a cigány tanulókat nagyobb számban oktató/nevelő magyarországi iskolákat, hiszen nem szokásos mintavétellel kerestük meg iskoláinkat, hanem eleve olyan listák alapján, amelyek a cigány tanulók magasabb arányával leírható iskolákat tartalmazták. (*TÁRKI*, 2001) Az alábbiakban tehát a vizsgálatban szereplő mintáról lesz szó.

Az iskolák többsége (181, azaz 69%) „normál” általános iskola, de 20 óvodát is működtet, 14 csak általános iskola részeként (feltehetőleg tagiskolaként) működő, 16 speciális, 11 általános és szakiskolaként, valamint 4 Általános Művelődési Központ részeként működő in-

tézményt is találunk köztük. Középfokon 4 iskolánk működik (2 szakiskola és 2 szakközépiskola), 14 intézményünket viszont egyik kategóriába sem tudta a megkérdezett pedagógus besorolni. Az iskolák 91%-át (231 iskola) helyi, 20-at pedig megyei önkormányzat tartja fenn. Az egyházi és alapítványi fenntartók 2–2 iskolával vannak jelen mintánkban. Iskoláink csaknem kétharmada (61%-a) községekben található, csaknem felük (48%) a legkisebb, 2000 fő alatti településen. Csaknem kétötödük (38%) az észak-magyarországi régióban, azon belül is főként Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (23%) helyezkedik el. Az intézménytípusok megoszlása erős (statisztikai értelemben szignifikáns) összefüggést mutat a települések típusával és méretével is. Az elemszámok kicsinyisége miatt az összefüggés bár kimutatható, de valamivel gyengébb a régiók, valamint a megyék szerinti bontásban is. Ennek alapján megfogalmazhatunk néhány hipotézist a különböző intézmények tipikus előfordulási helyéről. (Ne feledkezzünk meg azonban arról, hogy ezen intézménytípusok mindegyikére jellemző, hogy bennük viszonylag magas – legalább 20% fölötti – a cigány gyermekek, tanulók aránya. A megfogalmazás tehát minden esetben úgy lenne korrek, hogy „a cigány tanulók magasabb arányával jellemezhető általános iskoláink” stb., az olvasást azonban ez a megfogalmazás nehezítené. Kérjük az olvasót, hogy minden megfogalmazás mögé értse oda ezt az összefüggést.)

A minta több mint kétharmadát kitevő (teljes) általános iskola a községi iskolák négyötödét teszi ki: a községekben kevesebb a más típusú intézmény. Ugyanakkor a 34 nem teljes vagy óvodával együtt működött általános iskola kétharmada is községben található, különösen a legkisebb (az 1000 fő alatti, valamint az 1000–2000 lakossal rendelkező) településeken. Nem csoda, hogy az aprófalvasabb területeken (a Dél-Dunántúlon, illetve Baranya, Nógrád és Somogy megyében) található belőlük több. Érdekes módon ez a típusú intézmény még a települési skála másik végén, a fővárosban található meg nagyobb számban (összesen 8). Nyilván mást jelent ez az intézmény a feltehetőleg egyetlen oktatási intézménnyel rendelkező kistérségeken és mást az ilyen képzési kínálatot is nyújtó fővárosban. Egyébként is fővárosi intézménykínálatunk tűnik a legszínesebbnek: a fővárosi iskolák között a „sima” általános iskolák aránya alig haladja meg a kétötödöt. Speciális általános iskolát viszont 5000 fő alatti településeken, illetve községekben nem találunk. Az intézmények típusa nem mutat statisztikai értelemben szignifikáns összefüggést az ott tanuló cigány gyerekek becsült arányával. Vagyis az, hogy hol milyen arányban találunk az iskolákban cigány tanulókat, az elsősorban a település típusától, illetve attól függ, hogy melyik régióban helyezkedik el maga az iskola.

A mai iskolarendszerek egyik jellegzetessége az, hogy az iskolán belül egyre több segítő szakma képviselőjét megtaláljuk, akik a tanítói,

tanári munka kiegészítéseképpen részt vesznek a tanulók nevelésében, gondozásában. Feltételezzük, hogy vizsgált iskoláinkban is nagy szükség van ezekre a segítőkre, és azt is, hogy minél inkább jelen vannak az iskolában ezek a segítő szakmák, annál nagyobb esély van arra, hogy jó pedagógiai eredmények szülessenek az iskola nevelő-oktató munkájában, és azon belül a cigány tanulók nevelésében is. Kérdőívünkben 11-féle szakma jelenlétére kérdeztünk rá. A válaszok megoszlását az 1. táblázat mutatja.

	dolgozik	rendszeresen jár	nem is jár	nem tudja
védőnő	38 (14)	199 (75)	23 (9)	2 (1)*
könyvtáros	222 (84)	11 (4)	31 (12)	–
orvos	31 (12)	168 (64)	62 (24)	1 (0)*
gyógyypedagógus	98 (37)	52 (20)	107 (41)	6 (2)*
logopédus	64 (24)	61 (23)	138 (53)	1 (0)*
pedagógiai asszisztens	109 (42)	7 (3)*	145 (55)	3 (1)*
iskolai szociális munkás	47 (18)	43 (17)	161 (61)	13 (5)
szabadidő szervező	76 (29)	3 (1)*	179 (68)	6 (2)*
drámapedagógus	73 (28)	5 (2)*	180 (68)	6 (2)*
iskolapszichológus	25 (10)	41 (16)	192 (73)	5 (2)*
konduktor	10 (4)	5 (2)*	234 (89)	15 (6)

1. táblázat. Különböző segítő szakmák, kompetenciák jelenléte az iskolákban (n=264) n (%) (Kérdés: Az Önök intézményében dolgozik-e vagy jár-e ki rendszeresen....?; * 10 elemszám alatt)

A különböző segítő szakmák jelenléte az iskolában igen eltérő mértékű. Az iskola-könyvtáros rendszeres jelenléte csaknem általánosnak mondható (a megkérdezettek iskolájának 84%-ában dolgozik, további 4%-ába viszont rendszeresen kijár). Még általánosabb a védőnő jelenléte, bár itt a „rendszeres kijárás” a tipikusabb (az iskolák háromnegyedében), és az iskoláknak csak valamivel kevesebb mint egytizedében nem fordul meg egyáltalán védőnő. Az iskolák egynegyede viszont nem lát orvost, kétötöde pedig gyógyypedagógust. A többi segítő foglalkozás az iskolák több mint felében nem található meg.

Ha az iskolák egyéb háttérjellemezőivel vetjük össze a különböző szakmai kompetenciák jelenlétét, azt látjuk, hogy a cigány tanulók iskolán belüli aránya nincs összefüggésben azzal. A részletesebb vizsgálat azonban azt mutatja, hogy ez annak köszönhető, hogy a legtöbb cigány tanulóval rendelkező iskolák a skála két végén helyezkednek el, tehát a legtöbbször szakemberrel ellátott, illetve éppen a különleges szakértelmet leginkább nélkülöző iskolák között. Az „átlagos” helyzet tehát éppen elfedi a problémákat, legalábbis a mindenféle szakembert nélkülöző iskolák problémáját. Ami – amint az adatok mutatják – alapvetően az iskola elhelyezkedésével van összefüggésben. Hogy a meg-

nevezett speciális szakemberek közül hány fordul elő egyáltalán az intézményben, azt a varianciaelemzés szerint igen erősen meghatározza az, hogy milyen településtípusban, illetve milyen nagyságú településen van az iskola. (lásd a 2. és 3. táblázatot) Az elemszámok óvatosságra intenek, és a mintánk teljes reprezentativitásáról sem lehetünk meggyőződve, ám az erős összefüggés mindenképpen azt mutatja, hogy az iskolák települési jellemzőinek vizsgálata, számításba vétele megkerülhetetlen a cigány tanulók nevelésének, oktatásának javításán gondolkodók számára.

település típusa (súlyozva)	7–11	5–6	0–4	N
Budapest	22 (69)	7 (22)*	3 (9)	32
város	32 (44)	25 (35)	15 (21)	72
község	32 (20)	55 (34)	73 (46)	160
teljes minta	86 (33)	87 (33)	91 (34)	264 (100)

2. táblázat. A 11 féle szakemberből hány fordul meg az iskolában az iskola településének típusa szerint (súlyozva) (n, %) (* 10 elemszám alatt; a dőlten szedett előfordulások a cellaértékek statisztikailag várható értéktől való szignifikáns eltérését jelzik, ez érvényes a további jelölésekre is)

54

a település nagysága (lakosság szám)	7–11	5–6	0–4	N
1000 fő alatt	5 (8)*	22 (33)	40 (60)	67
1–2000 fő	12 (20)	22 (36)	7 (44)	61
2–5000 fő	18 (47)	13 (34)	7 (18)*	38
5–10 000 fő	8 (50)*	5 (31)*	3 (19)*	16
10–20 000 fő	11 (55)	7 (35)*	2 (10)*	20
20–50 000 fő	7 (44)*	6 (38)*	3 (19)*	16
50–100 000 fő	1 (17)*	2 (33)*	3 (50)*	6*
100 000 fő felett	2 (25)*	3 (38)*	3 (38)*	8*
Budapest	22 (69)	7 (22)*	3 (9)*	32
teljes minta	86 (33)	87 (33)	91 (34)	264 (100)

3. táblázat. A 11-féle szakemberből hány fordul meg az iskolában, az iskola településének nagysága szerint (n, %) (* 10 elemszám alatt)

A fenti adatok alapján megfogalmazható, hogy a település jellege és nagysága erősen meghatározza azt, hogy az iskolákban mennyi speciális szakértelemmel rendelkező szakembert foglalkoztatnak. A minta 61%-át kitevő községi iskolák hátránya kiugró a városi iskolákhoz képest, és különösen elkésérítő a 2000 fő alatti létszámú kistelepüléseken működő, mintánk csaknem felét (48%-át) kitevő kisiskolák helyzete. Érdemes elgondolkoznunk azon, hogy az iskolában a kistelepülések megtartó erejét hirdető – egyébként jó szándékú – oktatáspolitikai, ha nem párosul a megfelelő szakember-ellátottságot szisztematikusan

vizsgáló és azt különleges eszközökkel biztosító programmal, nem éppen e kisiskolák „gettósodásához” járul-e hozzá.

143 iskolában (54%) tudják úgy a megkérdezettek, hogy működik ott cigány etnikai program, ám a program megléte vagy hiánya semmiféle összefüggést nem mutat az iskola egyéb háttérjellemzőivel (a település jellege, nagysága, az iskola típusa), sőt még az iskolába járó cigány tanulók arányával sem. Az azonban már igen, hogy az iskolában van-e olyan osztály, csoport, ahová csak cigány gyerekek járnak. 17 iskolában (7%) állították, hogy mindegyik osztályuk ilyen, összesen viszont (ezeket is beleszámítva) 89-ben (a minta 34%-a) fordul elő ilyen csoport (osztály). Ezekben az iskolákban szignifikánsan magasabb a cigány tanulók aránya (átlagosan 57%, a homogén cigánycsoportokat nem alakító iskolák átlagos 41%-os cigánytanuló-arányával szemben). Iskolatípushoz, fenntartóhoz vagy az iskola településtípusához nem köthető ez a jelenség, ám ahhoz igen, hogy az ország mely területén (melyik megyében, illetve régióban) helyezkedik el az iskola. (lásd a 4. táblázatot) Mintánkkal kapcsolatos, fent megfogalmazott aggályaink miatt érdemes óvatosan kezelnünk ezeket az összefüggéseket, de valószínű, hogy érdemes lenne feltérképezni a cigány tanulókkal kapcsolatos iskolaszervezési eljárások helyi, térségi meghatározottságait (településszerkezet, szokások, minták stb.).

55

régió	cigány osztályokat működtető iskolák (n, %)	az összes vizsgált iskola (n, %)
Közép-Magyarország	3 (8)*	36 (100)
Közép-Dunántúl	0*	5 (100)*
Nyugat-Dunántúl	4 (57)*	7 (100)*
Dél-Dunántúl	4 (13)*	32 (100)
Észak-Magyarország	48 (48)	101 (100)
Észak-Alföld	28 (39)	72 (100)
Dél-Alföld	2 (20)*	10 (100)
teljes minta	89 (34)	263 (100)

4. táblázat. Csak cigány tanulókból álló osztályokat szervező iskolák, régiók szerint (* 10 elemszám alatt)

Egyéb csoportszervezési eljárásokra is rákérdeztünk iskoláinkban. A felkínált lehetőségek közül a legnépszerűbbnek a kötelező korrepetálás szervezése tűnik. Az iskolák több mint negyötödében a tanórai iskolai foglalkozások nem látszanak elegendőnek ahhoz, hogy a tanulók a tananyagot elsajátítsák, így ezekben az iskolákban kötelezővé tett korrepetálással „toldják meg” az iskolai napokat. Egyötödükben egy egész évvel (a felzárkóztató évfolyammal) egészítik ki az iskolai tanulmányokat. Az egyéb, a pedagógiai munka inkább minőségi átalakításával (etnikai foglalkozás, fejlesztő osztályok, speciális tantervű vagy tagozatos osz-

tályok szervezésével) is bőven élnek a vizsgált iskolákban. *(lásd az 5. táblázatot)* Jó lenne tudni – és erről sokkal inkább pedagógiai, semmint szociológiai felméréseket kellene folytatni –, hogy mit is fednek a gyakorlatban ezek az elnevezések, milyen programok alapján, milyen módszerekkel és eredményességgel folynak ezek a foglalkozások.

van	(n, %)
kötelező korrepetálás	217 (83)
etnikai foglalkozás	128 (49)
fejlesztő osztály	109 (41)
speciális tantervű osztály	99 (38)
felzárkóztató évfolyam	61 (23)
emelt szintű képzésű (tagozatos) osztály	51 (19)

5. táblázat. Különböző csoportszervezési eljárások előfordulása a vizsgált intézményekben (Kérdés: Van-e az iskolájukban/intézményükben...?)

A PEDAGÓGUSOK – A FELKÉSZÍTÉSÜKRŐL

56

A megkérdezett 540 pedagógus 37%-a (197) általános iskolai tanári, 36%-a (196) tanítói végzettséggel rendelkezik, 47-en (9%) rendelkeznek középiskolai tanári diplomával (vagy azzal is), 38-an (7%) óvodapedagógussal (vagy azzal is), 30-an (6%) gyógypedagógussal (vagy azzal is), 32-en pedig (6%) egyéb pedagógusi, nem pedagógusi diplomával rendelkeznek, vagy most tanulnak. 151-en második, 16-an harmadik diplomát is szereztek. A pedagógusképzés néhány területével kapcsolatban zárt kérdés segítségével tájékozódunk a felkészítés színvonalával való elégedettségükről (elégedetlenségükről). A válaszok átlagos megoszlását a 6. táblázat mutatja.

Az egyes képzési tartalmakat megítélő válaszolók száma (a 6. táblázat utolsó oszlopa) jól mutatja, hogy vizsgált területünk (a táblázat utolsó két sora) oktatásával nemcsak a legkevésbé elégedettek a frissen végzett tanárok, de feltehetőleg nem is nagyon találkoztak azzal: a megkérdezettek alig fele tudott egyáltalán véleményt nyilvánítani róla (hogy egyáltalán ilyen típusú stúdiumokat szükségesnek látnának-e a képzésben, arra dolgozatunk végén még visszatérünk). Feltűnő, hogy az eltérő képességű tanulókkal kapcsolatos pedagógiai problémákra is milyen kevéssé készítenek fel a pedagógusképző intézmények. Bár a megkérdezett fiatal pedagógusok 84%-a feltehetőleg találkozott ilyen tartalmakkal – hiszen van véleménye róla –, ám a véleménye meglehetősen lesújtó. Nagyjából ez mondható el a szülőkkel való kapcsolattartásra vonatkozó felkészítésről is (erről viszont még kevesebben, a megkérdezettek 75%-a mondott véleményt). Ugyanakkor a tanulók motivá-

lására való felkészítésüket sem kevésnek, sem rossznak nem tartják a megkérdezettek, és a pedagógiai, de még inkább a pszichológiai alapképzéssel sem elégedetlenek.

a képzés területe	átlagos osztályzat		N
	átlag (sorrend)	szórás	
szaktárgy(ak) (elméleti felkészítés)	4,08 (1)	0,79	525
pszichológiai alapok	4,02 (2)	0,85	528
a gyermekek/tanulók motiválása	3,98 (3)	0,94	527
szaktárgy(ak) (módszertani felkészítés)	3,91 (4)	0,91	523
pedagógiai alapok	3,83 (5)	0,98	531
értékelés	3,64 (6)	0,98	531
pedagógus személyiség fejlesztése	3,28 (7)	1,11	497
a gyermekek/tanulók fegyelmezése	3,12 (8)	1,08	476
eltérő képességű tanulók problémái	2,96 (9)	1,15	457
a szülőkkel való kapcsolattartás	2,93 (10)	1,15	403
az osztályfőnöki munka	2,84 (11)	1,14	388
a cigány tanulók speciális problémái	2,53 (12)	1,22	273
a cigány kultúra, életmód	2,42 (13)	1,22	273

6. táblázat. A fiatal pedagógusok értékelése különböző képzési tartalmak minőségéről azokban az intézményekben, ahol pedagógusi diplomájukat megszerezték (osztályozás: 1–5) (Kérdés: Kérem, értékelje mennyiségi és minőségi szempontból, hogy a következő területekre mennyire készítette fel Önt a képző intézménye (több diploma esetén az első pedagógiai jellegűt)!

57

A különböző típusú képző intézményben végzettek sokban hasonló módon értékelik a különböző képzési tartalmakból való felkészítésüket. Néhány képzési terület megítélésében azonban szignifikáns eltérés mutatkozik a különböző típusú intézmények végzettjei között. *(lásd a 7. táblázatot, azon belül a dőlten szedett adatokat)* Úgy tűnik, a témánk szempontjából kulcsfontosságú területeken (az eltérő képességű tanulókra, illetve a kifejezetten a cigány tanulókra és a cigány kultúrára vonatkozó ismeretek átadása terén) az óvodapedagógus-képzés és a gyógypedagógus-képzés felkészültebb, mint a többi képző intézmény. Figyelmet (és további vizsgálatot) érdemel az a hierarchia, ami a fiatal gyakorló pedagógusainknak a speciális szakmaiságot jelentő „pedagógiai alapok” elnevezésű témakörrel adott értékeléséből kibontakozik. De talán érdemes arra is felfigyelnünk, hogy az egyetemeken végzettek – más képző intézmények volt hallgatóihoz képest – kevésbé elégedettek a pedagógus személyiség fejlesztésével, vagy hogy bizonyos feladatokra (például az osztályfőnöki munkára vagy a szülőkkel való kapcsolattartásra) általában milyen kevéssé készítenek fel ma pedagógusképző intézményeink – legalábbis a megkérdezett gyakorló pedagógusok szerint.

a képzés területe	egyetem	tanár- képző	tanító- képző	óvó- képző	gyógy- peda- gógus képzés	teljes minta
<i>szaktárgy(ak) (elméleti felkészítés)</i>	4,13	4,22	4,01	3,82	3,46	4,08
<i>szaktárgy(ak) (módszertani felkészítés)</i>	3,94	3,88	3,95	3,86	3,31	3,91
<i>pedagógiai alapok</i>	3,53	3,68	3,95	4,00	4,15	3,84
<i>pszichológiai alapok</i>	3,66	3,96	4,11	4,00	4,08	4,02
<i>pedagógus személyiség fejlesztése</i>	3,07	3,20	3,29	3,76	3,42	3,28
<i>eltérő képességű tanulók problémái</i>	3,09	2,73	3,00	3,29	4,08	2,96
<i>az osztályfőnöki munka</i>	2,75	2,76	2,90	2,88	2,89	2,84
<i>értékelés</i>	3,71	3,53	3,72	3,42	3,85	3,64
<i>a gyermekek/tanulók motiválása</i>	3,84	3,91	4,05	4,09	4,00	3,99
<i>a gyermekek/tanulók fegyelmezése</i>	2,88	3,02	3,19	3,55	3,38	3,13
<i>a cigány tanulók speciális problémái</i>	2,20	2,23	2,67	3,43	2,92	2,53
<i>a cigány kultúra, életmód</i>	2,00	2,07	2,56	3,64	2,64	2,42
<i>a szülőkkel való kapcsolattartás</i>	2,68	2,79	2,98	3,61	3,08	2,94

7. táblázat. A különböző képzési tartalmak átlagos értékelése, a képző intézmény típusa szerint (osztályozás: 1–5) (Kérdés: Kérem, értékelje mennyiségi és minőségi szempontból, hogy a következő területekre mennyire készítette fel Önt a képző intézménye (több diploma esetén az első pedagógiai jellegűt)!

58

A különböző szakterületek megítélésében a fiatal pedagógusok nem szívesen adtak 5-ös osztályzatot, nem szívesen ítélték „kiváló”-nak képző intézményüket. Egyharmaduk (180-an) egyetlen 5-ös osztályzatot sem adott a megkérdezett képzési tartalmakra, további 169-en egy-két ötöst adtak, s csak a többiek (191-en) mutatkoztak elégedettebbnek. Az összes megkérdezett 98%-a a 13 képzési tartalomról maximum 9-et értékelt kiválónak. Ha azonban a képző intézmény értékelésének ezt a mutatóját összevetjük mai iskolájuk értékelésével, érdekes összefüggésre bukkanhatunk. Négy iskolai terület értékelésében is meghatározónak tűnik a képző intézménnyel való elégedettség mértéke. (lásd a 8. táblázatot) Vagyis, úgy tűnik, aki a szakmai képzésével elégedettebb, az iskolai munkahelyén is elégedettebb kollégáival, főnökeivel és a tanulókkal is. Hogy ez általános beállítódásukkal, személyiségjegyeikkel van-e összefüggésben, vagy a pálya (a képző intézményekben és az iskolai munkahelyeken is jelentkező) sajátosságai iránti nagyobb affinitással, netán más, egyéb tényezőkkel, arról adataink nem igazítanak el.

a képző intézmény felkészítésének „kiváló” értékelése 13 területen	a tantestület felkészültségének értékelése		az iskola vezetőivel való kapcsolata		a tantestületen belüli munkamegosztás		a tanulók szorgalma	
	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás
nincs ilyen terület	4,17	0,71	4,16	0,79	3,55	0,89	2,58	0,77
1–2	4,29	0,67	4,26	0,78	3,72	0,83	2,70	0,70
3 vagy több	4,52	0,65	4,61	0,67	4,01	0,86	2,93	0,81
teljes minta	4,33	0,69	4,35	0,77	3,76	0,88	2,74	0,77

8. táblázat. A pedagógusképző intézménnyel és a jelenlegi iskolai munkahellyel való elégedettség néhány mutatója (Kérdés: Ha 1–5-ig osztályoznia kellene a jelenlegi munkahelyét különböző szempontok szerint, milyen osztályzatokat adna? Az ötös jelentse a nagyon jó osztályzatot és az egyes a nagyon rosszat!)

A PEDAGÓGUSOK – A TANÍTVÁNYAIKRÓL ÉS AZ INTÉZMÉNYEKBEN FOLYÓ MUNKÁRÓL

Hogy milyen munka folyik egy intézményben, arról viszonylag keveset árulnak el a kérdőíves adatfelvételen alapuló szociológiai módszerek. Egyéb ismeretek híján viszont mégis megkíséreljük ezek alapján leírni iskoláinkat. Kérdőbiztosaink megkérték a fiatal pedagógusokat arra, hogy válasszanak ki egy olyan csoportot vagy osztályt, akiket jól ismernek (a mintánk 84%-át kitevő 22 óvodai csoportvezető, 271 osztálytanító és 158 osztályfőnök szaktanár esetében a saját osztályukat), és róluk, valamint a velük folytatott munkájukról adjanak információt. Az alábbiakban ezekből villantunk fel néhányat.

Megkértük a pedagógusokat, hogy bizonyos tulajdonságok szerint jellemezzék csoportjukat, illetve mondják meg, hogy hány gyermekre jellemzőek az adott tulajdonságok, és közülük hány a cigány származású. A válaszokat (átlagszámok) a 9–11. táblázatok foglalják össze. Mindezek alapján igen különböző kép bontakozik ki a különböző szintű iskolai csoportokról, illetve a pedagógusaik által érzékelt nehézségekről.

Az óvodapedagógusok szívesebben jellemezték az általunk csekély számban felkínált pozitív tulajdonságokkal mind a teljes csoportot, mind a cigány gyermekeket (szeretnek óvodába járni, szívesen mesélnek a családjukról, aktívak és figyelők). Lényegesen lecsökkent a megnevezettek száma, amikor problematikus tulajdonságokra került sor. A teljes csoportra és a cigány tanulókra nézve nagyjából ugyanaz a sorrend alakult ki, talán a meglehetősen rokon fogalmú „túl félszeg”, „visszahúzódó”, illetve „alig szólal meg” tulajdonságok tekintetében van némi – jelentéktelen – különbség a megítélési sorrendben. A különböző tulajdonságok esetében a cigány tanulók száma általában tükrözi a teljes mintán belüli (57%-os) arányukat, talán az iskolai pályafutásokban várható tanulási nehézségeiket ítélik pedagógusaik kicsit na-

59

gyobbnak, mint az osztály egészéét. Feltűnő, hogy – legalábbis pedagógusaiak szerint – csaknem minden gyermek (23-ból 22, illetve 13 cigány gyermekből 12) szívesen jár az óvodába. Az alsó tagozaton már némiképp módosul a helyzet.

tulajdonságok	hány gyerekre igaz?	köztük hány a cigány gyermek? (becslés)
szeret óvodába járni	22	12
szívesen mesél a családjáról, otthoni szokásairól	17	9
aktív	13	6
figyelő	12	6
valószínűleg tanulási nehézségei lesznek majd az iskolában	6	4
túl mozgékony	6	4
nyugtalan	5	3
pösze	4	2
agresszív	3	2
túl félszeg	2	1
visszahúzó	2	1
alig szólal meg	2	1
mozgása elmaradt	1	1
súlyos beszédhibás	1	1
<i>átlagos létszám</i>	<i>23</i>	<i>13</i>

9. táblázat. Az óvodai csoportokba járó gyermekek átlagos jellemzői, a pedagógusok szerint (n=22) (Kérdés: A csoportban hány gyerekre igazak a következő állítások? Ezek közül mennyi a cigány gyermek?)

állítások	hány gyermek?	köztük hány a cigány gyermek? (becsült arány)
szeret iskolába járni	13	7
szívesen mesél a családjáról, otthoni szokásairól	13	6
szívesen szerepel az egész osztály előtt	10	5
szeret tanulni	8	3
valószínűleg tanulási nehézségekkel küszködik majd a felső tagozaton	6	4
gyenge képességű	6	4
könnyen tanul	5	2
túlkoros	3	2
kimagaslóan tehetséges	2	1
súlyos magatartási problémái vannak	2	1
alig szólal meg	2	1
dyslexiás	2	1
nincs barátja/barátnője az osztályban	1	0
<i>átlagos létszám</i>	<i>18</i>	<i>9</i>

10. táblázat. Az alsó tagozatos osztályokba járó gyermekek átlagos jellemzői, a pedagógusok szerint (n=273) (Kérdés: Az osztályban hány gyerekre igazak a következő állítások? Mennyi köztük a cigány gyermek?)

A tanítók ez esetben is több tanulót jellemeztek a pozitív tulajdonságokkal (szeret iskolába járni, szívesen mesél a családjáról, szívesen szerepel az osztály előtt, szeret tanulni), ám a cigány tanulók esetében ez utóbbi állítást megelőzte két negatív becslés is: több gyerekről gondolja úgy tanítója, hogy a felső tagozaton valószínűleg tanulási nehézségei lesznek, valamint hogy gyenge képességű, mint azt, hogy szeret tanulni. A két rangsor itt már több helyen eltér, mint az óvodás csoportok esetében: a cigány gyermekek között a pedagógusok az osztály egészéhez képest kevesebb kimagaslóan tehetségest, viszont több túlkorost, dyslexiásat és súlyos magatartási problémást találnak. Feltűnően lecsökken az iskolába járni szeretők aránya is, mind az osztály egészét, mind azon belül a cigány tanulókat tekintve. A helyzet még súlyosabbá válik a szaktárgyi képzéssel dolgozó évfolyamok (a mintánk túlnyomó többségét bemutató általános iskolai felső tagozaton, illetve a mintában csekély számban – 4 – szereplő középfokú osztályokban – a továbbiakban összefoglaló néven: felső tagozatos osztályokban) – *lásd a 11. táblázatot.*

állítások	hány tanuló?	köztük hány a cigány tanuló?
szeret iskolába járni	9	4
valószínűleg szakiskolában fog továbbtanulni	7	4
gyenge képességű	6	4
rendszeresen jár korrepetálásra	5	3
szeret tanulni	5	1
valószínűleg szakközépiskolában fog továbbtanulni	4	2
egy vagy több tárgyból bukásra áll	4	3
könnyen tanul	4	1
valószínűleg gimnáziumban fog továbbtanulni	3	0
alig szólal meg	3	1
valószínűleg nem fog továbbtanulni	3	2
kimagaslóan tehetséges	2	0
súlyos magatartási problémái vannak	2	1
évismétlő	2	1
valószínűleg nem tudja elvégezni az általános iskolát	1	1
nincs barátja/barátnője az osztályban	1	0
magántanuló	0	0
<i>teljes minta</i>	<i>19</i>	<i>8</i>

11. táblázat. A felső tagozatos osztályokba járó tanulók átlagos jellemzői, a pedagógusok szerint (n=228) (Az osztályban hány tanulóra igazak a következő állítások? Mennyi köztük a cigány gyermek?)

Bár a teljes osztályra vonatkozó listát még itt is egy pozitív állítás vezeti: a tanulók csaknem fele „szeret iskolába járni”, ezt az arányt tragikusan alacsonynak látjuk, hiszen a pedagógusok a vizsgált osztályok tanulóinak több mint feléről és a cigány tanulók feléről is úgy

gondolják, hogy nem szeretnek iskolába járni, azaz azon a helyen lenni, ahol napjaik nagyobb részét töltik. A cigány tanulók körében itt már egy negatív állítás („gyenge képességű”) vezet a listát. Jól látható az is, hogy a kétféle lista a felső tagozaton már nagyon eltérően alakul. Ez talán azzal is összefügg, hogy az állítások többnyire a tanulók tanulmányi eredményességére, illetőleg további iskolai pályafutására vonatkoznak, és ez – úgy tűnik – már erősen divergál a cigány és nem cigány tanulók esetében. A pedagógusok szerint a tanulók egynegyedét, ezen belül a cigány tanulóknak pedig egyötödét sem jellemzi az, hogy „szeret tanulni”, azaz azt a tevékenységet végezni, ami az iskola fő funkciója. Amin persze nem csodálkozhatunk nagyon, hiszen – pedagógusaik állítása szerint – a tanulók kevesebb mint 20%-át, a cigány tanulóknak pedig éppen 10%-át jellemzi csak az, hogy „könnyen tanul”. „Kimagaslóan tehetséges”-nek a tanulók kb. 9, ezen belül a cigány tanulók 5%-át tartják pedagógusaik. Hiába jár rendszeresen korrepetálásra a tanulók 27, ezen belül a cigány tanulók 36%-a, többségük (38, illetve 48%-uk) valószínűleg szakiskolába jut csak el, de kb. 4, illetve 8%-uk valószínűleg még az általános iskolát sem fogja tudni elvégezni. Nem csodálhatjuk talán, hogy míg az óvodai csoportokban vagy az alsó tagozatos osztályokban a rangsor végére szorult az a tanulói jellemző, hogy „alig szólal meg”, a felső tagozatos osztályokban a 17 állítás közül a tizedik (illetve a cigány tanulók esetében a hetedik) legerősebb. A tanulók társas viszonyai (a barátok hiánya) szerencsére nem mutatnak ilyen súlyos képet a felső tagozatos osztályban sem, és az iskolalátogatás alóli felmentés (magántanulói státus) megadásával sem igen élnek a vizsgált intézmények, a tanulás funkciója körül azonban láthatólag nagy zavarok vannak vizsgált osztályainkban.

Bár a súlyos magatartási problémák az adatok alapján nem tűnnek igazán jellemzőnek, a pedagógusok „saját szavai” (néhány nyitott kérdésre adott válasz) rendkívül súlyos konfliktusokról is tanúskodnak, esetenként a tanár és a diákja közti megértés teljes hiányáról, a tanár, a tanuló és családja közti kommunikáció teljes hiányáról vagy éppen tetlelességig is fajuló konfliktusosságáról.

Végül az iskolai munkát illetően még egy tényezőre érdemes felfigyelnünk. Az osztálytermi munkát firtató kérdéseink között (amelyek részletesebb bemutatására itt most nem térünk ki) szerepeltek olyanok is, amelyek azt tudakolták meg, hogy előfordul-e, hogy valaki megnézi a pedagógus óráját. A kérdés mögött az a feltevés húzódott, hogy az adott feladatra általában kevéssé felkészített pedagógus osztálytermi gyakorlatában szerencsés, ha konkrét segítségért fordulhat valakihez, ha munkájában működik valamiféle napi kontroll. A válaszok (lásd a 12. táblázatot) azonban a fiatal pedagógusok nagyfokú osztálytermi „magányosságáról” tanúskodnak.

ki?	látta az óráját	nem látta az óráját
igazgató	86	14
kollégák	38	62
szociálpedagógus, szociális munkás	29	71
szülő	24	76
szaktanácsadó	21	79

12. táblázat. Ki látja a pedagógus munkáját? (%) (Kérdés: Előfordul-e Ön csoportjában/osztályában, hogy jelen van....?)

A GYAKORLÓ PEDAGÓGUSOK A PEDAGÓGUSKÉPZÉS FEJLESZTÉSÉRŐL

A megkérdezés során arra is lehetőséget adtunk a fiatal pedagógusoknak, hogy a véleményüket néhány kérdésben saját szavaikkal is megfogalmazzák. Az úgynevezett „nyílt kérdések” feldolgozása ugyan többletmunkával és az értékelés megbízhatóságának nagyobb kockázatával jár, ám a pedagógusok „saját hangját”-nak megismerését nélkülözhetetlennek láttuk e fontos és kevéssé feltárt területen. Az egyik ilyen kérdésünk alapján a fiatal pedagógusok 79%-a vállalkozott arra, hogy gyakorlati tapasztalataik birtokában javaslatot tegyen a pedagógusképzés jobbítására vonatkozólag. Az alábbiakban ezeknek a válaszoknak az elemzésére teszünk kísérletet.

A vélemények többsége két nagyobb dimenzió mentén bemutatható: az egyik az, hogy elismerik-e vagy elvetik a speciális, a cigány tanulókra vonatkozó ismeretek, készségek elsajátításának a szükségességét a képzésben, a másik pedig az, hogy a két eltérő kultúrát (a hagyományos iskolai értékrendet, illetve a hátrányos társadalmi-gazdasági helyzetű cigány családok kultúráját) közelíteni kívánják egymáshoz, vagy a hagyományos iskolai értékrend megfellebbezhetetlenségében gondolkodnak-e. 13. táblázatunk e két dimenzió mentén besorolt négy vélemény típusból ad egy-egy példát.

A válaszokat megkíséreltük a fenti séma alapján besorolni, nagyjából a felét sikerült is. Viszonylag nagy számú (161) javaslatot az egyik dimenzió (a speciális képzés elfogadása/elutasítása) mentén könnyen be tudtunk sorolni, ám a nehezebben megfogalmazható másik dimenzió mentén nem lehetett egyértelmű besorolást adni rájuk. (lásd a 14. táblázatot)

A (konstruált) tipológiánkat összegezve elmondható, hogy a javaslatot megfogalmazók túlnyomó többsége (370 pedagógus, 68%) szerint szükség lenne arra, hogy a pedagógusképzésben a cigánysággal kapcsolatos ismeretek megjelenjenek. Ezen belül két markáns szakmai nézetrendszer bontakozik ki: a 2-es számmal jelzett, a megkérdezettek kb. egynegyede által vallott meggyőződés, amely szerint a két (az iskolai és a tanulói) kultúrát két irányból is közelíteni kellene egymáshoz, azaz a

1. Nem kell speciális, a cigányságra vonatkozó képzés; A „mi és ők” nem külön világ
„Nem kell a cigánygyerekeknek külön alternatív pedagógiai programot kidolgozni, a főiskolán a pedagógusokat felkészítették a gyerekekkel való foglalkozásra. Minden gyerek egyforma. Nincsen cigány és nem cigány gyerek.”

2. Kell speciális, a cigányságra vonatkozó képzés; A „mi és ők” nem külön világ
„A képzés részévé kellene tenni a pedagógusoknak a személyiségfejlesztését, hogy elfogadóbbak, megértőbbek legyenek a cigánytanulókkal szemben. Gazdagítani kellene a fegyverkezésre használt technikákat. Segíteni kellene a pedagógusnak az oktatási folyamatban tapasztalt esetleges kudarcainak feldolgozásában.”

3. Nem kell speciális, a cigányságra vonatkozó képzés; A „mi és ők” külön világ
„Ezzel nem igazán a pedagógusokat kell terhelni, illetve számon kérni. A nehezen kezelhető gyerekeknek speciális osztály keretein belül csoportos foglalkozásokat kell szervezni.”

4. Kell speciális, a cigányságra vonatkozó képzés; A „mi és ők” külön világ
„Ha van olyan módszer, amivel könnyebben lehet velük boldogulni, akkor ennek az elsajátíttatása.”

13. táblázat. A fiatal pedagógusok javaslata a képzéssel kapcsolatban (Megoszlás két dimenzió mentén) (Kérdés: Tapasztalatai alapján mit javasolna, milyen ismeretek, képességek elsajátítására lenne szükség a pedagógusképzésben és a továbbképzésben ahhoz, hogy a cigány gyerekekkel való foglalkozás eredményesebb legyen?)

64

a képzésre tett javaslat	N	%
1 nem kell speciális képzés, nem külön világ	15	3
2 kell speciális képzés, nem külön világ	131	24
3 nem kell speciális képzés, külön világ	54	10
4 kell speciális képzés, külön világ	78	14
7 vegyes, nem eldönthető (2 és 4), kell speciális képzés	161	30
9 egyéb	38	7
nincs javaslat	63	12
teljes minta	540	100

14. táblázat. A képzésre tett javaslatok megoszlása (konstruált típusok)

szakmai kultúrának is változnia, megértőbbé és eszközrendszerében gazdagabbá kellene válnia. Ezt a meggyőződésrendszert nevezzük „gyermekközpontú”-nak. A másik, a megkérdezettek kb. 14%-a által vallott (4-es számmal jelzett) nézetrendszer szerint is szükség van speciális, a cigányságra vonatkozó ismeretekre a pedagógusképzésben. Ők azonban ettől azt várnák, hogy segítségükkel a cigány tanulókat sikerebben közelítsék az iskolai kultúra felé. Ezt a nézetet nevezhetnénk „tanár- vagy iskolaközpontú”-nak, esetleg „tradicionális”-nak, hiszen a mi szakmai kultúránkban ez a megszokottabb. (Ne felejtjük el azonban, hogy megfogalmazóik néhány éve végzett, túlnyomórészt fiatal pedagógusok.) Bár mindkét típusú nézetrendszer szakmailag elfogadhatónak tűnik, gyanítható, hogy éppenséggel a szociokulturális hátrányokkal küzdő tanulók nevelésében az utóbbi kevésbé hatékony.

A javaslatot megfogalmazók egy kisebb része (összesen 13%) utasítja csak el egyértelműen a speciális képzés bevezetésének szükségességét. Köztük is kevesen (3%) vallják azt, hogy a jelenlegi pedagógusképzés mindenféle tanulói réteg oktatására, nevelésére felkészít (ez az 1-es számmal jelölt vélemény-típus). A megkérdezettek 10%-a viszont nemcsak a speciális felkészítés szükségességének gondolatát utasítja el, de lényegében e tanulói rétegek képzését is (kizárólag a társadalomra, az államra terhelne a cigányság problémáinak megoldását, vagy külön intézményben, esetleg külön, „saját” rétegből származó tanároknak bízna a cigány tanulók nevelésének/oktatásának feladatát). Ez a nézetrendszer (ha valóban jól olvassuk a rövid megfogalmazásokat) ma szakmailag teljesen elfogadhatatlannak tűnik (ez a 3-as számmal jelölt típus). Végül érdemes még egy csoportra felhívni a figyelmet: a nem válaszolókra, a javaslatot nem megfogalmazó, „tanácstalan” 12%-ra.

A javaslatok megoszlása nem mutat statisztikai értelemben szignifikáns összefüggést az iskola vagy a megkérdezett pedagógusok legtöbb háttérjellemzőjével, ugyanakkor az egyes szakmai meggyőződések képviseltségében mégis kimutatható néhány tendencia. Az alábbiakban hipotézisként ezekből mutatunk be egy-kettőt, abban a reményben, hogy további (esetleg finomabb módszerekkel végzendő) vizsgálatok hasznosítani tudják majd e feltevéseket, és segítségükkel közelebb juthatunk nemcsak a cigány tanulók oktatásával/nevelésével kapcsolatos szakmai problémák megértéséhez, de a mai magyar pedagógiai szakmai kultúra mélyebb megismeréséhez és megalapozottabb fejlesztéséhez is. Kérjük az olvasót, ekként, óvatos gyanakvással kezelje a következő megfogalmazásokat (a megfogalmazások alapjául szolgáló, 15. és 16. táblázatokat lásd a *Mellékletben*).

Úgy tűnik, a „tanácstalan” pedagógusok aránya éppen az iskolák túlnyomó többségét jelentő, önkormányzati fenntartású, „normál” általános iskolákban a legmagasabb. Falun és a vidéki nagyvárosokban is tanácstalanabbnak tűnnek a fiatal pedagógusok, mint Budapesten vagy a kisebb vidéki városokban. A 2-es számmal jelölt („gyermekközpontú”) javaslatokat az „és”-típusú (óvoda és általános iskola, általános és szakiskola), valamint a megyei önkormányzati fenntartású intézményekben dolgozók fogalmazzák meg inkább. Budapesten is inkább találkozunk ezzel a nézetrendszerrel, mint egyéb településen. Azokban az iskolákban nagyobb arányban találkozunk ezzel a szakmai meggyőződéssel, amelyekben többféle segítő szakma képviselői dolgoznak (rendszeresen vagy esetleg). A 3-as számú (szakmailag elfogadhatatlannak minősített) megfogalmazásokkal is az „óvoda és általános iskola” intézménytípusban, valamint Budapesten találkozunk leginkább, ami azt jelzi, hogy meglehetősen heterogének ezek az intézmények, és kategóriáink nagy különbségeket mosnak össze. A „tradicionális”-nak nevezett 4-es véle-

65

ménycsoportunk kiugróan magas arányával az iskolák többségét jelentő helyi önkormányzati fenntartású, községi és általános iskolákban találkozzunk, viszont a mintánkba került budapesti pedagógusok között kiugróan alacsony a képviseltségük.

Nincs értékelhető összefüggés a pedagógusok javaslatai, valamint egyéb személyes háttérjellemzőik között sem. Az adatok alapján azonban néhány hipotézis megfogalmazására itt is vállalkozunk. A különböző végzettségű pedagógusok szakmai nézetrendszere kicsit eltérőnek tűnik. A mintánkban szereplő gyógypedagógusok kis száma (30) ugyan óvatosságra int, de úgy tűnik, közöttük van a legkevesebb „tanácstalan”, bizonytalan, és az ő körükben a legmagasabb (43%-os) a 2-es, a „gyermekközpontú” megközelítés képviselte. A tanítói végzettségűek a minta átlagához hasonló vélekedéseket mutatnak, egyedül a 3-as számú, a szakmailag legkevésbé elfogadható nézetrendszert vallók között tűnik ki kiugróan alacsony arányukkal: tőlük igen távolinak tűnik ez a gondolkodás. Az általános iskolai tanárok viszont épp itt, valamint a 7-es számú, „vegyes”-ként leírt szakmai nézetrendszert vallók között szerepelnek magas arányban. A szintén igen alacsony számú (47) középiskolai tanárság a „gyermekközpontú” nézetet vallók között alul-, a „tradicionális” megközelítésük között pedig felülreprezentált. Ők hajlamosabbak egyébként a kicsit idealisztikusnak tűnő 1-es megközelítés hangoztatására is. Minthogy az oktatási expanzió következtében épp az utóbbi két szakmai csoport találkozik már ma is, de remélhetőleg a jövőben egyre inkább a cigány tanulók váratlanul és gyorsan növekvő arányával, adataink talán az erre való szakmai felkészületlenségeikre is figyelmeztetnek. Hogy a cigány tanulókkal egyre nagyobb számban találkozó felső tagozatos tanárok frusztráltságát csökkenteni, illetve a tanulókkal való foglalkozás eredményességét növelni lehessen, valószínű, hogy az általános és középiskolai tanárképzésben is növelni kell a másik két (a tanítói és a gyógypedagógusi) szakmai kultúra elemeit. Mind ez azonban valószínűleg nem történhet meg anélkül, hogy a szaktárgyi képzés céljainak és eszköztrendszerének egészére vonatkozólag ne induljon meg egy közös szakmai – és oktatáspolitikai – gondolkodás.

A pedagógusok szakmai nézetrendszere bizonyára nem a képző intézményekben kezd kialakulni, feltehetőleg hatással van rá az első iskola, a domináns gyermekkori szintér, ahol a szakmával – a másik oldalról – megismerkedtek. A vizsgálatunkban megkérdezettek többsége vagy falun (36%), vagy kisvárosban, illetve nagyközségben (34%) töltötte gyermekkorát. Az előbbieket csoportjában a minta egészéhez képest erőteljesebb a 4-es számmal jelölt (a „tradicionálisabb”) szakmai meggyőződés híveinek tábora, míg az utóbbiak éppen ezt a nézetet vallják a minta átlagához képest kiugróan alacsony arányban. A minta 17%-át kitevő, Budapesten vagy vidéki nagyvárosban felnőtt megkérdezettek válaszai a minta egészétől nem mutatnak nagyobb eltérést, talán az 1-

es (amúgy a minta egészét tekintve legkisebb arányban vallott) nézet-csoportot (a gyermekközpontú megközelítést normaként átélőkét?) képviselik nagyobb arányban.

A pedagógusok képzésre vonatkozó javaslatai, valamint a saját jövő-jüket illető elképzeléseik között is mutatkozik összefüggés. Ez utóbbit tekintve elmondható, hogy a megkérdezetteknek valamivel kevesebb mint fele (265) gondolja csupán azt, hogy öt év múlva is jelenlegi iskolájában lesz (közülük öten vezetői karriert sem tartanak kizártnak). További 132-en (24%) csak a jelenlegi iskolájukat, de nem az oktatás-ügyet kívánják elhagyni (közülük 85-en gondolják úgy, hogy egy másik iskolában fognak tanítani), és csak 81-en (17%) gondolkodnak radikális pályaelhagyáson. Ha a válaszokat leegyszerűsítjük, a jövőre vonatkozó elképzelések és a képzés megújításával kapcsolatos javaslatok között érdekes – bár ismét csak hipotetikusán megfogalmazható – összefüggések mutatkoznak. A saját jövőjükkel kapcsolatban bizonytalanok csaknem egynegyede a képzésre vonatkozólag sem fogalmaz meg javaslatot. Azok között viszont, akik jelenlegi iskolájukban maradni szándékoznak, a legkisebb a képzés jobbításán nem gondolkodók aránya, és az átlaghoz képest magas körükben a 2-es (a gyermekközpontú) szakmai elképzelés híveinek az aránya. Az iskolából távozni kívánók között viszont a minta egészét meghaladó arányban vannak jelen a ma szakmailag legkevésbé elfogadható, az iskola felelősségét a cigány tanulók nevelésében elhárító 3-as javaslat támogatói.

IRODALOM

- Forray R. K. – Hegedűs T. A. (1995): Oktatáspolitikai változások a cigány gyerekek iskoláztatásában. *Iskolakultúra*, 24.
- Green, T. F. (1980): *Predicting the Behavior of the Educational System*. Syracuse, New York. Magyarul megjelentek részletei Halász G. – Lannert J. (szerk., é. n.): *Oktatási rendszerek elmélete* c. könyvében. Okker.
- Havas G. – Kemény I. – Liskó I. (2001): *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Oktatáskutató Intézet, Budapest.
- Kemény I. (1996): A romák és az iskola. *Educatio*, 2.
- Kertesi G.: Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 1.
- Radó P. (2000): Egyenlőtlenségek és méltányosság a közoktatásban. In: Halász G. – Lannert J. (szerk.): *Jelentés a magyar közoktatásról, 2000*. Országos Közoktatási Intézet, Budapest.
- Réger Z. (1995): Cigány gyerekek nyelvi problémái és iskolai esélyei. *Iskolakultúra*, 24.
- TÁRKI (2001): *Roma. A kutatás dokumentációja és alapsorai*. Lásd az Országos Közoktatási Intézet Kutatási Központjának dokumentációjában.

MELLÉKLET

az iskola néhány háttérjellemzője	a képzésre vonatkozó javaslat, n (%)**							összesen, n (%)
	nincs	1	2	3	4	7	9	
<i>az intézmény típusa</i>								
óvoda és ált. iskola	1 (2)*	0*	16 (36)	7 (16)*	5 (11)*	13 (30)	2 (5)*	44 (100)
ált. isk. része	3 (14)*	3 (14)*	2 (10)*	3 (14)*	3 (14)*	6 (29)*	1 (5)*	21 (100)
általános iskola	50 (13)	10 (3)	82 (22)	37 (10)	59 (16)	106 (37)	28 (8)	372 (100)
speciális ált. iskola	2 (6)*	1 (3)*	10 (29)	3 (9)*	3 (9)*	13 (37)	3 (9)*	35 (100)
AMK része	0	0	0	0	1 (17)*	4 (67)*	1 (17)*	6 (100)*
ált. és szakiskola	4 (12)*	0*	16 (47)	3 (9)*	2 (6)*	7 (21)*	2 (6)*	34 (100)
szakiskola	0*	0*	1 (50)*	0*	0*	1 (50)*	0*	2 (100)*
szakközépiskola	0*	0*	1 (50)*	0*	0*	1 (50)*	0*	2 (100)*
egyéb	3 (13)*	1 (4)*	3 (4)*	1 (4)*	5 (21)*	10 (42)	1 (4)*	24 (100)
<i>az iskola fenntartója</i>								
helyi önkormányzat	61 (13)	14 (3)	113 (23)	50 (10)	74 (15)	139 (29)	37 (8)	488 (100)
megyei önkormányz.	1 (3)*	1 (3)*	16 (41)	4 (10)*	3 (8)*	13 (33)	1 (3)*	39 (100)
egyház	0*	0*	1 (33)*	0*	0*	2 (68)*	0*	3 (100)*
alapítvány, magán	0*	0*	0*	0*	0*	3 (100)*	0*	3 (100)*
<i>a település típusa</i>								
község	42 (13)	7 (2)*	73 (23)	32 (10)	53 (17)	87 (27)	26 (8)	320 (100)
egyéb város	11 (10)	3 (3)*	28 (24)	10 (9)	16 (14)	39 (34)	8 (7)*	115 (100)
megyeszékhely	7 (18)*	0*	11 (28)	2 (5)*	5 (13)*	14 (35)	1 (3)*	40 (100)
Budapest	3 (5)*	5 (8)*	19 (29)	10 (15)	4 (6)*	21 (32)	3 (5)*	65 (100)
<i>az iskola ellátottsága speciális szakemberekkel</i>								
7<	23 (12)	6 (3)*	51 (27)	16 (9)	26 (14)	55 (29)	12 (6)	189 (100)
5-6	21 (12)	4 (2)*	40 (23)	20 (11)	27 (15)	56 (32)	10 (6)	178 (100)
<4	19 (11)	5 (3)*	40 (23)	18 (10)	25 (15)	50 (29)	16 (9)	173 (100)
<i>az iskola külső kapcsolatai</i>								
10<	16 (12)	5 (4)*	36 (27)	11 (8)	21 (16)	36 (27)	7 (5)*	132 (100)
7-9	17 (8)	5 (2)*	63 (29)	22 (10)	26 (12)	66 (30)	19 (9)	218 (100)
<6	30 (16)	5 (3)*	32 (17)	21 (11)	31 (16)	59 (31)	12 (6)	190 (100)
<i>összesen</i>	63 (12)	15 (3)	131 (24)	54 (10)	78 (14)	161 (30)	38 (7)	540 (100)

15. táblázat. A fiatal pedagógusok képzésre vonatkozó javaslatai (konstruált tipológia) és az iskola néhány háttérjellemzője (* Az elemszám 10 alatt, ** Statisztikai értelemben egyetlen összefüggés sem szignifikáns. A típusok leírását lásd a tanulmányban. A dőlten szedett előfordulások a cellaértékek statisztikailag várható értéktől való szignifikáns eltérését jelzik.)

a pedagógus néhány háttérjellemzője	a képzésre vonatkozó javaslat, n (%)**							összesen, n (%)
	nincs	1	2	3	4	7	9	
<i>végzettség</i>								
óvodapedagógus	5 (13)*	1 (3)*	9 (24)*	5 (13)*	6 (16)*	11 (29)	1 (3)*	38 (100)
gyógypedagógus	1 (3)*	0*	13 (43)	2 (7)*	1 (3)*	11 (37)	2 (7)*	30 (100)
tanító	25 (13)	4 (2)*	50 (25)	16 (8)	28 (14)	58 (29)	16 (8)	197 (100)
ált. iskolai tanár	21 (11)	4 (2)*	45 (23)	28 (14)	32 (16)	53 (27)	14 (7)	197 (100)
középiskolai tanár	7 (15)*	3 (6)*	8 (17)*	2 (4)*	10 (21)	13 (28)	4 (9)*	47 (100)
egyéb	4 (13)*	3 (10)*	6 (19)*	1 (3)*	1 (3)*	15 (49)	1 (3)*	31 (100)
<i>hol élt gyermekkorában?</i>								
Budapesten,								
megyeszékhelyen	11 (11)	5 (5)*	23 (24)	10 (10)	13 (13)	31 (32)	4 (4)*	97 (100)
kisvárosban,								
nagyközségben	26 (13)	5 (3)*	49 (25)	19 (10)	22 (11)	58 (30)	15 (8)	194 (100)
falun (tanyán)	25 (12)	3 (1)*	50 (24)	21 (10)	36 (17)	61 (29)	12 (6)	208 (100)
külföldön	1 (7)*	2 (14)*	1 (7)*	2 (14)*	2 (14)*	3 (21)*	3 (21)*	14 (100)
több helyen	0*	0*	8 (30)*	2 (7)*	5 (19)*	8 (30)*	4 (15)	27 (100)
<i>elképzelés a jövőről#</i>								
nem tudja, nincs válasz	8 (24)*	1 (3)*	5 (15)*	3 (9)*	8 (24)	8 (24)*	0*	33 (100)
marad az isk.ban	25 (9)	8 (3)*	71 (27)	21 (8)	37 (14)	81 (31)	22 (8)	265 (100)
nem marad az isk.ban	27 (12)	5 (2)*	51 (23)	30 (14)	31 (14)	66 (30)	13 (6)	223 (100)
<i>összesen</i>	63 (12)	15 (3)	131 (24)	54 (10)	78 (14)	161 (30)	38 (7)	540 (100)

16. táblázat. A fiatal pedagógusok képzésre vonatkozó javaslatai (konstruált tipológia) és a pedagógus néhány háttérjellemzője (* Az elemszám 10 alatt, ** Statisztikai értelemben egyetlen összefüggés sem szignifikáns. A dőlten szedett előfordulások a cellaértékek statisztikailag várható értéktől való szignifikáns eltérését jelzik. # Kérdés: Mit gondol, hogy öt év múlva a következő lehetőségek közül legnagyobb valószínűséggel melyik lesz igaz Önre?)

ROMANO RÁCZ SÁNDOR

A ROMA KISEBBSÉG ÉS A TÁRSADALMI KOHÉZIÓ

BEVEZETÉS

A különféle országokban együtt élő cigányok és nem-cigányok közti társadalmi összetartó erő egészen más természetű, mint az egyéb társadalmi alegységek közt működő kohézió. Két rendszer, két „halmaz” él egymás mellett: az egyik óriási, a másik parányi, de vitathatatlanul életképes. A nem-cigányoknak van saját területük, nemzettudatuk, nyereségcentrikus gazdaságuk, hivatalaik, intézményeik, iskoláik, írott történelmük, erőszakszervezeteik, törvényeik, nemzetközi egyezményeik. A cigányoknak mindez nincs. Két értékrend, életszemlélet, gondolkodásmód, két földi módus vivendi él egymás mellett, a történelem homályba vesző kezdete óta. Lényegében a biztonságra való törekvés kétféle stratégiájáról van szó: az egyik a hatalmat, a másik a szeretetet igyekszik eszközül használni.

A megoldásra váró probléma összetett. A cél egy véglegesen leszakadni látszó etnikai kisebbség helyzetének megnyugtató rendezése, s e törekvésnek különös aktualitást ad – bár a megoldás nem csupán ezért szükséges – hazánk közeljövőben várható csatlakozása az Európai Unióhoz. A feladat komplex. Kezelní kell egyrészt a társadalmi békét veszélyeztető akut konfliktusokat, másrészt követelő szükségyszerűség egy, a jövőbeni konszolidációt megalapozó program elindítása és végrehajtása. Egy probléma megoldására viszont csak akkor van esélyünk, ha ismerjük hátterét, a jelenségek mozgatórugóit. Ma viszont azzal a sajátos helyzettel kell szembenéznünk, hogy ez a terület alapvetően ismeretlen. Nyilvánvalóan ez az oka annak is, hogy a közéletben és a mindennapok gyakorlatában egyaránt a többségi társadalom kategóriái, rendszerező elvei alapján ítélik meg a roma kisebbséget. Ennek egyenes következménye, hogy a mára kialakult cigánykép erősen sztereotipizált, továbbá hogy a problémák megoldására tett kísérletek kudarcra ügyszólván előre programozott.

A kisebbségek helyzetét taglaló szociológiai és szociálpszichológiai kutatások a néger, a zsidó, a kínai stb. lét specifikumait elemzik; a pszichológia általában szól a kisebbségi létből fakadó szorongásról és következményeiről; a kisebbségek helyzetét taglaló szakdolgozatokban a transzregionális kisebbségekről esik szó általában vagy konkrétan, de a cigányságot mint önálló és sok tekintetben speciális etnikumot mosta-

naig nálunk egyetlen tudományág sem méltatta figyelemre. Nyugaton a múlt század 60-as éveiben vette kezdetét az az új szemléletű kutatómunka, amely a résztvevő megfigyelés módszerével látott a roma közösségeken belül zajló folyamatok felderítéséhez, s amelynek eredményei mostanában válnak nálunk is hozzáférhetővé. Magyarországon a 90-es évek elején kezdtek hozzá roma értelmiségiek saját világuk, kultúrájuk tudományos igényű megfigyeléséhez, kutatásához. Ennek első jelentős eredménye, hogy megjelent a lovári-magyar szótár (Rostás-Farkas György, Karsai Ervin), a beás-magyar szótár (Varga Ilona), a kárpáti cigány-magyar szótár és nyelvtan (Romano RácZ Sándor), és több figyelemreméltó publikáció látott napvilágot. Intézményes keretek között 1992-ben kezdtük az ELTE Tanárképző Főiskoláján azt a munkát, amelynek során romák és nemromák közösen kutatták a roma kultúrát (ennek terméke a „Gyerekcigány” című tanulmánykötet), majd 1996. szeptember 1-én megalakult az ELTE BTK Neveléstudományi Tanszékén a Cigánypedagógiai Szakcsoport. Megteremtődött a lehetőség arra, hogy a tapasztalatok, élmények, a belülről látás képességével szerzett ismeretek szembesüljenek a szaktudományokkal. E munka során született a „Romapedagógia” című tanulmánygyűjtemény, amely a Tanszék kiadvány-sorozataiban jelent meg.

Ha a roma kisebbségre vonatkozóan fogalmazzuk meg a társadalmi kohézió kérdését, akkor sajátos problémával szembesülünk. Már az első pillanatban világossá válik, hogy egy mély kulturális szakadékkal van dolgunk, de ha egy kicsit körülnézünk a magyar-cigány együttélés történetében, kiderül, hogy ez a szakadék áthidalható, csak meg kell találni a hídverésre alkalmas pontokat. Ehhez viszont meg kell ismerni a roma kultúrát és történelmet.

Hiteles forrásokból tudjuk, hogy az első roma csoportok a 14. században érkeztek Kis-Ázsia irányából a Balkán félszigetre, majd innen kiindulva a 14–15. század fordulóján kezdődött el Európa „bejárása”, ami hozzávetőleg egy fél évszázadot vett igénybe, s ez az akkori közlekedési viszonyokat figyelembe véve komoly teljesítménynek tekinthető. Körülbelül ugyanebben az időben érkezett Észak-Afrikából a Gibraltári szoroson át egy másik csoport, a flamencóról közismert spanyol cigányok ősei, bár a nyelvi kapcsolatok más átkelőhelyek lehetőségét is felvetik. (Például a magyarországi kárpáti cigány nyelv erőteljes hasonlóságot mutat a dél-olasz nyelvjárással.) Krisztus-követőkként mutatkoztak be, ami jó taktikának bizonyult a középkor végi Európában, bár nem világos, hogy ebben a kezdeti időszakban milyen nyelven folyt a párbeszéd. Később rosszabbra fordult a helyzet, amennyiben egyre nyilvánvalóbbak lettek a két kultúra és életforma különbségei. Megjelentek azok a normakonfliktusok, amelyek jó része ma is jelen van kapcsolatainkban. Kitoloncolások, a romák elejtésére irányuló sportvadászatok, tömeges kivégzések, majd deportálás a gyarmatokra – ez volt a Nyugat

válasza a cigánykérdésre. Kelet-Európa kevésbé volt elutasító, talán azért, mert kisebb volt a kulturális távolság. A Nyugat már akkor is fejlettebb volt. Erről a korszakról a legalaposabb leírást *Sir Angus Fraser* adja „A cigányok” című könyvében, amelyből az is kiderül, hogy ezeknek a 15. században Nyugat-Európában kalandozó roma csoportoknak a közösségi struktúrái teljesen azonosak voltak azokkal, amelyeket a magyarországi romák a 20. század közepéig megőriztek.

A magyarországi romák hivatalos története Zsigmond magyar király és német-római császár 1422-ben kiadott menlevelével kezdődik. Ez a dokumentum megengedi őseinknek, hogy a Német-Római Birodalom és a Magyar Királyság területén vándoroljanak, s munkát vállaljanak; a menlevéllel induló történetet dolgozza fel *Mezei Barna, Pomogyi László és Tauber István* „A magyarországi cigányok története dokumentumokban 1422-től 1985-ig” című könyve. Ez azonban csak a kutatni valók egyik fele. A másik: a roma közösségeken belül zajló folyamatok, a roma világkép vagy – *Illyéssel* szólva – a roma „néplélek”. Ennek vázlatos bemutatására tesztek most kísérletet, a szakcsoportunkban folyó kutatómunka eddigi megállapításaira támaszkodva.

A jó orvos a gyógyítást a kórelőzmény feltárásával kezdi. A roma kisebbség és a többségi társadalom közti akut konfliktusnak mint szociális kórnak a mai napig nem készült el az anamnézise. Minket, romákat a többség saját normái szerint értékeli és minősít, ennek következtében a normakonfliktusok természetesen rendre normaszegésnek minősülnek. Az ítélet ráadásul többnyire olyan felszíni kritériumok alapján születik, mintha mondjuk a magyarságot valamely szomszédos ország népe azért találná magánál alsóbbrendűnek, mert a sztrapacska nem tartozik nemzeti eledeléi közé.

Mivel az Európába érkezést megelőző időkre vonatkozóan nincsenek megalapozott ismereteink, ezt az időpontot kell kiindulási alapként kezelnünk. Meg kell kísérelnünk a két kultúra akkori viszonyainak, állapotának, fő jellemzőinek meghatározását és összevetését, majd ebből kiindulva felvázolni az anamnézist.

A középkor végén Európában már kialakult vagy alakulóban lévő állami struktúrák, közigazgatás, jogrendszer, pénz, írásbeliség, tulajdonviszonyok, rangok, társadalmi rétegződés volt, érdekonfliktusok keltek, háborúk zajlottak. Ezzel szemben a romák intézmények és tulajdon nélkül, kis csoportokba szervezeten, különböző irányokból és időpontokban, szétszórtan érkeztek ide. Nagy volt a két kultúra kontrasztja, vagyis minden feltétel adott volt a xenofóbia, az előítéletek kialakulásához. Ez az állapot a mi esetünkben körülbelül egy fél évezreden át

változatlan formában fennállt. Vagyis úgy tűnik, a roma kultúra stagnált, miközben a környezetében jelentős változások zajlottak. Kimaradtunk a történelemből, s ez a körülmény teszi egyedülállóvá a roma népesség helyzetét Európában.

A ROMA IDENTITÁS

Anélkül, hogy az identitás kialakulásának, illetve formálódásának törvényszerűségeibe beleásnánk magunkat, kijelenthetjük, hogy a roma identitást nem azok a tényezők formálták, amelyek az európai, alapvetően nemzeti szimbólumokkal megtámogatott nemzeti identitásokat alakították és alakítják ma is. Ezeknek a közösségeknek nem voltak mesterséges szimbólumaik, volt viszont egy minden csoport és egyén számára adott stratégiai cél: az életben maradás, minden körülmények között. Hozzá kellett férniük a természeti erőforrásokhoz, s eközben hatékony védekezési mechanizmusokat kialakítani.

Az erőforrások megszerzésére irányuló tevékenységeket célszerű három csoportba sorolni, bár nem minden esetben húzható választóvonal az egyes tevékenységformák közé.

1. Az első csoportba tartoznak a tulajdon tartományán kívüli erőforrásokra irányuló akciók. Ez a klasszikus, az ősközösségi létformában gyökerező gyűjtögetés: gyűjtöttek közvetlenül fogyasztható dolgokat (gombát, fűszert és gyógynövényeket, vadon termő gyümölcsöket, bogyókat, illetve a fegyvertelen vadászattal megfogható, ehető húsu kisállatokat), valamint a különböző kézműves tevékenységek (kosárfonás, lábtörlő-, gyékény-, kötél-, seprő-, kefe- stb. készítés) végzéséhez szükséges természetes alapanyagokat, illetve a kovács, fémműves mesterségeknél hasznosítható hulladékokat. Ezek voltak a közvetve hasznosuló erőforrások.

2. És ezzel át is léptünk a tulajdon tartományán belüli tevékenységekre, amelyeknek a létfenntartáson túl alapvető szerepük volt a külső kapcsolatok épülésében is. Ez a kör a többségi törvényeknek megfelelő tevékenységek köre. Ezen a bázison fejlődtek ki az úgynevezett hagyományos cigány mesterségek. Keresletet elégitettek ki, ezért hosszú távon, problémamentesen üzhetők voltak mindaddig, amíg a tömegtermelés ki nem szorította őket a piacról. A magyarországi helyzet megítélése szempontjából érdekesek a rendszeresen vissza-visszatérő mezőgazdasági és erdészeti szezonmunkák, mert velük kezdődött az előrelátás, a tulajdonszemlélet kialakulásának folyamata.

3. A harmadik csoport a tulajdon tartományán belüli, de a többségi törvényekkel szemben álló tevékenységek köre. Idetartozik a lopás, koldulás, kártyavetés, tenyérjósítás és egyéb boszorkánypraktikák. Azon csoportok, illetve személyek jellemző tevékenységei ezek, ame-

lyek – illetve akik – valamilyen oknál fogva nem találtak adekvát válaszokat, megoldásokat az új kihívásokra. Fontos megjegyezni, hogy ez a fajta lopás a modern kriminológia szóhasználatára szerinti megélhetési bűnözés kategóriájába sorolandó. Lényegében a gyűjtögető életmód továbbélése, megváltozott körülmények között.

Hogy ez a három féle tevékenységforma hogyan hatott a roma identifikáció folyamatára, azt egy tipikusan falusi roma szokással tudom szemléltetni. Egy olyan roma közösségről van szó, amely már integráns részévé vált a falu magyar közösségének. A csoport tagjai alapvetően muzsikálásból, illetve kiegészítő tevékenységként gyűjtögetésből, házilag készített használati tárgyak értékesítéséből és alkalmi munkákból tartották fenn magukat. Vagyis kizárólag az első és második pontba sorolt tevékenységeket folytatták. Az együttélés a szükségletek kölcsönös kielégítésén nyugodott. A csoport identitását a muzsikálásban és az anyanyelv használatában élte ki zavartalanul, ami elégségesnek tűnő védelmet nyújtott az asszimilációval szemben. Volt azonban a csoportnak egy évente egyszer rendszeresen visszatérő akciója, amelynek közvetlenül érzékelhető, gyakorlati haszna nem, az identitást erősítő, illetve életben tartó hatása azonban kétségtelenül volt. Nevezhetjük rituális lopásnak vagy a tulajdonnélküliség oltárán bemutatott áldozatnak. Minden évben egyszer, ősszel, rendszerint októberben, amikor már minden be volt takarítva, a felnőtt férfiak este összegyűltek egy-egy zsákkal felszerelve, és rövid, nagyon komoly tanakodást követően elindultak egy meghatározott helyre. Oda, ahol egy helyen vagy közel egymáshoz volt több gazda szőlőskertje, gyümölcsöse. Lopni mentek, de ez egy különleges lopási akció volt. Minden parcelláról egy-két szem almát, diót, egy-egy fürt szőlőt vettek el, nagyon óvatosan, nehogy megsérüljön az ág, nehogy a hulaj (gazda) észrevegyen valamit. Majd csendben mindenki hazament a családjához. A gyerekek reggel arra ébredtek, hogy már ott volt a zsákban a legédesebb szőlő, alma, dió, és áhítattal ették.

74

A KÖZÖSSÉGSZERVEZŐDÉS ROMA MODELLJE

A hatékony védekezési mechanizmusok a közösségszerveződés módjában testet öltő globális túlélési stratégiában sűrűsödtek. E terület felderítése éppen hogy elkezdődött, ezért egyelőre csak vázlatos bemutatására vállalkozhatom. A csoporthatárok kijelölésében meghatározó szerepet játszó tabuk és rítusok feldolgozása, az összefüggések rendszerének feltárása és megfejtése még előttünk álló feladat.

Egy ismert mintával kezdem a modell bemutatását. Előzménye ismeretlen, mert a roma emlékezet tartománya azonos azzal, amit egy személy emlékezete befog, vagyis lényegében a nagyszülőkkel bezáru-

ló időtartammal, s ez általában nem több hat-hét évtizednél. Nincs roma kollektív emlékezet, történetírás. Az ellenünk elkövetett holocaustokra is mások emlékeztetnek.

Egy kis magyar faluban él egy három családból álló roma kisközösség, nevezzük őket az egyszerűség kedvéért A-nak, B-nek és C-nek. A családfők testvérek, tehát a csoportszerveződés itt tisztán vérségi alapú és patrilineáris. A házasságkötések időpontja a 20. század tízes éveire tehető. A-nak és B-nek egyaránt tizenegy gyermeke születik, C-nek kettő. A 40-es évekre a csoportlétszám 30-ra nő, ami még nem olyan nagy, hogy zavarná a stabilitást, a harmonikus együttélést. Nincs tulajdon, hatalom, nincsenek előjogok, nincs belső agresszió. Nincsenek érdekellentétek, hiszen az egyéni és a csoportérdek mindig, minden körülmények között azonos. Nincs szükség intézményekre, bürokráciára. Vannak viszont ritualizálódott szokások, íratlan törvények, van szokásjog – ez mind egyrészt a csoport stabilitását, másrészt a külvilággal való konfliktusok enyhítését vagy elhárítását szolgálja. Az összes gyermek felnő, családot alapít, amiből az következik, hogy a csoport nagyobb lesz annál, mint ami még személyes kapcsolatokkal átfogható. Viszont mire ez bekövetkeznék, a csoport már kezd kettéválni. Észrevétlenül egy láthatatlan fal emelkedett A és B család közé. Lazultak a kötelékek, egyre ritkábbak lettek a közös akciók, és már nem minden esetben érvényesült a szolidaritás elve. A kis létszámú C családot ez a folyamat nem érintette, ezért megmaradt egy köztes állapotban. A és B típusú csoportok keletkeztek, amelyek most már külön-külön integrálódtak a régióban található más, hasonló típusú csoportok rendszerébe. Ezek között voltak nem vérségi alapon, hanem a jellemző termelő tevékenység szerint szerveződő közösségek is: alapvetően zenész, szegkovács közösségek, illetve alkalmi munkából, gyűjtögetésből élők. Egyébként a jellemző termelő tevékenység szerinti csoportszerveződés a magyar cigányok körében éppen csak elkezdődött, míg a 18–19. században ideérkezett oláh cigányok esetében már ezt megelőzően lezárult. Ezért vannak közöttük lovári (kereskedő), kelderás (fémműves), csurári (késes, köszörűs), colári (szőnyeges), cerhári (sátoros), másári (halász) stb., nyelvileg-kulturálisan viszonylag zárt csoportok.

A családok nőtagjai házasságkötésüket követően elköltöztek, más csoportok tagjai lettek, de az is előfordult, hogy a fiúk költöztek a feleségük családjához, illetve volt olyan, aki – miután sikeresen „beépült” a termelősövetkezetbe – gádsót vett feleségül és asszimilálódott. A végeredmény az lett, hogy az A csoportban három, a B csoportban négy fiútestvér maradt helyben a családjával. Úgy tűnik, visszaállt az eredeti állapot, lezárult egy ciklus, következhetett volna az újabb – de éppen ekkor indult be a pártállami rendszer kényszer-asszimilációjának gépezete, és a rendszer szétesett. Egy-egy ciklus időtartama érdekes módon egybeesik az egyéni emlékezettartománnyal, s mintha minden új cik-

75

lussal új időszámítás venné kezdetét: ez magyarázhatja a roma kultúra látszólagos stagnálását. Hogy ez valóban így van-e, azt csak egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat deríthetné ki.

A nyugat-európai kultúrantropológusok elég részletesen tárgyalják a roma csoportképző mechanizmusokat. A kulcsszó náluk a *marime*, amelynek az etimológiája még nem tisztázott, a jelentése viszont – szerintük – egy univerzálisan értelmezett tisztaságfogalom, amelynek döntő szerepe van a csoporthatárok kijelölésében. Magyarországon ez konkrétan azt jelentette, hogy egy A típusú csoport tagja nem köthetett házasságot egy B típusú csoport tagjával, és nem ehetett meg azt az ételt, amelyet egy B típusú csoport tagja készített. Ezek a tabuk – amelyek egészen az 1980-as évek végéig elevenen éltek – nem azonosak a más kultúrákból ismert, hiedelem-alapú tabukkal. Ilyenek egyébként voltak a roma közösségekben is, például az újszülött körüli teendőket illetően, ezek azonban távolról sem voltak olyan erősek, mint az előzők.

Az azonos típusú csoportokat szoros kötelékek fűzték egymáshoz, sűrűn látogatták egymást, baj esetén – miképpen csoporton belül – nem volt kétséges a segítségnyújtás, amiért soha senki nem várt viszonzást. Egyetlen szempont a rászorultság elve volt. A csoporthatárok átjárását semmi sem korlátozta, előfordult, hogy valaki időlegesen vagy véglegesen csoportot (lakhelyet) váltott. Ez a kapcsolatrendszer tökéletesen horizontális volt, amiből egyenesen következik a roma kultúra páratlan sokszínűsége; például a romák csak Európában körülbelül hatvan nyelvet, nyelvjárást beszélnek.

Ezek a kisközösségek szó szerint a szabadság terei voltak. Mindenki garantáltan igazat mondott, soha senkinek sem kellett attól tartania, hogy becsapják, ismeretlen volt a zárt ajtó, a kerítés. Nem volt frusztráció, neurózis, csak mímelt, verbális agresszió, amely az asszonyok naponta ismétlődő „mű-veszekedéseiben” öltött testet, melyek részben a feszültségek levezetésére szolgáltak, részben pedig az esetleg majd kívülről jövő atrocitások elhárítására.

Nyilvánvaló, hogy ez a sajátos életforma csak egy teljes értékű kulturális autonómia viszonyai között volt fenntartható, miközben az is nyilvánvaló, hogy ezeknek a közösségeknek a többségi társadalom közelében kellett létezniük, hiszen csak így biztosíthatták megélhetésüket. A világ más tájain élő roma közösségek gyakori helyváltoztatással, illetve a mindenkor kínálkozó keresletek kielégítésére való rugalmas szakosodás képességével oldják fel ezt az ellentmondást. Mivel nálunk nagyjából stabilizálódtak a kínálati-keresleti viszonyok, egy jellegzetes, ún. láthatatlansági stratégia kialakítása vált szükségessé. Ez egy sajátos roma térhasználati módot jelentett, amelynek segítségével a csoportok a többség közvetlen közelében is megőrizhették önállóságukat.

A ROMA PROXEMIKA¹

Tudjuk, hogy a roma közösségek megállapodása, letelepedése a különböző országokban különböző időpontokban történik. Egyes helyeken még ma is állandó lakóhely nélkül vándorolnak a csoportok, többkevesebb komforttal ellátott lakókocsikban. A leírások szerint Magyarországon a 19. században következett be ez a fontos esemény. A kérdés az, hogy volt-e valaha ezeknek a közösségeknek állandó lakóhelyük, voltak-e házaik, vagy kezdettől fogva nomádok. A másik idekapcsolódó kérdés, hogy egy épületnek, illetve elemeinek az elnevezése mikor, milyen körülmények között került a nyelvbe, illetve hogy egy ilyen szó mennyi idő alatt stabilizálódhat egy közösség nyelvhasználatában. A mi nyelvünkben négy olyan szó található, amelyek egy épület nélkülözhetetlen, tehát minden esetben meglévő elemeit jelölik. Ezek: ház = *kher*, ajtó = *vuder*, ablak = *bloka* és padlás = *pódo*. A kérdés tehát összegezve az, hogy elég lehetett-e ez a hozzávetőleg egy évszázad e szavak stabilizálásához.

Egy cigányember, ha az erdőt, mezőt járva meg akar pihenni, keres magának egy védett helyet. Jól megnézi, a szemével rajzolt láthatatlan körrel bekeríti, kitakarítja, elhelyezi benne kalapját, botját, tarisznáját, majd ő is elhelyezkedik. Birtokba veszi ezt a kis térrészletet. Ha huzamosabb ideig kíván itt tartózkodni, az eső, a hideg elleni védelmet biztosítandó, lefedi faágakkal, egyszerű vázra szerelt sátorlappal vagy átlatbőrrel, a sátorszerű építményre hányt földdel, esetleg a jobb hőszigetelés végett részben vagy egészben a földbe süllyeszti az építményt és ez tekinthető a roma építészet kezdetének. Az ezzel kezdődő fejlődési folyamatot mutatja be *Karsai Ervin* „A cigányok lakásépítése a sátortól a kőházig” című könyve, amely a magyarországi oláh cigányok lakásépítési szokásait örökíti meg szemléletesen.

Ezek a sátorszerű, illetve földbe vájt építmények már a nomád élet és az egyhelyben lakás közötti átmenetet tükrözik. A tartós helybenlakás kezdetét az jelentette, amikor ezek a kunyhók (*putrik*) már valamilyen rendszer szerint épültek egymás mellé. Többnyire dombtetőre vagy hegyoldalra, sorban egymás mellé, bejárattal a lejtő irányába nézve, hogy a közeledő veszélyt időben észrevegyék. A végleges letelepedés szándékát tükrözik azok a már épületnek tekinthető, alaprajzukban a négyzethez közelítő, teljes terjedelmükkel a talajszint felett álló lakások, amelyek a 20. században leginkább jellemzők voltak. Alapjuk természetből, falazatuk vályogból, földem- és fedélszerkezetük fából, tetőfedésük szalmából, nádból, kukoricaszárból vagy más szálas növényből készült. A falakat kívül-belül (volt, ahol csak belül) vakolták és fehérre meszelték; a keményre dőngölt-taposott földpadlót időnként agyagmázolással újították fel. A természetes világítást és szellőzést egy vagy két kisméretű ablak biztosította. Új fejlemény, hogy ezeket a házakat több-

nyire már a faluból hívott kőműves, ács építette vályogért, napszáért vagy zeneszóért cserébe. A telepek szerkezete, a házak egymáshoz való viszonya kezdetben olyan volt, mint a kunyhó-telepeké, majd később szorosan egymás mellé épültek a házak. Csak annyi hely maradt közöttük, amennyi a gyalogos közlekedéshez szükséges. Kert és kizárólagos használatú udvar helyett egy vagy több közös udvar létesült a házak között, attól függően, hogy hány csoport lakott együtt.

Minden csoportnak volt egy saját közös udvara. Ezek határozták meg a házak elhelyezkedését, tájolását, ezek voltak a társadalmi érintkezés kizárólagos színterei. Fontos követelmény volt, hogy a lakások bejárata mindig a közös udvarra nézzen, hogy minden ház bejáratából közvetlen rálátás legyen az összes többiére. Ily módon nem volt éles határ a belső és a külső, a személyes és a társas tér között. (Ugyanez az alapelv érvényesül a párizsi kelderások mai településszerkezeti megoldásában is, csak itt már modernebb feltételek között. Komfortos, polgári életformát tükröző lakások veszik körül a közös udvart. Alapkövetelmény, hogy a lakásnak a társas együttlétre szolgáló helyisége – napali szoba, szalon – közvetlen kapcsolatban legyen a közös udvarral.) Úgy tűnik tehát, hogy ez egy autentikus roma proxemikus séma.

78

A településszerkezet változásának következő stádiumában a házak sorba rendeződtek. Megjelent az utca, amely nevet kapott, a házak számot, így ezek a telepek már kezelhetővé váltak a közigazgatás számára. Az utcák zsákutcák vagy olyan utcák, amelyek a többség által használt útból nyíltak, s egy szigetet körbe fogva oda is kanyarodtak vissza: egy jellegzetes kitérő rendszert alkotva egyszerre jelentettek nyitást és a különállás megőrzését.

Ebben a rendszerben jelentek meg az első kétértű, szoba-konyhás lakások, amelyek többé-kevésbé már megfeleltek a kor színvonalának, hiszen a szegényparasztokéhoz hasonló életszínvonalat, életformát tükröztek. Kezdetét vette a kertművelés, a háztáji állattartás, bővültek, majd rendszeressé váltak a külső kapcsolatok. Hogy ezek a különböző fejlődési fokozatokat tükröző építési és településszerkezeti megoldások egy időben léteztek, egymás mellett, azt jelzi, hogy még a kulturálisan egységesnek tekintett magyar cigányok közössége sem tekinthető homogénnek. A különbségek a környezet fogadóképességéből éppúgy adódhattak, mint abból, hogy az egyes csoportok eltérő időpontokban érkeztek. De szerepe lehet ebben a létszámviszonyoknak is. Az előzőekben bemutatott csoport esetében például az történt, hogy a csoportlétszám megnövekedése az adott közösségnek a falu magyar közösségétől való eltávolodását, leválását, visszafejlődését eredményezte. Szélsőséges példái ennek azok az esetek, amikor egyes roma közösségek több száz éves helybenlakást követően keltek újra vándorútra.

A telepek lakóinak külső kapcsolatai változó intenzitásúak, viszont szinte kizárólag funkcionálisak, valamilyen gazdasági tevékenységhez

kötődtek. Egymással fenntartott kapcsolataik viszont rendkívül szorosak és intenzívek voltak. Sűrűn látogatták egymást egy, a többségi közlekedőutaktól független, általuk kizárólagosan használt gyalogútrendszeren, amely egyben információs hálózat is volt. Valaki mindig úton volt, a fontos információk naprakészen terjedtek. Ezek a mágikus jelentőségű utak, ösvények részei voltak a romák által kizárólagosan használt térnek.

SZÓBELISÉG – ÍRÁSBELISÉG

A szóbeliség, illetve írásbeliség által meghatározott gondolkodásmódok erősen különböznek egymástól. Másképpen strukturált a beszédbe és másképpen az írásba foglalt gondolat. A szóbeli kommunikáció mindig személyes kapcsolathoz kötődik. A közlésben a tónus, a hanglejtés, a kísérő gesztusok, a testbeszéd erősítik meg a mondandót, közvetlen kapcsolat van a jel és a jelzett dolog között, a beszéd szerves része a történésnek, a szituációnak. Minden bizonnyal ez is magyarázza a roma személyek nem verbális jelzések iránti fokozott érzékenységét. A kulturális örökség, a hagyományok átörökítése kizárólag személyközi kapcsolatokban történik. Az emlékezet csak azt őrzi meg, ami valóban fontos. A szóbeli nyelvek fejlődését tehát a valós szükségletek határozzák meg, ezáltal biztosított a kultúra homeosztatis, lényegében az ösztönös dialektika szerinti szerveződése, fejlődése. Az írásbeliség által használt fogalmak közül csak az alapvetően fontosakat tartja számon, például: jó, rossz, szép, csúnya, nagy, kicsi, hideg, meleg, igazság, hazugság stb. Ezért tűnik az írásbeliség szemszögéből nézve a roma nyelvek szókészlete szegényesnek. A homeosztázis tipikus példája nyelvünknek két, más nyelvekre csak körülírással lefordítható kifejezése. A roma személyiségnek sajátos helyzetéből adódóan sokszor kellett félrevezető akciókhoz, cselekedetnek folyamodnia. Az ilyen helyzetek jelölésére született meg nyelvünkben a kamukóre (ejtsd: kamukóre) = egy konkrét cselekedetben megnyilvánuló blöff, például: kamukóre khére dzhal (ejtsd: kamukóre khére dzsal) = úgy tesz, mintha hazamenné; illetve a habisi (ejtsd: habiszi) = egy ráutaló magatartással elkövetett félrevezetés. Például: habisi kamel le = úgy tesz, mintha szeretné. A roma nők sűrűn alkalmazták ezt a trükköt. Innen ered ledérségük közismert sztereotípiája, amely nemegyszer jó nevű írókat is tévútra vitt.

Az írás ezzel szemben teljesen izolált. Lehet a napi történésektől független, ideológiai és történeti jelentésrétegek hordozója, hatását tekintve pedig térben és időben korlátlan. Megosztja a társadalmat írástudókra és írni-olvasni nem tudókra. Az ideológiai-történeti jelentésrétegek a beszélt nyelvek is rárakódnak, ami által a beszéd hatalomtechnikai eszközzé válik.

79

A telefon, a rádió, a televízió, illetve a különböző hangrögzítők megjelenésével elérkezett a másodlagos szóbeliség kora, amely az elsődleges szóbeliséghez hasonlóan erős csoporttudat formálójává válhat, hiszen amíg az írásbeliség értelemszerűen befelé fordulóvá teszi az individuumot, a beszéd kapcsolatokat létesít, közösséget formál. A romák nagy örömmel vették birtokba mindezeket az eszközöket!

A ZENE A ROMA KULTÚRA VEZÉRMOTÍVUMA

A zene az egyetlen olyan művészet, amely áttételek nélkül fejti ki hatását. Közvetlenül tud üzeneteket küldeni, gondolatokat, érzelmeket indukálni, illetve összehangolni (lásd himnuszok, indulók, mozgalmi dalok, slágerek, szerelmes dalok stb.). Sok kérdést felvet a Nagyecsediek fekete szemek nevű együttes gregorián hangzásokat idéző harmóniavilága, a 90-es évek elején megismert Ando drom mediterrán, latinos motívumai, az indiai, zsidó, arab, latin hatásokat ötvöző flamenco szublimált érzékisége, illetve az a furcsa helyzet, hogy ma, amikor a magyar nóta és csárdás a magyar közösség körében úgyszólván teljesen kiment a divatból, a cigánybálok és lakodalmak repertoárja szinte kizárólag ezekből áll.

Milyen ember a cigányzenész? Ha csak a külsőségeket nézzük, jól öltözött, jó modorú. Ha egy kicsivel közelebb lép a szemlélő, észreveszi, hogy figyelme élénk, mindenre kiterjed, ami a környezetében történik, hogy óvakodik a bonyolult helyzetektől, biztos érzékeléssel kerüli el a konfliktusokat. Különleges képessége van a testbeszéd megértésére. Mindig tudja, mit jelent egy-egy hangsúly, szórend, mozdulat, póz, tekintet. A jó primás egy pillantással felméri a belépő vendégről, hogy „mennyi van benne”. De azt is rögtvest felismeri, kinek kell barátságból muzsikálnia. Akinek a szemébe nézve húzza a nótáját, az méltán érezheti magát úrnak, mert az a nóta csak neki szól. Ha még közelebbről vesszük szemügyre, azt is megértjük, hogy ez az egyedi világkép egy sajátos történeti fejlődés eredménye, aminek legfőbb jellemzője a kint is, bent is állapot. A cigányzenész két világ mezsgyéjén egyensúlyoz, fennmaradásának záloga, hogy mindkettőnek megfeleljen.

Magyarországon a cigányzene térhódítása vélhetően a 17. században vette kezdetét. A népdal-interpretációk révén a parasztság körében szerzett pozíciókat, majd elérte a társadalom magasabb régióit is. A méltóságot sugárzó lassú csárdás, palotás az urak világát idézi, míg a verbunkos, a kesergő, a toborzó a kuruc idők. A cigányzene alapszükségletévé vált minden társadalmi, ünnepi eseménynek.

A magyar társadalomnak a 19. század második felében beinduló polgárosodása a romákat sem hagyta érintetlenül. A sorra nyíló kávéházak, éttermek, kaszinók kizárólag cigány bandákat alkalmaztak. Az új hely-

zet új életformát, új karaktert teremtett. Megszületett a képzett városi muzsikus típusa, aki fogékonnyá vált a zeneművészet más irányzataira is. Mindent megtanult, ami hangszerén megtanulható, előadható volt, majd rövidesen kilépett a nemzetközi porondra. E kor szülöttei *Dankó Pista*, *Radics Béla*, *Rácz Pali*, *Harminchatodik Rácz Laci*, *Rácz Béla*, *Magyari Imre* és még hosszan sorolhatnám azokat a hírességeket, akikre ma is büszkén emlékezünk, és akikről az utóbbi időben megfeledezni látszik a magyar kultúrtörténet. A magyar cigányzene felkeltette a szakma érdeklődését is, aminek következtében megszületett *Berlioz* „Rákóczi induló”-ja, *Liszt* magyar rapszódái, *Brahms* magyar táncai, *Sarasate* „Cigányfantáziá”-ja, de ott vannak motívumai *Kodály* „Háry János”-ában, *Erkel* „Hunyadi László”-jában és az egész magyar operettiliteratúrában. Fennmaradt egy anekdota ebből az időből. A Zeneakadémia hegedűtanára így búcsúztatja végzős hallgatóit: „...és most menjenek el tónust tanulni Magyari Imréhez!” A cigányzene s vele együtt a cigány a mindennapok részévé vált falun és városban, szegények és gazdagok körében egyaránt. Ekkorra már kialakult a szolgáltatás rituáléja, amely szigorú normákat írt elő a szolgáltató és a megrendelő számára egyaránt. Ennek szerves része volt a nagyon szigorú roma etikett, amely előírta, hogyan kell öltözni, viselkedni, mikor és miként kell beszélni és mikor hallgatni. A szakmai tudás mellett ez is alapkövetelmény volt az érvényesüléshez. Az esetenként – többnyire az alkohol hatására – előforduló sértéseket, megaláztatásokat „hazavitték”, s ott alaposan kibeszélték.

A második világháború után sorra zárták be a kávéházakat, éttermeket, szűkös megélhetési forrásként csupán a családi, ünnepi események maradtak a muzsikus romák számára. Többségük nehéz fizikai munkára kényszerült, hivatásukat csak a hétvégeken, alkalmi rendezvényeken gyakorolhatták. Ebben az időben szerveződött a Magyar Rádió Népi Zenekara, valamint a magyar folklór ápolására hivatott együttesek. Ezek közül is kiemelkedett a Magyar Állami Népi Együttes, amely a „Kállai-kettős”-sel, az „Ecseri lakodalmassal”, a „Székelyfonó”-val meghódította a világot. A cigányzene pallérozottabbá vált, valamelyest visszatért a magyar folklórhoz. Az említett együttesek tagjai számára újra realitássá vált a biztos egzisztencia, a tartós, polgári lét. A közös próbák, a hosszú külföldi turnék és sikerek egy új közösségi formát hoztak létre, amelyben már nem volt szempont a bőrszín, és ez komoly fordulat volt a romák életében. Ekkor szerveződött újjá a Rajkózenekar, ahol a magyar cigányzene történetének új fejezetét jelentő tehetségek tömege nőtt fel.

Valószínű, hogy ezeknek az új intézményeknek, illetve az általuk gerjesztett pozitív folyamatoknak szerepük volt a magyar idegenforgalomnak és vendéglátásnak a 60-as–70-es években bekövetkezett fellendülésében. A másik jelentős tényező az 56-os forradalmat követő enyhülés volt. Egyrészt a társadalmi viszonyok konszolidálódása, másrészt

a nyugati turisták tömeges megjelenése adott lökést a vendéglátó-szórakoztató iparnak s vele együtt a cigányzenének. És nemcsak itthon szaporodtak a munkahelyek, hanem külföldön is kapós lett újra a magyar cigányzene. Magyar éttermek nyíltak Németországban, Hollandiában, Belgiumban, Ausztriában, Svédországban, Kanadában, az Egyesült Államokban, majd a Közel- és Távol-Keleten is. A cigányzene szó szerint jelentős exportcikk lett, miközben élénkültek a hazai és a nyugati magyarság kapcsolatai is. A hirtelen nagyra nőtt kereslettel felbolydult a roma társadalom. A fiatalok újra kedvet kaptak ősük foglalkozásához, a családos emberek, feladva addigi biztos egzisztenciájukat, beiratkoztak az Országos Szórakoztatózenei Központ Stúdiójába tanulni. A kínálat követni tudta a keresletet, s ez olyan pezsgést indított el, amelyhez hasonló talán csak a századforduló idején, a roma polgárosodás kezdetekor létezett. A saját kultúra felértékelődése, a valódi siker elérésének lehetősége új perspektívát jelentett.

Az idegenforgalom a fővárosra és a Balatonra koncentrált, ami- nek következtében lényegében ide, de főleg Budapestre költözött a magyarországi cigányzenész társadalom zöme. A vidéki vendéglők nagy része bezárt vagy átalakult, a főváros viszont érdekes történések színterévé vált ebben az időben.

Az események három helyszínen sűrűsödtek: a Kulacs Étteremben, a Nemzeti Szálló éttermében és a Vígmatróz Étteremben. Legendába illő ebből az időből a Kulacs Étterem sikere, ahol *Oláh Kálmán* fantasztikus zenekara mellett *Solti Károly*, majd *Jákó Vera* nótáénekesek bővítették el estéről-estére a közönséget. Az óceán túlsópartjáról is eljöttek az emberek csak ezért, hogy ezt a színvonalas és attraktív produkciót lássák-hallják. A Nemzetit minden bizonnyal központi fekvése tette elsőrendű találkozóhellyé. Záróra táján ebben az étteremben és környékén, a Blaha Lujza téren, az Emke aluljáróban gyülekeztek minden este a romák. Itt beszéltek meg ügyes-bajos dolgaikat, itt alakultak a zenekarok, folytak a szakmai viták, terjedtek a hírek. Hatalmas, több száz fős tömeg verődött össze minden este. Feltámadt a közös udvar. A Vígmatróz Étteremben ért a csúcsára az előző két helyszínen generált hangulat. Ez a kivételesen jó akusztikájú üzlet reggel öt óráig tartott nyitva. Itt gyülekeztek a muzsikások, amikor a többi étterem már bezárt. A zenekar ettől fogva nekik játszott, s a szórakoztató zene egy csapásra örömmé változott. Átalakult a harmóniaszerkezet: dominánssá váltak azok az alapvetően kistercre épülő, szűkített és moll hangzások, amelyek mindenütt a világon felismerhetővé teszik a roma zenét. A formai elemeket tekintve magyar népzene volt ez is, a tartalma azonban már a roma lélek mélyéről fakadt.

A KETTŐS TÖRÉS

A 20. század közepére Magyarországon kialakult egy többé-kevésbé kiegyensúlyozott kapcsolatrendszer magyarok és romák között. Voltak olyan romungro csoportok, amelyeknek anyagi és szellemi nivója, gondolkodásmódja, életformája közelített a többségéhez. Külső kapcsolataik már nemcsak funkcionális, gazdasági kapcsolatok voltak. Ebben a körben nem volt nehéz az identitás vállalása, a kulturális értékek, hagyományok ápolása, bár kétségtelenül jelentős azok száma is, akik az asszimiláció útját választották. És voltak olyan csoportok, amelyekre ezek az ismérvek kisebb mértékben voltak jellemzők. Nagyobb távolságban éltek a többségtől, életforma és gondolkodásmód tekintetében is, jóval szűkebb volt külső kapcsolataik köre, viszont intenzívebbek, tartalmasabbak voltak egymás közötti kapcsolataik.

A másik, az ország roma népességének körülbelül 25%-át kitevő nagy csoport az ún. oláh cigányok csoportja. Ők a 18–19. században érkeztek Romániából. (Innen az elnevezésük. Egyes helyeken csángóknak nevezik őket.) Kultúrájuk archaikusabb, és ami talán a legfontosabb: náluk már az ideérkezést megelőzően lezárult a jellemző termelő tevékenység szerinti csoportképződés folyamata. Nyelvileg-kulturálisan viszonylag zárt egységet alkotnak a lovárik, a kelderások, csurárik, cerhárik, colárik, másárik stb. Az idevezető folyamatok felderítése a közeljövő egyik izgalmas kutatási feladata lehet, tekintve, hogy ez a társadalomfejlődési folyamat jelentősen eltér az általánosan ismerttől.

Mára elterjedt a közvélekedésben, hogy a romungrók és az oláh cigányok nem igazán szeretik egymást. Miután a két népcsoport ideérkezése között hozzávetőleg egy fél évezred telt el, valóban – és szükségszerűen – kialakultak bizonyos feszültségek. Ugyanakkor, ha figyelmesen szemügyre vesszük a közelmúlt roma közösségeit, találunk olyanokat, amelyekben a magyar cigány és az oláh cigány kultúra elemei keverednek. Az viszont kétségtelen, hogy a romungró és a vlaho közösségben egyaránt vannak olyan csoportok, amelyek még ma is óvakodnak a másik féllel kialakítandó kapcsolatoktól.

A harmadik számottevő (kb. 5%) csoport a nagyrészt a Dél-Dunántúlon élő beásoké, akik szintén Romániából érkeztek, a 19–20. század fordulóján. Délről lépték át a határt a görög katolikus vallású muncsán beások és keletről a római katolikus árgyelán beások. Anyanyelvük az oláh cigány nyelvjárással kevert óromán nyelv, jellemző foglalkozásuk a fateknők, fatalak készítése volt. Ez a magyarázata déldunántúli letelepedésüknek, ott ugyanis bőven volt erre alkalmas, könnyen megmunkálható nyárfa. Ideérkezésüket követően erdőkben laktak, majd a 40-es és 60-as évek között beköltöztek a falvakba. A Magyarországon élő három nagyobb roma csoport közül ők a legfigyelemre méltóbbak, értelmiségi bázisuk abszolút értelemben is a legszámszerűbb. Egy generáció időtartama alatt elérték azt, amihez a magyar ci-

gányoknak 600 évre volt szükségük, sőt, bizonyára nem véletlen, hogy ők alapították Európa első roma gimnáziumát.

Említésre méltó még a Nyugat-Dunántúlon élő, német nyelvterület-ről áttelepült szintók (vagy más néven vend cigányok) kis létszámú csoportja, akiknek anyanyelve a magyarországi kárpáti cigány nyelv németesült változata, illetve az a néhány család, amely az orosz polgárháború elől menekült hozzánk a 20-as években.

A második világháborút követően, de különösen a 60-as évektől kezdődően a pártállamnak a teljes foglalkoztatottságban és a mindenki alatt feszülő szociális védőhálóban is megnyilvánuló egyenlőség-eszménye azt az üzenetet küldte a romáknak, hogy most már nekik is helyük van ebben a modern világban. Tömegesen kezdték levetkőzni ekkor már stigmaként érzékelt szokásaikat, egyre kevesebben beszéltek anyanyelvüket, megkezdődött a hagyományok, a kulturális értékek eróziója. A városok, de különösen a nagy ipari-gazdasági centrumok – s itt első helyen Budapest, Miskolc, Ózd, Salgótarján említendő – tömegesen vonzották, a városi rangra pályázó községek pedig – a lélekszám növelése érdekében – betelepítették a roma családokat. De új helyzet állt elő a falvakban is, hiszen pontosan ekkor zajlott az erőszakos tétesesítés, amely a hagyományos paraszti életformát rombolta le.

Az MSZMP Központi Bizottsága 1961-ben határozatban irányozta elő a cigánytelepek felszámolását. Ez meg is történt. Eltűntek a közös udvaros és kiterő utas telepek, a mágikus gyalogutakat beszántották vagy ellepte őket a gaz. A tabuk és rítusok ereje fokozatosan gyengült. Több tízezren kerültek olyan helyzetbe, amelyre mentálisan nem voltak felkészülve. Drámai változások mentek végbe a családokban, lévén, hogy az európai – nagyrészt törvényekbe foglalt – családjog máshová helyezi az együttélés hangsúlyait. Ettől rengeteg roma házasság került válságba, s elsősorban erre vezethető vissza az a közismert tény, hogy az állami nevelőintézetekben és a fiatalkorúak börtöneiben túlerepresentált a roma kisebbség. Ugyanakkor az anyagi helyzet javulásával kialakult egy konszolidált, a többségéhez közelítő életforma is, amelynek legnyilvánvalóbb jeleként megjelentek az OTP-hitelből épített és berendezett, immár minden tekintetben a kor színvonalán álló lakások. Ebből a konszolidáltabb körből kerültek ki a szakmunkások, alsó- és középszintű vezetők és egy nagyon kis létszámú értelmiség. Valószínűleg azok jártak a legrosszabbul, akik az elhíresült fekete vonatokon ingáztak a főváros és más nagyvárosok építkezéseire. Nekik a munkahely volt az egyetlen kapcsolatuk a külvilággal, miközben fokozatosan elszakadtak a saját természetes élőhelyüktől. Vákuumba kerültek, majd elsősorban velük töltődtek fel a városi gettók. Általánosságban elmondhatjuk, hogy rohamléptekkel zajlott a kényszerasszimiláció. Ez volt az első törés. Megszűnt a kiscsoportok izolációja, erőteljes bomlás vette kezdetét. Kialakult azonban néhány, a roma kultúra tovább-

élésének ígéretét hordozó, új típusú csoportképződmény; az egyik ígéretesnek tűnő fejlemény az volt, amelyet a zenészek kapcsán már említettem. Ez szinte kizárólag a fővárosra korlátozódott. A 60-as–70-es években beköltözött nagy számú vidéki, és a már korábban is itt lakó cigányzenészek eleven, fejlődőképessé, jelentős kohéziós erővel rendelkező közösségeit alkották. Ezt jelzi, hogy a Ki mit tud?-ban egyre nagyobb számban tűntek fel tehetséges roma fiatalok (*Berki Béla*, a prímás kiskatona), majd a Vonópárbaj, ahol *Puka Károly* és társai lepték meg a publikumot azzal az új típusú, magas színvonalú cigányzenével, amely a Kulacsban, a Nemzetiben, a Vígmatrózbán született. A másik jelentős kulturális fejlemény a munkásszállókon lakó nagy számú roma fiatal körében bontakozott ki. Itt született a később világhírűvé vált Kalyi Jag (Fekete Tűz) folklóregyüttes. Figyelemreméltó, hogy ez az együttes ma a művészeti tevékenység mellett egy iskolát is fenntart és működtet. A harmadik új típusú csoportképződmény – felülről irányítottan – a Hazafias Népfront kebelében született. Létrehozták a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét, azzal a céllal, hogy a hatalmi elképzelések szószólója legyen a romák körében. Ennek a lényegében értelmiségi tömörlésnek a helyzetét szemléletesen ábrázolja *Schiffer Pál* 'Cséplő Gyuri' című filmje, amelynek egyik jelenetében az e körbe tartozó értelmiségiek megpróbálják a szárnyuk alá vonni Cséplő Gyurit, ő azonban nem érti az általuk beszélt, számára idegen nyelvet...

A rendszerváltást követően először a munkahelyek tűntek el, majd a szociális háló foszlott széjjel. Akiknek sikerült megkapaszkodniuk, igyekeznek minél jobban belesimulni a többségi társadalom szövédé-kébe. Akik viszont a szocialista nagyiparból vagy mezőgazdaságból az utcára kerültek, teljesen kilátástalan helyzetben találták magukat. A piacgazdaság már nem igényli a képzetlen munkaerőtömeget. Ez volt a második törés, amelynek során a roma társadalom nagy része egyik napról a másikra visszazuhant a fél évszázaddal korábbi viszonyok közé, de most már eszköztelenül kell szembesülnie a társadalmon kívüli-ség tényével. Lényegében ez a háttér a napjainkban tapasztalható konfliktusoknak.

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI HELYZET, MEGOLDÁSI JAVASLATOK

A rendszerváltást követően kialakult helyzetet a következőképpen jellemezhetjük: hirtelenül nagyra nőtt munkanélküliség, majd a szociális ellátórendszerek leépülése; szociális feszültségek, amelyek azért válnak helyenként etnikai konfliktussá, mert a roma kisebbségnek már nincs, a többségnek pedig még nincs receptje a kezelésükre. Még tart

az előző rendszer által elindított kényszerasszimiláció lendülete, miközben már egy új típusú roma kultúra csirái is mutatkoznak. Politikai, kulturális szerveződések, az amerikai gospel hangulatát idéző vallási mozgalmak kelnek életre.

A politikai szerveződések körében két irányzat volt megfigyelhető. Az egyik a Hazafias Népfront által bevezetett gyakorlat továbbélése a demokrácia viszonyai között, amelynek életképtelensége kezdettől fogva nyilvánvaló volt. A másik: a liberális értelmiség által ösztönzött és irányított, magukat függetlennek és szabadelvűnek valló politikai és kulturális szerveződések köre. E kör alapfeltevése az volt, hogy a roma közösségek alkalmasak az európai normákat követő civil szerveződésre. Hamar kiderült azonban, hogy a roma személyiség nincs felkészülve az európai fejlődéstörténet által kierlelt intézmények használatára. Bár kultúrája jelentősen sérült, lélekben még mindig a horizontális társadalomszerveződés híve. A vertikális rendszerek – ilyen a képviselői demokrácia is – kezelhetetlenek a számára.

1991-ben mindkét irányzat összeomlott. Maradványa egy politikai-ideológiai tartalmú polarizálódás, amely a nagyon kis létszámú roma értelmiséget is megosztotta. A több helyen spontánul kibontakozó vallási mozgalmak közül a legígéretesebbnek a fővárosi cigányzenészek körében megszületett Szentlélek Gyülekezet tűnt, amely egyszerre volt vallási és kulturális szervezet, és pontosan illeszkedett abba a rendszerbe, amelyben ma a világ több pontján működnek egymástól függetlenül, mégis azonos liturgia szerint különféle roma, manus, kálo, szinti stb. vallási-kulturális mozgalmak. Nagy veszteség a roma kultúra számára, hogy mára ez a közösség beolvadt a Hit gyülekezetébe.

Az ezt követő történéseket meghatározó kisebbségi törvényről mára kiderült, hogy nem tökéletes. A romák számára leginkább a kisebbségi önkormányzatokra vonatkozó szabályozás problematikus. Ezt az intézményt a nemzeti kisebbségek számára alkották, s ebben a körben minden bizonnyal be is tölti szerepét. A roma kisebbség azonban etnikai kisebbség. Hibás döntés volt beemlíteni a nemzeti kisebbségek sorába. Ami pedig a testületek megválasztásának törvényben szabályozott módját illeti: mivel a kisebbségi önkormányzatokra minden állampolgár szavazhat, a képviselői tisztségre pályázók szembesülnek azzal a dilemmával, amellyel a pártok is, hogy tudniillik cigánybarát politikával nem lehet szavazatokat szerezni. Mindenképpen szükséges lenne a kisebbségek regisztrációjának tilalmából adódó alkotmányossági dilemma feloldása, de mindenekelőtt azt kellene alaposan végiggondolni, hogy hosszú távon mit hozhat egy etnikai kisebbség számára az önkormányzatiság.

A rendszerváltás egyik pozitív következménye viszont a roma kisebbség gazdasági aktivitásának növekedése a vállalkozások megjelenésével. Ez jelentős kitörési lehetőség lehetne, melynek révén nagyobb

mértékben bővíthetne a törvényes termelőtevékenységek köre; sajnos a kisvállalkozások zöme még nem elég erős hozzá, hogy valóban aktív résztvevője legyen a gazdasági életnek.

A roma társadalom integrációja, helyzetének konszolidálódása csak egy jól felkészült és kellően széles bázisú, saját értelmiség aktív részvételével lehetséges. Neki kell irányt mutatnia és húzóerővé válnia; bekapcsolódnia a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, az oktatás, a kultúra, az egészségügy, a gazdaság, a szociálpolitika tevékenységrendszereibe, illetve nem maradhat ki a romavilág megismerését célzó tudományos feltáró munkából sem. Ennek feltételei azonban ma még hiányoznak. Egyrészt mert a ma létező roma értelmiségnek az össznépes-séghez viszonyított számaránya csak ezrelékekben fejezhető ki, másrészt pedig, mert a roma fiatalnak már az értelmiségivé válás folyamatában kényszerűen el kell szakadnia a saját közegétől. Ez minden elsőgenerációs értelmiségire igaz, a romák esetében azonban – a nagy kulturális távolság miatt – ennél többről van szó. Akik egyszerre vállalják a roma és az értelmiségi identitást, skizofrén helyzetbe kerülnek: a szóbeliség és az írásbeliség, egy horizontálisan és egy vertikálisan szervezett világ határvidékén találják magukat. A politizáló roma személyiséggel például az történik, hogy – sporthasonlaltal élve – idegen pályán játszik, az ellenfél által alkotott szabályok szerint. Ennek lehetséges következményei közül a legsúlyosabb, hogy kialakulhat – akár már a közeljövőben – roma civilszerveződés címén valamiféle militáns képződmény, amelynek ugyan nem sok köze lesz a roma közösségekhez, viszont a maiaknál is súlyosabb társadalmi feszültségek okozója lehet. Ezért kiemelt figyelmet kellene fordítani a legsérülékenyebb, így leginkább manipulálható városi gettó-lakókra.

Mindenképpen kezelni kell az akut konfliktusokat, ami elsősorban az önkormányzatok felelősségének körülhatárolását jelentené egy központilag meghatározott – esetleg törvényben szabályozott – elvrendszert. A jelenlegi helyzet ugyanis az, hogy a többségi társadalomban meglévő és folyamatosan erősödő cigányellenesség politikailag ellenérdekelte teszi ebben a kérdésben a helyi vezető testületeket. Ennek jeleként értékelhető, hogy a választásokat megelőző kampányok idején mindig sűrűsödnek a cigányellenes akciók. Ezzel párhuzamosan szükség lenne az előítéletességet mérséklő tájékoztató, felvilágosító programokra, a tolerancia, az empátia erősítésére. Az erre alkalmas, kipróbált módszerek széles skáláját alkalmazzák a fejlett demokráciájú nyugati országokban. Rendkívül fontos lenne továbbá a hátrányos helyzetű régiók felzárkóztatását célzó programok beindítása. Ez nemcsak a foglalkoztatási helyzet javulását, a szociális feszültségek enyhülését eredményezné, hanem segítené az előítéletek visszaszorulását, a kulturális önszerveződés erősödését is.

Azon felnőtt munkavállalók esetében, akik már nem tudnak visszatérni a munka világába, kézenfekvő megoldás a közhasznú munka, a szociális foglalkoztatás, a munkaerőpiaci képzés-átképzés. Itt azonban meg kellene vizsgálni, hogy célszerű-e például egy zenészt személy- és vagonőrnek átképezni... (Néhány évvel ezelőtt megpróbáltam elindítani egy hangszerjavító képzést munkanélküli zenészek számára, amit a Kézműves Kamara megakadályozott.) E területen talán célszerű lenne követnünk az indonéz példát, ahol a gyarmati időszak végén holland munkapszichológusok kezdték vizsgálni az őslakók képességeit, s ennek során kiderült, hogy a Bali-szigeti bennszülötteknek kitűnő érzékük van a fafaragáshoz. Ennek eredményeképpen ma az indonéz faragott bútort sláger az egész világon, jelentős devizabevételt hozva az országnak. Úgy tudom, nekünk is vannak munkapszichológusaink, akik végezhetnének ilyen vizsgálatokat például a fiatal roma munkanélküliek körében, de az iskolákban is.

Egy másik kitörési lehetőség lehetne az életképes, de tökehiánnyal küszködő roma kisvállalkozások támogatása, „helyzetbe hozása”. Erre alkalmas lenne a Széchenyi-terv, amelyen belül alakulhatna egy roma alprogram. A probléma súlya ezt indokolná. Egy olyan, gazdaságilag aktív roma középosztály megerősödését segíthetné elő, amely már természetes úton termelhetné ki a saját autentikus értelmiségét.

A ma már mindenki által kardinális kérdésnek tekintett oktatás csak akkor válhat jelenős hatóerővé a roma kisebbség integrálódásának folyamatában, ha radikális szemléletváltás történik ezen a területen. Ma még az a helyzet, hogy a társadalom egészének előítéletessége jelen van a gyakorló pedagógusok, iskolavezetők és -fenntartók, oktatáspolitikusok körében, sőt, némely elméleti szakember sem képes kitörni a komfort előítéletesség csapdájából. Ez utóbbiak munkásságának köszönhetően a korábbi években kialakult „bűnöző cigány” sztereotípiájához mára az „elesett, nyomorult” vagyis alsóbbrendű cigány sztereotípiája is társult. Ezt erősíti a sajtó, még az ún. roma sajtó is. Ebben a helyzetben szóba sem jöhet, hogy odafigyeljenek a gyermek alapvető szükségleteire. Sok esetben a pedagógus kísérletet sem tesz rá, hogy megértse, mit gondol a roma tanuló önmagáról, másokról, egyáltalán a világról, milyen elvárásai lehetnek. Szemrehányást kap, amiért nem képes alkalmazkodni a bevált sablonhoz, majd elkülönítik. Nyugtalanító, hogy egyre nagyobb méreteket ölt a roma gyerekek iskolai szegregációja. Ez a tendencia a jelen állapotok konzerválódásához, sőt, rosszabbodásához vezet, tekintve, hogy a körülöttünk lévő világ közben rohamosan változik, fejlődik. E probléma megoldására tesz kísérletet a PHARE-program keretében előkészítés alatt álló, gyakorló pedagógusoknak szánt Roma Társadalomismeret Szakirányú Továbbképző Szakunk, amelyhez terveink szerint egy átfogó kutatási program is csatlakozik. Célunk a roma kultúra, világkép minél szélesebb körben való

megismertetése, illetve olyan pedagógiai, oktatásszervezési módszerek kidolgozása, majd a pedagógusképzésbe való integrálása, amelyek révén idővel a roma gyerekek is képességeiknek megfelelő színvonalon végezhetik el a különböző iskolákat.

ZÁRSZÓ

Mostanáig az adhézió (tapadóerő) tartotta, illetve tartja meg a roma közösségeket a más kultúrájú közösségek közelében. Ilyenkor a szükségletek kölcsönös kielégítése a domináns tényező. Ahol nagyobb az egymásra utaltság, ott nagyobb a tapadóerő, ahol kisebb, ott lazábbak a kötelékek. Sajátos, érzelemmotivált kapcsolatokat indukál viszont, ha az együttélés során közös kulturális érték születik, s lényegében ez történt a magyar és a roma közösség több száz éves együttélése során.

A globalizáció egyik ismérve az uniformizálódás, ami a helyi, nemzeti, sőt, regionális kultúrák létét veszélyezteti, és ez nem hagyható figyelmen kívül a roma kultúra jelen- és jövőbeni helyzetének megítélésakor sem. Az autonómiák megszűntek, s a nyomukban egy erőteljes, a különböző politikai szándékok által is motivált belső és külső szegregáció maradt. Ez kétségtelenül a konfrontáció irányába mutató tendencia, amelynek megállítása követelő szükségyszerűség, és ennek módját kell megtalálnunk egy jól átgondolt, tudományosan megalapozott programmal. A roma kultúrának kétségkívül meg kell újulnia, hiszen vannak korszerűtlenné vált elemei. Alapvetően arról van szó, hogy a roma közösségek által kifejlesztett, végül egy jellegzetes életformává ritualizálódott túlélési stratégiák a demokráciahiányos többségi rendszerek környezetében voltak adaptívak. Most olyan stratégiára van szükség, amely a demokrácia viszonyai közt alkalmazható. E feladat természetesen nem oldható meg rövid távon, viszont ahhoz, hogy esélyünk legyen a megoldásra, minél előbb hozzá kell látnunk, mert az idő ellenünk dolgozik.

JEGYZET

1 Proxemika = az élőlények s különösen az emberek távolság- és térérzékelésével, társaitól való távolságtartásával, illetve egymáshoz való közelítésük és közelségük (proximitásuk) fiziológiai, pszichológiai és kulturális kihatásaival foglalkozó tudomány.

KÁLLAI ERNŐ

CIGÁNY KISEBBSÉGI ÖNKORMÁNYZATOK MAGYARORSZÁGON

90

A rendszerváltás után az első demokratikusan megválasztott parlament és kormány azonnal szembesült az évtizedek óta háttérbe szorított kisebbségi kérdés, ezen belül a romák megoldatlan gondjaival, az azonnali cselekvés szükségességével. Így az elmúlt több mint tíz év történéseit két nagy szakaszra bonthatjuk: 1990-től 1995-ig az egész jogszabályi és intézményi háttér újragondolása, jogszabályalkotás útján történő át- és kialakítása volt napirenden. 1995 után pedig megjelentek az első olyan kormányzati programok, amelyek a cigányság helyzetének jobbítása érdekében születtek. Tovább nem is lehetett halogatni az állami szerepvállalást, mivel a rendszerváltás az egész magyar társadalom anyagi helyzetét megváltoztatta. Kinyílt a szociális oló, a gazdasági szerkezet átalakulása, a privatizáció következtében jelentős tömegek váltak munkanélkülivé. A 90-es években felgyorsuló modernizáció, az új gazdasági körülmények által teremtett világ legnagyobb vesztesei Magyarországon a 2 millió szegényen belül a romák, akik a 10 milliós lakosság mintegy 5%-át jelentik. Megfogyatkozott a szolidaritás, felerősödött a mások gondjai iránti közömbösség, az intolerancia. A megjelenő, majd megerősödő – és gyakran legitim politikai erők oldalvizen hajózó – szélsőjobboldali, fasisztoid csoportosulások támadásainak elsődleges célpontjává a magyarországi cigányok váltak. Rendszeresen történtek szervezett, csoportos bántalmazások. Az indulatok elszabadulásától tartva a politikai döntéshozók is felismerték, hogy speciális, a romák társadalmi integrációját elősegítő állami segítség nélkül nincs esély a helyzet kezelésére. Így a rendszerváltás után a hazai kisebbségeket érintő jogalkotás legfontosabb eleme, a további előrelépést és intézményi kereteket megalapozó jogszabály a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény lett (Nektv.), amelyet az akkori parlament 96%-os többséggel fogadott el. Fontos előrelépés volt ez, mivel a cigányságot először ismerték el hazánkban jogilag is kisebbségnek, szemben az 1961-es párthatározattól folytatódó gyakorlattal, amely a roma népességet szociális problémaként definiálta. Ez a törvény teremtette meg Európában egyedülálló módon a kisebbségi önkormányzatok intézményét is. Ezért rövid összefoglalásunkban először a jogszabályi háttér elemzésével arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, milyen lehetőségeik vannak de jure

a cigány kisebbségi önkormányzatoknak. A továbbiakban pedig – az eltelt időszak rövidege miatt meglehetősen hiányos – kutatási eredményekre támaszkodva megpróbáljuk láthatóvá tenni a cigány kisebbségi önkormányzatok de facto működését.

A JOGRENDSZER ÁLTAL BIZTOSÍTOTT LEHETŐSÉGEK

A kisebbségek, így a cigányság „alaptörvényét” jelentő jogszabály, az Nektv. a rendszerváltozással újraírt Alkotmány 68. és 70/A. szakaszában megfogalmazott alapelveket részletezi. A törvény már Preambulumában arra az alapvető felismerésre jut, hogy a „nemzeti és etnikai kisebbségek harmonikus együttélése a többségi nemzettel a nemzetközi biztonság alkotó eleme”, valamint „a nemzeti és etnikai önazonossághoz való jogot az egyetemes emberi jogok részének tekintik”. Fontos megemlíteni azt is, hogy nem különleges kiváltságban részesülnek ezáltal a kisebbségek: „Ezen jogok összessége nem a többség adománya és nem a kisebbség kiváltsága, forrásuk pedig nem a nemzeti és etnikai kisebbségek számaránya, hanem az egyén szabadságának és a társadalmi békének tisztelete alapján a másság joga”. Megtalálhatóak mindazon elvek és értékek, amelyeket védeni és fejleszteni kíván: „A Magyar Köztársaság területén élő, magyar állampolgárságú nemzeti és etnikai kisebbségek nyelve, tárgyi és szellemi kultúrája, történelmi hagyományai, valamint a kisebbségi létükkel összefüggő más sajátosságaik egyéni és közösségi önazonosságuk része.” De kiemelten szerepet kap az önkormányzathoz való jog deklarálása is: „az önkormányzatok a demokratikus rendszer alapját képezik, a kisebbségi önkormányzatok létrehozását, tevékenységét és az ezáltal megvalósuló kulturális autonómiát az Országgyűlés a kisebbségek sajátos jog érvényesítése egyik legfontosabb alapfeltételének tekintik”. Mindezek alapján már most előre kell bocsátani a törvény legjellemzőbb sajátosságát: nem csak egyéni jogokat ismer, véd és támogat, hanem a közösségi (kollektív) jogok is megtalálhatóak a jogszabályban. Ennek a legjellemzőbb megjelenési formája a kisebbségi önkormányzatok rendszere. A fejlett jogelvek ilyen határozott kinyilvánításától általában tartózkodnak Európa többi részén, így ezért is tekinthetjük különlegesnek a hazai szabályozást.

A törvényben megjelenő jogokat a nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozók gyakorolhatják, ennek alapja pedig a szabad identitásválasztás. Mindenki önmaga döntheti el, saját belátása szerint, hogy származása alapján kisebbségi csoporthoz¹ tartozónak tekintie magát. Ez az önbevallás egyben különlegesen védett személyes adat is, bármilyen nyilvántartásban szerepeltetni csak különösen szigorú szabályok szerint lehetséges. Az alapvető rendelkezések között találjuk a hátrányos

91

megkülönböztetés általános tilalmát és annak konkrét eseteit is, anélkül, hogy magának a diszkriminációnak fogalmi meghatározását adná.²

A Nektv. II. fejezete az egyéni kisebbségi jogokat sorolja fel. Itt találhatóak meg az identitás megváltásának részletes szabályai, a családi hagyományok ápolásának és a névválasztás szabadságának elve, a kisebbségi oktatásban és hagyományápolásban való szabad részvétel és az anyaországgal történő kapcsolattartás joga is.

A törvény III. fejezete szól a közösségi jogokról. Itt rendelkezik a közszolgálati médiumokban történő műsorkészítési jogról, a kisebbségek országgyűlési képviselőihez való jogáról, sajátos módon a kisebbségi jogok országgyűlési biztosának (ombudsman) intézményéről, valamint a neveléshez-oktatáshoz való jog alapelveiről is. Szorosan kapcsolódnak ehhez a részhez a VI–VII. fejezetben mindezen oktatási-kulturális jogok részletezése és a nyelvhasználatra vonatkozó szabályok is. Különösen érdemes kiemelni, hogy a törvény (az általa elismert kisebbségi nyelvek felsorolása után) lehetőséget biztosít az anyanyelvi vagy anyanyelvű oktatás számára is. Sőt, kötelező kisebbségi osztály vagy tanulócsoport indítása is, ha legalább nyolc, egyazon kisebbséghez tartozó szülő igényli ezt a lehetőséget, és az oktatás tartalmi elemeire is történik utalás ebben a vonatkozásban.³ A megfelelő színvonal biztosítása érdekében pedig az állam feladata megfelelő pedagógusok képzése, oktatási anyag kidolgozása, tankönyvek megjelentetése, taneszközök előállítás. A nyelvhasználat tekintetében pedig a jogszabály a teljes szabadságot deklarálja általános szinten, a közéletben és a hivatalos eljárásokban egyaránt.

A Nektv. elsődleges céljának tekinthető a személyi elven alapuló kulturális autonómia megteremtésének elősegítése, ennek szervezeti megnyilvánulása pedig a kisebbségi önkormányzatok rendszere. Ennek két szintje van jelenleg: a helyi és az országos. A helyi kisebbségi önkormányzatok háromféle módon jöhetnek létre. Így először, és a ci-gányság esetében elvétve előfordulva, ha a települési önkormányzati választásokon mandátumot szerzett képviselők több mint a fele egy adott kisebbség képviselőjeként kerül megválasztásra, akkor az új testület átalakulhat települési kisebbségi önkormányzattá. Ebben az esetben a testület azokat a feladatokat is (hatósági jogkör, közüzemi szolgáltatások stb.) ellátja, amelyek egy települési önkormányzat hatáskörébe tartoznak. Másik lehetséges (de szintén igen ritka) lehetőség az, ha a települési önkormányzat képviselőinek 30%-át egyazon kisebbség jelöltjeként választják meg, akkor ezek a képviselők létrehozhatják a közvetett módon létrejött helyi kisebbségi önkormányzatot. A harmadik, alapvetően és döntő többségében előforduló lehetőség a közvetlen módon létrejött helyi kisebbségi önkormányzat. Ebben az esetben öt ajánlásra van szükség mindösszesen ahhoz, hogy valaki kisebbségi képviselőjelölt lehessen. A szabad identitásválasztás miatt a jelöltnak

nem kell nyilatkoznia kisebbségi hovatartozásáról még megválasztása után sem, elegendő arról nyilatkoznia, hogy vállalja az adott kisebbség képviselőt. Mivel a települési és kisebbségi önkormányzati választásokat egyidőben tartják – és természetesen nincs nyilvántartás senki kisebbségi származásáról –, így minden választójoggal rendelkező magyar állampolgár rendelkezik mind az aktív, mind a passzív választójoggal a kisebbségi önkormányzati választásokon is.

Az így létrejött helyi kisebbségi önkormányzatok közjogi státusszal rendelkeznek, feladataikat a települési önkormányzat mellett látják el. A települési kisebbségi önkormányzat kivételével (amely „működteti” az egész települést) a másik két modell azonos, de meglehetősen bonyolult szabályozott feladat- és hatáskörrel rendelkezik. Egyrészt rendelkeznek saját hatáskörrel (saját vagyonának felhasználása, gazdasági irányítás, szervezeti és működési rend meghatározása, névválasztás, helyi kisebbségi ünnepek meghatározása, ösztöndíjak és kitüntetések alapítása, intézményalapítás stb.), másrészt lehetősége van a települési önkormányzatnak hatásköröket átruháznia a kisebbségi önkormányzatra (ennek azonban nincsenek kötelező esetei), és vannak olyan hatáskörök is, amelyek a települési önkormányzattal együttesen gyakorolhatók (egyetértési, szabályozási, véleményezési jog esetei). A törvényességi felügyeletüket az illetékes Közigazgatási Hivatal látja el, gazdálkodásukat pedig csak az Állami Számvevőszék ellenőrizheti.

A kisebbségi önkormányzatok működésének infrastrukturális hátterét a települési önkormányzatoknak kell biztosítaniuk: gondoskodni a megfelelő elhelyezésről, biztosítani a szükséges technikai eszközök használatát. A működés pénzügyi feltételeit az éves költségvetési törvényben meghatározott nagyságú normatív összeg biztosítja. A finanszírozás azonban többszoros. Az államilag biztosított normatívát a települési önkormányzat (saját belátása szerint) tetszőleges összeggel kiegészítheti, lehetőség van pályázatok és akár külföldi szervezetek támogatásának, adományának elfogadására vagy akár vállalkozás folytatására is. Mindezen pénzeket azonban csak a költségvetési gazdálkodás szabályai szerint lehet kezelni. A helyi kisebbségi önkormányzat költségvetésének teljes mértékben be kell épülnie a települési önkormányzat költségvetésébe, bár erre vonatkozóan a település nem rendelkezik döntési jogosultsággal. A gazdálkodás végrehajtója azonban csak az önkormányzat hivatala lehet. A kötelezettségvállalásra, utalványozásra, ellenjegyzésre a települési önkormányzat jegyzője jogosult, és az ellenjegyzés a fedezet meglétére és a kiadás jogszerűségére terjed ki.

Külön kell szólni az országos önkormányzatokról, mivel a Nektv. lehetőséget biztosít a helyi kisebbségi önkormányzatok országos szintű integrációjára, kisebbségenként egy országos önkormányzat megalakítására. Az országos önkormányzatot elektori rendszerben választják. Így kisebbségi elektor minden (az ismertetett három forma közül bármilyen módon)

megválasztott helyi kisebbségi képviselő vagy szószóló.⁴ Ha a településen nincsenek ilyenek, akkor egy elektor megválasztását kezdeményezheti a településen élő három, magát kisebbséghez tartozónak valló állampolgár. Ha az országos választáson az elektorok 50%-a megjelenik, a gyűlés határozatképesnek tekinthető. Az országos önkormányzat képviselőit ekkor saját körükből, a kislistás választás szabályainak megfelelően választják meg, számuk 13 és 53 között lehet. A megválasztott testület alapvető feladata a helyi kisebbségi önkormányzatok érdekeinek országos és megyei szintű képviselete. Az országos és helyi szint között azonban nincs hierarchikus viszony, nem tartoznak egymásnak beszámolási kötelezettséggel. Feladat- és hatáskörét tekintve az országos önkormányzat szinte azonos jogosítványokkal rendelkezik, mint a helyiek. Lényeges különbség azonban, hogy amíg a gazdálkodását szintén az Állami Számvevőszék ellenőrzi, törvényességi felügyeletre egyetlen állami szervnek sincs hatásköre, bár ennek hiányára a kisebbségi ombudsman több alkalommal is felhívta már a figyelmet.

Ha összefoglaljuk a véleményünket a jogi szabályozásról, kijelenthetjük, hogy fontos intézmény jött létre a kisebbségi önkormányzatok megalkotásával minden kisebbség, így a cigányság esetében is. Az már más kérdés, hogy a korszerűen megfogalmazott elvek, jelenlegi formájukban, alkalmasak-e a kitűzött feladatok megvalósítására. A későbbiekben áttekintésre kerülő működési problémák mellett már magában a szabályozásban is felfigyelhetünk néhány komoly negatív jellemzőre. Ezek között elsődleges a szankciók hiánya. Hiába a tilalom vagy kötelezettségvállalás, ha annak megsértése vagy elmulasztása következmény nélkül marad. Utalhatunk itt a kisebbségek országgyűlési képviseletére, illetve annak elmaradására, amelynek mulasztásban megnyilvánuló alkotmányosértő jellegét az Alkotmánybíróság már kétszer is megállapította. A politikai pártok azonban mégsem tudtak megoldást találni mulasztásukra. Szintén fontos probléma a települési és a kisebbségi önkormányzatok hatáskörének nem megfelelő elhatárolása. Így olyan ellentmondások alakulnak ki, amelyből vesztesen többnyire a kisebbségi önkormányzatok kerülnek ki (például a segélyre szorulókat a kisebbségi önkormányzathoz küldik, pedig nincs ebben a kérdésben hatáskörük). A működés alapjait veszélyezteti a finanszírozás megoldatlansága is. Az éves állami normatíva általában a kisebbségi önkormányzat infrastruktúrájának üzemeltetésére sem elegendő. A települési önkormányzat akkor ad további forrásokat, ha jónak látja, ha lehetősége van rá, és ezt nagyon sok körülmény befolyásolhatja. A pályázati pénzek esetlegesek, ezekre nem lehet hosszú távú programokat kialakítani. A cigányság esetében pedig külön ki kell emelni az anyaország hiányát is, ahonnan erkölcsi és anyagi támogatást kaphatnának, ha lenne. Így az ő esetükben a forráshiányos működés hatványozottabban jelentkezik.

A CIGÁNY KISEBBSÉGI ÖNKORMÁNYZATOK MŰKÖDÉSÉNEK TAPASZTALATAI

1994-ben került sor először a helyi kisebbségi önkormányzatok megválasztására. A romák ekkor 412 kisebbségi önkormányzatot hoztak létre, ami megközelítőleg 60%-át jelentette az összes, 754 megválasztott testületnek. Érdemes megemlíteni, hogy ekkor egyedül a cigányság hozott létre ilyen testületeket az ország összes megyéjében. 1998-ban már közel kétszeres számban kerültek megválasztásra, 2001 elején a statisztikák szerint Magyarországon összesen 1328 kisebbségi önkormányzat működött, ebből 726 volt a cigányok által létrehozott testület.⁵ Az első ciklus után tehát egy jelentős fejlődésnek vagyunk a tanúi, ami megítélésünk szerint azt jelentheti, hogy komoly lehetőséget láttak a politikai-kulturális érdekeik érvényesítésére a romák is ezen az intézményen keresztül. Ezt a vélekedést akkor tekinthetjük igazoltnak, ha a nemsokára bekövetkező harmadik választás során legalább ugyanilyen számban jönnek létre önkormányzati testületek. Ellenkező esetben csalódottságot regisztrálhatunk a romák körében, és ez utalhat arra is, hogy nem tartották megfelelő fórumnak ezeket az intézményeket érdekeik érvényesítésére. Néhány kutatás eredményei alapján, úgy tűnik, erre lenne is okuk. Egy most zajló kutatás előzetes eredményei alapján⁶ úgy tűnik, hogy leginkább a cigány népesség elégedetlen ezzel a formával, kevésnek tartják a lehetőségeket és így az eredményeket is, amelyeket a kisebbségi önkormányzatok a romák érdekében meg tudtak valósítani. Nézzük meg, miért lehet ez a vélekedés.

Minden jogilag szabályozott intézménynek, amely szigorú gazdálkodási szabályok közé van szorítva, valamint minden döntése felett törvényességi felügyeletet gyakorolnak, működésében elsődleges, hogy milyen szakmai-szellemi felkészültséggel rendelkező tagok működtek, rendelkeznek-e esetleg megfelelő jogi és közgazdasági ismeretekkel. Az első ciklusban megválasztott képviselők esetében egyedülállóan lesújtó adatokat ismerhetünk meg.⁷ Ekkor a megválasztott képviselők 63%-a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezett. 3% volt a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya. Ez tükröződik a foglalkozás szerinti megoszlásban is: 92%-uk volt fizikai, és csak 5%-uk szellemi dolgozó. Szemben például a német kisebbségi képviselőkkel, akik 48%-a felsőfokú végzettségű és 56%-uk szellemi dolgozó volt. Persze mindez nem meglepő a cigány népesség iskolázottsági adatainak ismeretében, de az önkormányzat működésének korlátozott lehetőségét vetíti előre minden más tényező előtt a felkészültség szociokulturális adottságokból következő hiánya. A most folyó kutatások előzetes adatai alapján a második ciklusban sincs áttörő változás ezen a területen. Így gyakran hallható az a vélemény a települések vezetőitől, hogy „igazán nagy toleranciára, türelemre van szükség a ki-

sebbségi képviselők irányában”. Mindez azt jelzi, hogy bármilyen jó szándékkal és kitűnő ötletekkel is rendelkezik egy roma képviselő, nem tud megfelelő módon érvelni, érdekeit racionális és logikus, jogilag megalapozott érvekkel alátámasztani egy tárgyalás során, amit a többségben jogi végzettséggel rendelkező jegyzőkkel folytat. Ennek következtében a „sokat ugráló, okoskodó” képviselőket nem veszik komolyan, számukra csak a törvényben előírt minimális lehetőségeket biztosítják. A másik – talán még rosszabb – eset, amikor gyakorlatilag a felkészültebb települési vezetők befolyásuk alá vonják a kisebbségi önkormányzatot, a roma képviselők pedig lelkesen bólogatnak a döntésekhez, abban a hitben, hogy őket egyenrangú félnek tekintik. A jelenlegi helyzetben ezt a hiányosságot csak egyféle módon lehetne kivédeni: felkészült szakemberek foglalkoztatásával. Erre pedig elenyésző számban van csak példa. Ennek okait leginkább a kisebbségi önkormányzatok anyagi helyzetében kereshetjük.

A jogi szabályozás kötelezi a települési önkormányzatot arra, hogy a működéshez szükséges infrastruktúrát bocsássa a kisebbségi testület rendelkezésére. Ez leggyakrabban egy szerény méretű irodát jelent, asztallal és néhány székkal. Jó esetben van telefonvonal is, számítógéphez, fénymásolóhoz már inkább pályázatok útján jutnak a szerencsésebb testületek. Jellemző, hogy az iroda a polgármesteri hivatal épületében – esetleg valamelyik különálló irodaházában – található, így a települési önkormányzat nem kér bérleti díjat, és vállalja a világítás, fűtés, áramszolgáltatás finanszírozását, esetleg még a telefonhasználat költségeinek egy részét is. Ezzel legtöbbször „letudják” az önkormányzat által szabadon adható támogatást, a kisebbségi önkormányzat pedig gazdálkodhat az éves állami normatíva néhány százezer forintos összegéből vagy reménykedhet pályázaton elnyerhető összegekben. Ebből az összegből kellene aztán megoldani azokat az elvárásokat, amely a munkahelyteremtéshez, átképzéshez, cigány iskolások támogatásához, segélyezéshez, társadalmi integrációhoz kapcsolódnak. Ez természetesen lehetetlen. Legtöbb helyen néhány ezer forintos tiszteletdíjat sem tudnak ebből az összegből fizetni a képviselőknek, és mivel jelentős részüik munkanélküli vagy nyugdíjas, kénytelenek más lehetőséget keresni a családi költségvetés kiegészítésére, ezzel pedig kényszerű módon kivonják magukat a kisebbségi önkormányzat működtetéséből. A szerény anyagi lehetőségek miatt látványos, de nem túl jelentős programokat tudnak megvalósítani. Gyakori a „romanap”, „cigánybál” szervezése, ami a település többségi és kisebbségi lakosainak zavartalan együttélését hivatott demonstrálni. Igyekeznek valamiféle minimális segítséget nyújtani iskolakezdekő roma gyerekeknek is, kis értékű iskolai felszerelések juttatásával, valamint ha szerencsésen pályáznak, általában valamilyen földműveléshez kapcsolódó – konyhakerti növények termesztése önellátásra – vagy idejeműlt átképzési programba – kosár-

fonás, rongyszőnyegkészítés, hulladékgyűjtés – tudnak bekapcsolni néhány családot. A cigány lakosság elvárása ezzel szemben gyökeresen más. Ők a munkanélküliség megoldását, az elszegényedett családok szociális segélyezését és a diszkriminációs jelenségek elleni határozott fellépést várják a kisebbségi önkormányzattól, nem tudván azt, hogy ezekre sem anyagi, sem jogi lehetősége nincs igazán a kisebbségi testületeknek. A tapasztalatok szerint ebből rengeteg ellentét keletkezik a képviselők és a roma lakosság között, különösen, ha a települési önkormányzat is hozzájárul ehhez, amikor a hozzá segítségért forduló cigány embereket azzal küldik el, hogy „menjete a cigány önkormányzathoz, ők foglalkoznak a ti dolgaikkal”. A kialakuló konfliktusok miatt egyre több képviselő érzi úgy, hogy nincs szüksége erre a teherré vált feladatra.

Az ilyen személyi és anyagi körülmények mellett gyakorlatilag el-
törpülnek azok a lehetőségek, amelyeket a Nektv. a kisebbségi önkormányzatok igazi feladatává tesz. A legkevésbé sincsenek felkészülve a képviselők arra, hogy érdemben hozzászóljanak, véleményezzék az oktatással kapcsolatos települési elképzeléseket, gyakran nem tudják, mi az a szegregált oktatás és ez miért rossz a jövőre nézve. Kutatásaink során volt olyan település, ahol a kisebbségi elnök jónak tartotta azt, hogy a cigány gyerekek több mint 70%-a kisegítő iskolába jár, hiszen itt ingyenes az étkezés és a tanszerek is.⁸ Anyagi helyzetük miatt pedig elképzelhetetlen, hogy képzett szakembereket foglalkoztassanak érdekeik védelme és artikulálása érdekében. Jelen körülmények között a kör bezárult, nem látható még a kitörési pont. De az biztosnak tűnik, hogy az áttörésre a jövőben egy új, fiatal cigány értelmiségiekből álló generációnak lesz csak esélye.

Szót kell ejtenünk még az Országos Cigány Önkormányzat (OCÖ) működéséről is, bár tudományosan megalapozott és ellenőrizhető információkat nem tudunk közölni, hiszen az elmúlt években minden kutatói megkeresést elhárított ez a testület. Így ami tudható, csak személyes információk révén és a médiumok, valamint másodlagos elemzések alapján mondható el. Ennek okát valószínűleg a testület megválasztásának módjában kereshetjük. A kislistás választás szabályai szerint ugyanis a testületnek nincs belső ellenzéke, és ez olyan, mintha a Parlament működne ellenzék nélkül, eltüntetve az ellenzék ellenőrzéshez és nyilvánosságához kapcsolódó lehetőségeit. Így a Farkas Flórián vezette Lungo Drom koalíció már második ciklusban vezeti az OCÖ-t, minden más elképzeléssel és véleménnyel rendelkező cigány politikus pedig kiszorult az országos politizálás lehetőségéből. Ebből következőleg igen kevés tudomásunk van a testület működéséről. Tudjuk, hogy az OCÖ-nek is hasonló feladat- és hatásköre van, mint a helyi kisebbségi önkormányzatoknak, valamint tudjuk azt is, hogy hasonló szociológiai jellemzőkkel lehetne leírni az országos képviselőket is, mint a

helyieket. A lényeges különbség, hogy az Országos Önkormányzat évente több száz millió forintból gazdálkodik, az Állami Számvevőszék megállapításai alapján törvényesen. Viszont egyetlen állami szerv sem gyakorol törvényességi felügyeletet a testület felett, bár ennek szükségessége a kisebbségi ombudsman már többször felhívta a figyelmet. A jelentős költségvetési támogatás mellett nem igazán tudunk olyan megvalósult, jelentős programról, ami a több mint fél milliós cigányság élethelyzetét jelentős módon javította volna. Nagy sajtóvisszhangot kapott viszont, amikor a zámolyi romák ügyében lépett fel szerencsétlen módon az OCÖ (a települési önkormányzat hibájából lakhatás nélkül maradt romáknak lakásokat kezdett építeni), és ezzel sikerült etnikáivá transzformálni egy helyi szociális konfliktust, amely nemrég Strassbourghban fejeződött be.

Amit a helyi kisebbségi önkormányzatok kutatásából tudunk, az az, hogy igen kevés kapcsolat van a helyi és az országos szint között. Élő kapcsolatról csak ott számoltak be, ahol a helyi képviselő maga is tagja volt az Országos Önkormányzatnak. Máshol viszont alapvetően nélkülözik ezt a lehetőséget, pedig a helyi képviselők szükségesnek érzék ennek lehetőségét a problémáik megoldása szempontjából. Sőt, még a települési önkormányzatok vezetői is igényelnék ezt a kapcsolatot, megítélésük szerint így, országos összefogással sokkal hatékonyabb lehetne a cigányság helyi társadalmi integrációja is. A Nektv. szerint nincs hierarchikus kapcsolat a két szint között, és úgy tűnik, az országos szint ezt nem is nagyon erőlteti. Így a helyi képviselők jelentős részben tőlük független, befolyásolhatatlan és nem az érdekeiket szolgáló politizálásnak tekintik az OCÖ tevékenységét.

Ha röviden szeretnénk összefoglalni véleményünket, akkor a következő megállapításokra juthatunk: a Nektv. által életre hívott kisebbségi önkormányzati rendszer Európában is egyedülálló lehetőségeket biztosít a hazai kisebbségeknek a kulturális autonómia megteremtésére. A szabályozásban megtalálhatóak azok a jogelvek, amelyek minden demokratikus berendezkedés alapjait jelentik. Azonban már a szabályozás szintjén is vannak hibák: a tilalmakhoz, köteleességekhez nem rendeltek szankciókat, így azok megsértése a gyakorlatban semmilyen jogkövetkezménnyel nem jár (például kisebbségek parlamenti képviselete). Másrészt nincs tisztázva a helyi települési önkormányzattal való kapcsolat jellege, így furcsa és felemás helyzetek állhatnak elő (például ha a település hatáskört ruház át a kisebbségi testületre, az ilyenkor előálló utasítási és ellenőrzési jog milyen módon egyeztethető össze az önálló közjogi státusszal). A cigány kisebbségi önkormányzatok esetében további lehetetlen helyzetek kialakulásának lehetünk tanúi. Így rögtön szembetűnő az, hogy a roma társadalom olyan problémákkal küzd, amelynek megoldásához sem hatásköre, sem gyakorlati lehetősége nincs a kisebbségi önkormányzatoknak. Különösen annak tudatá-

ban, hogy a történetileg kialakult szociokulturális hátrányokkal rendelkező cigányság önkormányzati vezetői a feladat ellátásához szükséges felkészültséggel nem rendelkeznek, ami a sikeres érdekérvényesítést és vezetést reménytelenné teszi. Ehhez kapcsolódik a többcsatornás finanszírozási rendszer forráshiányossága is, így az ebből származó bevételek még a kulturális törekvések finanszírozására sem elegendőek, pedig ennél sokkal több segítséget várna a cigány lakosság.

Nem tértünk ki elemzésünk során a választás kérdéseire, de mindenki ismeri a „kakukkfőka” jelenséget, amikor bizonyítottan nem kisebbségi származású emberek kerülnek megválasztásra a többség által. Az ún. „szimpátiaszavazatok” (a többségi etnikumhoz tartozó választó szavazata a kisebbségi jelöltekre) a kisebbségi emberek szavazatától és számarányától függetlenül el tudják dönteni egy kisebbségi önkormányzat összetételét. Ennek tarthatatlanságáról mindenki tud, de mégsem tartják külön napon a kisebbségi választásokat, túlságosan költségesnek ítéelve azt.

Az Országos Cigány Önkormányzat működéséről pedig igen kevés az információ, akár jól, akár rosszul dolgoznak. A helyi önkormányzatok szerint egy, csak az országos politizálással foglalkozó, a roma társadalomra kevés hatást gyakorló testületről van szó.

A mindenkori kormányzatnak is tisztában kell azzal lennie, hogy az egyébként előremutató kisebbségi önkormányzati rendszer önmagában nem fogja megoldani a cigányság lehetetlen helyzetét. Ezért nem szabad elhitétni a romákkal, hogy ez a testület minden gondra megoldást fog találni, és a többségi társadalomban is tudatosítani kell, hogy az alapvető problémák megoldásához a teljes népesség összefogására van szükség. Jelentősen át kell dolgozni a jogszabályokat, de más, kiegészítő intézkedésekre is szükség van. A romák esetében a kisebbségi önkormányzat nyújtotta lehetőséget valószínűleg egy új, képzett fiatal generáció tudja majd csak kihasználni.

JEGYZET

1 A törvényalkotó gondoskodott arról, hogy valóban csak a történetileg meggyökerezett etnikumok rendelkezzenek kisebbségi státusszal, másrészt a definíció megalkotásánál tartózkodott a politikai vagy gazdasági jellemzők meghatározásától, elsősorban kulturális feltételeket szabva: „nemzeti és etnikai kisebbség (a továbbiakban: kisebbség) minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul.”

2 Nagy adóssága a magyar jogalkotásnak a „diszkrimináció” fogalmának és fajtáinak részletes meghatározása. Sajátos módon egyedül a „közvetett diszkrimináció” fogalma

található meg a magyar jogrendszerben, az is csak nem régóta, a Munka Törvénykönyvében.

3 Érdemes előrevetíteni egy problémát, ugyanis jelentős visszaélés is történt a hivatkozott jogszabályhellyel. A szülők gyakran tudtuk nélkül „igényelték” ezt az oktatási formát, az önkormányzat pedig szegregált cigány osztályok létrehozására használta fel.

4 A szószóló – amely intézménnyel nem foglalkoztunk részletesen – egy településen kisebbségi önkormányzat hiányában láthatja el az adott kisebbség érdekeinek képviselését, védelmét.

5 Forrás: *A Magyar Köztársaság Helységnévkönyve*, 2001. január 1. KSH 2001.

6 Cigány kisebbségi önkormányzatok kutatása (kutatásvezető: Kállai Ernő), amely része az 5/017/2001. számú NKFP projektnek, „A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején (Szegregáció, megélhetés, iskolázottság, önkormányzatiság)”, projektvezető: Kemény István.

7 Az első ciklusra vonatkozó adatok forrása: Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona (szerk., 1999): *Kisebbségi Önkormányzatok Magyarországon*. Osiris – MTA KI – MTA RKK.

8 Ld. Kállai Ernő (1998): Az abonyi cigány kisebbségi önkormányzat működése. *Regio*, 4.

IRODALOM

Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona (szerk., 1999): *Kisebbségi Önkormányzatok Magyarországon*. Osiris – MTA KI – MTA RKK.

A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény.

Kisebbségek Magyarországon 1999. (1999) NEKH, Budapest.

Eiler Ferenc – Kovács Nóra (2000): A kisebbségi önkormányzatok rendszere Magyarországon. *Regio*, 4.

REISZ TERÉZIA

A KISEBBSÉGI KÖZOKTATÁS-POLITIKA HELYZETE

A KISEBBSÉGI OKTATÁS IRÁNYÍTÁSA ÉS SZABÁLYOZÁSA

A magyar közoktatási rendszerben 1921 óta létezik kisebbségi oktatás.¹ A rendszerváltó törvénykezés és új intézményi keretek megalkotásának sodrában Közép-Európában egyedülálló módon születtek meg mindazok a törvények, amelyek a kisebbségek jogait szavatolják. A nemzeti és etnikai kisebbségek közoktatási jogosítványait megerősítő intézkedéseket a pozitív diszkrimináció oktatáspolitikai szándéka vezérelte. A kisebbségi jogok biztosítása mellett a magasabb rendű törvényi, szakmai szabályozók dokumentumai célul tűzték ki a sajátos szociokulturális helyzetű fiatalok hátrányainak kompenzálását. A nemzeti és etnikai kisebbségek oktatását átformáló törvénykezés meghatározó állomása volt a Közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény, valamint ennek 1996. évi módosítása. A joganyagok egyrészt a 1993. évi LXXVII. Nemzeti kisebbségek és etnikumok jogaira, másrészt – a közoktatási intézmények alapítását és működtetését meghatározó – 1990. évi LXIV. Önkormányzati törvényre épültek.

A magyar oktatási rendszer vertikális és horizontális átrendeződését az oktatáspolitikát formáló társadalmi, politikai, gazdasági folyamatok kényszerítették ki. Markáns változások játszódtak le az oktatásirányítás közigazgatási struktúrájában, az intézményi szerkezetben, a finanszírozásban, az oktatás tartalmi, értékelési és vizsgarendszerében, valamint a szolgáltató intézményi hálózatban és a pedagógusképzésben is. A hazai oktatáspolitikai változásai a nemzeti etnikai kisebbségi oktatáspolitikai formálására is hatottak, azonban a kisebbségi oktatás terén korszakos megújulást nem eredményeztek.

A hazai oktatáspolitikai irányítása – a nyugat-európai demokratikus országok gyakorlatához hasonlóan – kettős felelősség-megosztásra épül. Az egységes oktatáspolitikai irányítás felső szintű szakmai és törvényességi irányítója az oktatási minisztérium élén az oktatási miniszterrel. Az oktatáspolitikai másik irányítási és felelősségi szintje a helyi intézményi fenntartók, akik – jellemzően – a települési önkormányzatok.

A kisebbségi oktatásügy hagyományosan integrálódott, allokálódott a nemzeti oktatáspolitikai irányítási rendszerébe, ahol az egyes nemzetiségek és etnikai kisebbségek azonos jogosítványokkal rendelkeznek.

A kisebbségi oktatás nem rendelkezik ténylegesen önálló felső, illetve helyi irányítási szintekkel. A kisebbségi oktatáspolitikai minisztériumi szintű irányítója a Közoktatási és Kisebbségi Kapcsolatok Főosztálya, mely a kisebbségekhez kötődő közoktatási ügyeket koordinálja.

A helyi fenntartó szintjén ugyan biztosítottak az egységes, kisebbségenként önállóan megjeleníthető oktatási jogosítványok. Azonban kisebbségi önkormányzatok infrastrukturális, működési, szakmai, humán és egyéb erőforrások hiányában jogaik érvényesítésében korlátozottak. A kisebbségi önkormányzatok működési feltételei hiányosak, a települési önkormányzatok hivatalaiban megtűrt testületetek. Számítógép, kommunikációs eszközök, ügyfélforgalmat bonyolító szakképzett, kisebbségi nyelvet beszélő apparátus hiányában a körjegyzők – törvényben nem rögzített – feladatait gyarapítják². Álljon itt néhány adat a helyi kisebbségi önkormányzatok működését biztosító állami források alakulásáról. Az 1996. évben 188 000 Ft-ot, az 2000. évben 583 962 Ft-ot, a 2002. évben 652 000 Ft-ot fordíthattak a kisebbségi önkormányzatok kiadásaira. Működési zavarait a megyei közigazgatási hivatalokban halmozódó törvényességi felülvizsgálati eljárások dokumentálják.² Ilyen körülmények között a kisebbségi önkormányzatok helyi oktatáspolitikai formálásáról alig beszélhetünk. Helyet kaptak ugyan az iskolatanácsokban, azok megalapítása ma már nem kötelező. Kikérjük véleményüket a költségvetés, az oktatási, művelődési és civil programok alakításában, ennek ellenére véleményalakító, döntést befolyásoló eszközük vajmi kevés az önkormányzatok működésében. Helyük, jogosítványaik törvényben biztosítottak, azonban az állandósult forráshiányok miatt szerepük valójában súlytalan a helyi közoktatás irányításában.

A helyi kisebbségi társadalom önkormányzati autonómiája az irányítás intézményi fogyatékosai miatt csak egyfajta „kvázi önállóság”. Amit mindeztidáig az aktuálpolitika a politikai legitimáció eszközeként működtet.

A kisebbségi oktatásirányítást, szakmai fejlesztést célzó alulról induló folyamatok permanensen blokkolódtak. A rendszer hiányjelenségeit késleltetett döntések, pótlólagos intézményi funkciók, „utánkövetéses” folyamatok jelzik. Oka a kisebbségenként elkülönülő ágazati irányítási intézményrendszerének teljes hiánya. A centrális irányítás eszköz-ze a politikológiai értelemben vett zsiliprendszer, amely a jogosítványok, fejlesztési stratégiák és források adagolt elosztásának tipikus módja. A megosztott felelősségen alapuló irányítás fogyatékosai – szakmai átgondolatlanság és politikai gátoltság miatt – olyan struktúrát és gyakorlatot eredményeztek, amely megerősíti, legitimálja a jelenlegi praxist.

A kisebbségi érdekérvényesítő funkciókat döntés-előkészítő grémiuumokkal léptették be a minisztériumi irányítás rendszerébe. Az elmúlt évtizedben a többször módosult minisztériumi struktúrában helyet kap-

tak olyan korporatív szervezetek, amelyeknek tagjait az egyes kisebbségek országos önkormányzatai delegálták. Az oktatási miniszter mellett működő Országos Köznevelési Tanácsba és annak állandó bizottságaiba, az Országos Kisebbségi Bizottságba és a Közoktatás-politikai Tanácsba, az Országos Közoktatási Értékelési Vizsgaközpontba, valamint a Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgáltató Intézménybe delegáltak kisebbségi képviselőket.

Az oktatási szférában közoktatásban lezajlott nagy iramú modernizáció a kisebbségi oktatást tulajdonképpen érintetlenül hagyta. A rendszer-váltó törvényeknek és az ágazati rendeleteknek a kisebbségi oktatásba való adaptációját, begyűrűzését sajátos egyeztetési, döntés-előkészítési mechanizmusok jellemezték. A felülről irányított, „levezényelt” törvényváltozások áradatát az egyes kisebbségek érdemi vita, szakmai párbeszéd nélkül szenvedték el. A szakbizottságok tagjai mind a Nemzeti Alaptanterv (NAT), mind a Kerettanterv bevezetését, illetve az ezekhez igazított ún. nemzetiségi irányelveket szűk határidőn belül, lényegében szélesebb szakmai és társadalmi vita nélkül fogadták el. A nem feltétlenül oktatási vagy szakmabeli önkormányzati delegáltak a kisebbségi oktatás fejlesztését célzó szakanyagokat, a törvényi változás javaslatait – kisebbségi pedagógiai szakértői intézmények hiányában – legfeljebb az országos kisebbségi önkormányzatok szintjén egyeztetették. Kisebbségenként eltérő módon, de alapvetően országos önkormányzatok oktatási bizottságaiban, ad hoc gréniumokban, szakértők bevonásával végzik a „tűzoltó” munkát. Hiányoznak azok az intézmények, pedagógiai kutató és szolgáltató központok, amelyek a kisebbségi képzés egyes oktatási intézményeinek szakfeladataihoz igazodó tanügyigazgatási, tartalmi kérdéseket kisebbségenként rendszerszerűen kezelhetnék. A kisebbségi oktatás irányításának intézményi fogyatékosai, a törvényi, szakmai kompetenciák hiánya miatt teljes egészében kimaradnak a kisebbségi kliensek, mint a szülők, tanulók, pedagógusok, kisebbségi önkormányzatok az őket érintő változásokból. A kisebbségi intézményrendszer közvetlen használói így gyakorlatilag csak legitimálják, szentesítik a minisztérium által javasolt fejlesztéseket.

Ide kívánczunk több konkrét változás esettanulmányának idézésére. Helyhiány miatt csak utalok a NAT bevezetését követő nemzetiségi pótmunkálatokra. A fejlesztéseket nem előzte meg állapotfelmérés, így a változások hatékonysága sem mérhető. Tartós gondot a kisebbségi oktatás stagnálását eredményezte a tanári segédanyagoknak, a nemzetiségi taneszköz-fejlesztés infrastruktúrájának teljes hiánya. A helyi nemzetiségi pedagógia-programok átalakítása is hasonló anomáliákat eredményezett. A Kerettanterv bevezetéséhez kötődő helyi tantervek 2001. évi átdolgozása kapcsán úgy fogadták el a fenntartó önkormányzatok a nemzetiségi népművelési területet tartalmazó helyi tanterveket, hogy az országos egyeztetés még nem zárult le. Késtek a

kisebbségi népismereti programok, a cigány népismeret a mai napig sem készült el. A Kerettanterv változásainak a helyi tantervek kisebbségi programjaiban történő átalakítását az iskolák saját forrásból végezték el. A módosításokat elrendelő ágazati irányító szerv sem pénzeszközöket, sem órákedvezményt, sem humán erőforrást nem rendelt az irányelvek és a népismeret műveltségi területet megfogalmazó helyi tantervek kidolgozásának munkálataihoz. A minisztérium normatív, illetve kiegészítő támogatás hiányában csak pályázati utakat nyitott meg a fejlesztések finanszírozására.

A helyi kisebbségi oktatáspolitikáért felelős intézményfenntartók és kisebbségi önkormányzatok illetéknéppen csupán elszenvedői, de nem aktív alakítói a kisebbségi oktatásügy változásainak.

TARTALMI VÁLTOZÁS

A hazai kisebbségi közoktatás tartalmi változásait a nemzetközi és hazai oktatáspolitikai modernizációk „utánkövetése” jellemzi. A kisebbségi közoktatás-politikai mozgásokat nem az egyes kisebbségekre jellemző belső, szerves fejlesztések mozgatják, hanem az országos oktatáspolitikai dokumentumokhoz igazodó adaptációs kényszer. A fő áramokat követő módosulások időben, szakmai és kommunikációs síkon is jellegzetesen eltolódtak. A tendencia mögött a 90-es évek politikai változágzódásának látens politikai szándékai, valamint az egyes kisebbségek érdekkartikulációjának, intézményrendszerének kiforratlansága és politikai járatlanságai húzódnak meg.³

A kisebbségi oktatás szabályozásában mérőföldkönek számított 1996-ban a NAT bevezetése. A hazai kisebbségi oktatás tartalmát jelenleg is a NAT, illetve az ahhoz igazodó Kerettanterv valamint, etnikai kisebbségi óvodai nevelésének irányelvei és a Nemzeti, etnikai kisebbség iskolai oktatásának irányelvei (32/1997. XI.5 MKM rendelet) szabják meg.

A cigány tanulók oktatása szempontjából a dokumentumok megjelenése annyiban is jelentős, hogy formálisan törvényben is biztosítják a cigány tanulók speciális helyzetéhez igazodó oktatáspolitikai eszközöket.

Az irányelvek – részben megőrizve a hagyományos képzési modelleket – több oktatási és nevelési formát rögzítenek. A kisebbségi óvodai nevelés módjai:

- anyanyelvű (kisebbségi nyelvű) óvodában az élet kisebbségi nyelven zajlik, de lehetőséget biztosít a magyar irodalmi és zenei kultúra megismerésére is;
- kisebbségi nevelést folytató kétnyelvű óvodában a kisebbségi és a magyar nyelv használata együttesen érvényesül. A gyermekcsoport nyelvismeretéhez alkalmazkodó formában a kisebbségi nyelv fejlesztésére helyezik a hangsúlyt.

Cigány kulturális nevelést folytató óvodában három nyelvhasználati formát rögzít az irányelv:

- kisebbségi nyelvű óvodai nevelés;
- két nyelvű nevelés;
- cigány kulturális nyelv keretében magyar nyelvű nevelés.

Az óvodáskorú cigány gyerekek tevékenységeiben kiemelten kezelik a cigány kultúrát, művészetek és hagyományok, játékok, versek, mesék, dalok, táncok óvodai értékközvetítését. Az irányelv kívánatosnak tartja a cigány gyerekek sikeres iskolai előmenetelének előkészítését, valamint a többségi és cigány kultúra közötti különbségekre és hasonlóságokra való építkezést.

A nemzeti és etnikai kisebbség iskolai oktatásának irányelve öt kisebbségi oktatási formát különböztet meg. A gyakorlatban ennek több variánsa, ötvözete él.

Anyanyelvű oktatásban – a magyar nyelv és irodalom kivételével – az iskola nyelve a kisebbségi nyelv. A pedagógiai program kötelezően magába foglalja a magyar nyelv és irodalom, valamint a népismeret tanterveit. A szerkezetváltó iskolatípusokban nulladik évfolyam is indítható, ez esetekben módosul a kisebbségi tanulók anyanyelvű óraterhelése, de legkésőbb kilencedik osztályban kezdenek el az anyanyelven folyó oktatást. A tanulók óraterhelésében a kötelező óráknak legalább 30%-a anyanyelven zajlik.

Kétnyelvű kisebbségi oktatás: a kisebbségi és a magyar nyelv a tanítás nyelve. Az iskolai pedagógiai program szabadon határozza meg a kisebbségi nyelven oktatott tantárgyak körét, de legalább három tantárgy és a heti óraterhelés 50%-a a kisebbségi nyelven folyik. Kötelező a magyar nyelv és irodalom, valamint a népismeret műveltségi terület oktatása. A nyelvi előkészítő évfolyam a képzési formában is érvényes.

Nyelvoktató kisebbségi oktatáskörében a kisebbségi nyelv és irodalom, valamint a népismeret oktatása két formában valósítható meg:

- az ún. hagyományos kisebbségi oktatás tanítási nyelve a magyar nyelv, de az első osztálytól kezdődően tanítandó a kisebbségi nyelv és irodalom heti négy órában (a német nyelvoktató iskolákban heti öt órában);
- a bővített nyelvoktató kisebbségi oktatási formában a kisebbségi nyelv és irodalom oktatásának kötelező heti óraterhelése öt tanítási óra, de legalább három tantárgy kisebbségi nyelven történő tanítása, ami a heti órakeretnek legalább 35%-a.

Cigány kisebbségi oktatás – a cigány tanulók asszimiláció nélküli társadalmi integrációját célozza meg. Nem rendeli el a cigány nyelv kötelező jellegű tanítását, de lehetővé teszi a szülők által igényelt, beszélt nyelv iskolai használatát. A cigány népismeret műveltségterület tantervi kööttsége mellett szorgalmazza az etnikakulturális háttérű képességfejlesztés terén a tantárgyi tudás, a kisebbségi önismeret, szocializációs és kommunikációs képességek fejlesztését, cigány kulturális tevékenységben való részvételt és az egyéni tehetséggondozást.

Interkulturális oktatás – mindazokban az iskolákban megszervezhető, ahol az említett négy kisebbségi oktatási forma valamelyike már működik. Azoknak a tanulóknak a képzésére, akik az adott iskolában nem vesznek részt kisebbségi képzésben. A népismeret bevezetését a nem kötelező tanórai keretben teszi lehetővé az irányelv. A képzési forma elindításának további megszorítását jelenti, hogy

csak abban az esetben indítható, ha a kisebbségi programban részt vevők aránya nem kevesebb, mint a kisebbségi programot nem látogatók aránya. Ilyen meg-szorítások mellett nem csoda, hogy a képzés bevezetése várat magára.

A jelenlegi oktatásirányítás nem rendelkezik olyan oktatáspolitikai stratégiával, amely a nemzeti és etnikai kisebbségi oktatás tartalmát, minőségét javító fejlesztés irányait kijelölné. Tekintettel arra, hogy a kisebbségi oktatás minőségbiztosításának, tervezésének, fejlesztésének mind az intézményi, pénzügyi, kutató és humán erőforrás-háttere hiány-zik, ezért nem várható a jelenlegi ágazati szakirányítás logikájától lé-nyegesen eltérő tartalmi korszerűsítés.

A nemzeti és etnikai kisebbségi oktatás és nevelés tartalmi korsze-rűsítésére több stratégia kínálkozik, e témában élénk vita zajlik a szak-írók körében.⁴ Az elképzelések közös nevezői: az emberi és ifjúsági jogok védelme, a kisebbségenkénti kulturális autonómia biztosítása és annak önálló intézményi megjelenítése, valamint a konszenzuson ala-puló nemzeti oktatáspolitikai igénye. Ebben az összefüggésben érde-mes egységes kisebbségi oktatáspolitikai elvekről beszélni. A gyakor-latban viszont kisebbségenként önálló, plurális művelődési és oktatás-politikára van igény. Az autonóm kisebbségi ágazati politikákat önál-ló kisebbségi művelődési és oktatási irányítás alapozhatja meg, me-lyeknek működési feltételeit törvényi szinten kell garantálni. Az auto-nóm oktatáspolitikai intézményi rendszerének kialakítását és működté-tését, finanszírozását az állami feladatok körében kell rögzíteni. Ennek reális lehetősége csak több törvényi feltétel együttes összehangolásá-val alakítható ki. A hazai kisebbségek kulturális autonómiáját biztosí-tó irányítási rendszer felállításának egyik elgondolása az lehet, hogy a jelenlegitől merőben eltérő decentralizált ágazati politikát biztosító irányítási struktúrát hozunk létre. Az államigazgatási struktúrában és hatáskörökben lényeges változtatások indokoltak. Az egyes nemzeti és etnikai kisebbségek oktatásának irányítását és tartalmi fejlesztését önálló nemzetiségi minisztériumban, kisebbségenként önálló főosz-tályok látnák el. A főosztályok nemcsak a közoktatás, hanem a felső-oktatás komplex irányításának és fejlesztésének felső szintjét jelení-te-nék meg. A tartalmi fejlesztéseket az egyes kisebbségek szakmai irá-nyítása alatt álló, önálló művelődési, oktatáskutató és fejlesztő intéz-mények készítenék elő. A kisebbségi kutató-fejlesztő intézmények – az országos kisebbségi önkormányzatok horizontális és vertikális kontrollja mellett – alapoznák meg a közoktatás és felsőoktatás kom-p-lex korszerűsítésének tartalmi munkálatait. A szakmai központok szol-gáltató szervezetként végeznék el a területi közoktatás-igazgatási és finanszírozási rendszer, a taneszközfejlesztés minőségbiztosítás, fo-lyamatos elemzését, monitorozását. A szubszidiaritás elvén és folya-matos szakmai önreflexión nyugvó struktúra a tartalmi korszerűsítés intézményrendszerét az alulról szerveződő kisebbségi óvodákra, álta-

lános- és középiskolákra, valamint a felsőfokú oktatási intézmények kisebbségi innovációs központjainak fejlesztő munkájára építené. A regionális és kistérségi kisebbségi közoktatási innovációs központok az egyes kisebbségek oktatási rendszerének új típusú fejlesztési és szakmai irányítási egységeiként jelennek meg. A lassan alakuló inno-vációs központok ma sem és várhatóan a jövőben sem a hagyományos megyei struktúrába szerveződnek. Hálózatuk várhatóan az egyes ki-sebbségek társadalom-földrajzi eloszlását követő regionális struktúrá-ban fog terjedni. Az oktatási innovációs központok kisebbségenként, regionálisan, kistérségenként várhatóan eltérő nagyságrendben mű-ködnek majd. A szcenárió egyes elemeinek megvalósítására a törvényi és finanszírozási feltételek ma is biztosítottak, de a lehetőségek kiak-názása még várat magára.

A hazai közoktatási és kisebbségi oktatás modernizálásának egyik központi kérdése a hátrányos helyzetű térségek és népesség gazdasági, társadalmi esélyeinek javítása. A térségi oktatási innovációk kanalizá-lását a közeljövőben az EU által szorgalmazott közigazgatási, terület-fejlesztési modellben az előcsatlakozási források tervszerű felhasználá-sával építhetjük ki.

A NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGI OKTATÁS INTÉZMÉNYI SAJÁTOSÁGAI

A kisebbségi oktatás intézményi struktúrájában bekövetkezett válto-zások mérése egy sor módszertani problémát vet fel. A nemzetiségi irányelvek bevezetése előtt nem volt olyan reprezentatív kutatás, amely a nemzeti és etnikai kisebbségi közoktatás állapotát, helyzetét doku-mentálta volna. Viszonyítási adatok hiányában nehéz a változást, az el-mozdulások irányát mérni. Gondot jelent az is, hogy az oktatásstatisz-tikai adatok gyűjtésének köre, metodikája, az adatfelvétel szerkezete az elmúlt tíz esztendőben többször is módosult.

Teljes mértékben hiányoznak a területi, regionális adatbankok, a me-gyék adatgyűjtési kötelezettsége megszűnt. A megyei pedagógiai inté-zetek szakmai ellenőrzési funkciója módosult, a középszintű tervezés-ben korábban betöltött szerepük megváltozott. Az iskolákkal kialakult szakmai kapcsolatuk is meglazult. A megyei közgyűlések mellett mű-ködő nemzetiségi és kisebbségi bizottságok szerepe tisztázatlan, szak-mai kompetenciájuk gyakorlatilag nincs. A térségek nem rendelkeznek megyei, kistérségi oktatási statisztikai adatokkal, a helyzetképre vonat-kozó elemzésekkel. A 2000. évre tervezett OM Statisztikai Főosztálya adatbankjának interaktív információs rendszere ma sem működik. A minisztérium által tárolt éves oktatási statisztikák nem követik a köz-oktatási törvényi változásokat. Nem tartalmazzák a hazai kisebbségek

teljes körének oktatás-statisztikai adatait. Az irányelvekben közzétett képzési formákról csak részben nyújtanak információt.

A szakszolgálatok által – a kisebbségi tanulók körében végzett – nevelési feladatok ellátásának intézményi hátteréről sincs információnk. Nincs adatunk a kisebbségi programot folytató kollégiumi, tehetséggondozó, művészeti, kisegítő és gyógypedagógiai oktatásról sem, holott ezek az intézmények is a kisebbségi közoktatás részét képezik.

Ismertek viszont például a cigány tanulók beiskolázásával és nevelésével kapcsolatos becsült adatok.⁵ Nagy mintás kutatások elemezték szegregációs folyamatok sajátos területi, szociológiai hátterét és azok intézményesült formáit. Az oktatási adatbankok azonban még ma sem tartalmaznak a cigány etnikai kisebbség iskoláztatására vonatkozó aktuális adatokat. (lásd: 1. melléklet) A felzárkóztató programokat biztosító intézményi hálózat mutatói, – amelyek a hátrányos helyzetű kisebbségi rétegek, így a cigány tanulók neveléséről is gondoskodnak – szintén konzekvensen kimaradnak a közoktatási adatbázisból.

A nemzetiségi irányelvekben rögzített interkulturális nevelési programot folytató közoktatási intézményekről a statisztika nem gyűjt adatot. Előfordulásuk szórványos, holott az interkulturális nevelés a nem kizárólag kisebbségi tanulókhoz hozza közelebb a nemzetiségi és etnikai kultúrák értékeit. A szempontok meg sem jelennek a közoktatás értékelését megalapozó adatbankok mélyén, így elsikkadnak a kisebbségi jogokat garantáló közoktatási tervezés, elemzés, forráselosztás differenciált lehetőségei elől.

A rendszer hatékonyságára utaló adatok hiányában az oktatáskutató számára nehéz feladatelemzést prezentálni. Éppen ezért a meglévő adathiány miatt csak tendenciákról beszélhetünk, ily módon csupán óvatos előrejelzésekbe bocsátkozhatunk a nemzeti és etnikai kisebbségi oktatás helyzetének és jövőbeli alakulásának körvonalazását illetően.

INTÉZMÉNYI ALAPELLÁTÁS

Nemzetiségenként eltérő módon alakult a kisebbségi programot biztosító intézmények köre. A számszerűen és strukturálisan is jól érzékelhető eltérések oka részben a nemzetiségi és kisebbségi oktatás intézményi ellátottságában hagyományosan meglévő különbségekből adódik.⁶ Másrészt az egyes kisebbségek eltérő érdekartikulálódása, makro- és regionális politikai hatások is meghúzódnak az intézményi alapellátás stagnálása, romlása és mára konzerválódott szerkezeti aránytalanságai mögött.

Az Oktatási Minisztérium Statisztikai Adattárából nyert kisebbségi oktatási adatok az 1993–2000. évek közötti időszakára vonatkoznak. A kisebbségi oktatásban jelenleg 1009 fő óvodapedagógus, 1433 fő

általános iskolai tanító és tanár végez oktató-nevelőmunkát. (lásd 7. melléklet) Jelenleg összesen 830 intézményben zajlik nemzetiségi programú képzés. A kisebbségi oktatási intézményekben 1999-ben összesen 77 630 fő tanulót oktatnak. Az intézményeknek közel fele, 49,6%-a (19 792 fővel 412 intézményben) óvodai, 47,6%-a (55 013 fő tanulóval 395 intézményben) általános iskolai, 2,8%-a (2825 fő diákkal 23 iskolában) középiskolai programot folytat. Hét év alatt csupán újabb 55 közoktatási intézmény vállalt kisebbségi képzést, így az intézmények számában szolid (7,1%-os) növekedés volt tapasztalható. Tanulói lélekszámban mindez 7811 fő többletet jelentett, amely így a vizsgált időszakban szerény 11,2%-os beiskolázási élénkületet mutat. (A közoktatásban részt vevők számának területi és intézményenkénti alakulását lásd a 1–4. mellékletekben.)

nemzetiségi nyelv	1993/1994	1997/1998	1999/2000	változás ('93–2000) fő	%
német	477	539	560	83	117,40
román	31	29	31	0	100,00
szerb	20	18	21	1	105,00
horvát	82	74	73	-9	89,02
szlovák	150	137	134	-16	89,33
szlovén	9	10	10	1	111,11
görög	2	2	2	0	100,00
egyéb	5	13	17	12	340,00
<i>összesen</i>	<i>775</i>	<i>806</i>	<i>830</i>	<i>55</i>	<i>107,10</i>
ebből					
tannyelvű	67	72	80	13	119,40
kéttannyelvű	51	60	54	3	105,88
nyelvet oktató	702	712	752	50	107,12

1. táblázat. Intézmények (képzési helyek) száma és az összes fenntartónak nemzetiségi nyelvenkénti alakulása

A csekély mértékű növekedési rátában hangsúlyosabb volt az „egyéb” besorolású kisebbségek intézményeinek bővülése. Az egyéb kategóriába sorolt cigányság és további kisebbségek (adatrögzítési hiányosságok miatt közelebbről nem pontosítható) intézményei körében háromszoros növekedést regisztráltak, ami további 12 új intézményi program beindítását jelentette. (lásd 1. táblázat)

Az intézmények számát tekintve némileg kedvezőbb képet tükröznek az adatok a német nemzetiségi képzés körében. Ma 560 intézményben oktatnak német nemzetiségi program szerint, és a vizsgált időszakban folyamatosan növekedett az iskolák és óvodák száma. A német programot vállalók (17,4%, ami 83 intézményi növekedést eredménye-

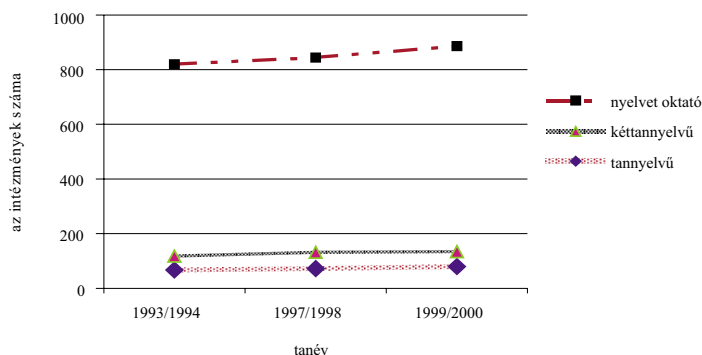
zett) és a szlovének (11,1%, ami csupán egy intézmény-gyarapodást takar) fejlesztették legsikeresebben közoktatási hálózataikat.

Csekély mértékben bővült az intézményi háttér a szerb nemzetiségek körében, ma 21 intézményben folyik szerb közoktatási program.

A hazai szlovákság jelenleg 134 kisebbségi intézménnyel rendelkezik, de számuk a korábbi évekhez képest 16 intézménnyel csökkent. Stagnál a román (31 intézmény), a görög (2 intézmény) kisebbségi intézményhálózat. A hazai horvátok közoktatási programjai csökkentek, kilenc intézményben szűnt meg horvát nyelvű nemzetiségi program. Jelenleg 73 intézményre szűkültek a horvát kisebbségi képzés helyszínei.

A kisebbségi oktatási formák körében jelenleg meghatározó a nemzetiségi nyelvet oktató 752 intézmény, ami az összes program 84,8 %-a. Kisebbségi tannyelvű képzést 80 intézmény (6,0 %), két tannyelvű oktatást 54 intézmény (7,0%) folytat.

A visszafogott növekedésre jellemző, hogy az újonnan induló intézmények közel 20%-a nemzetiségi nyelvet oktató, 7,0% tannyelvű oktatást, 5,8 % két tannyelvű képzést indított. Az eddigi gyakorlat és a fejlesztések iránya is azt mutatja, hogy a nemzetiségi nyelvet oktató formák hangsúlyosabban jelennek meg a kisebbségi közoktatásban.

1. ábra. A kisebbségi programot folytató közoktatási intézményekben az egyes oktatási formák alakulása 1993–2000. években

Világjelenségként, civilizációs hatásként éljük meg a kisebbségi nyelvek és kultúrák sorvadását. A szűkebb nyelvi rétegekben való marginalizálódás szociológiai értelemben is fokozott kommunikációs hátrányt jelent a kisebbségek számára. Ismertek a kisebbségi nyelvek, tájnyelvi formák írásbeliségét illető fogyatékoságok is. A tudományos, a hivatali, a média- és a köznyelvből való kiszorulásuk a családi nyelvi szocializáció zavarait, anomáliáit is felerősítik.

A kommunikációs nevelés, az anyanyelv ápolása és az identitásformálás tekintetében az óvodák szerepe meghatározó a kisebbségi közok-

tatásban. A beszélt kisebbségi nyelvek intézményi szocializációs bázisaiként működő ún. nemzetiségi óvodák ma a kisebbségi közoktatási rendszer relatíva legstabilabb intézményei. (lásd 2. melléklet) A közoktatásban részt vevő gyerekek számának csökkenése és a demográfiai folyamatokat kísérő intézményi összevonás és megszüntetés sem érintette negatívan a kisebbségi óvodai intézményhálózatot.⁷ A drasztikus leépítések főként a nagyobb városok jellegzetes vagyongazdálkodási és költséggracionalizálási törekvéseit kísérő jelenségek. A kisebbségi népesség kétharmada pedig vidéki, rurális környezetben él. A kisebb településtípusokban ismert a fenntartók népességmegtartó törekvése, amely együtt jár az alsó fokú oktatási intézmények megőrzésére irányuló szándékkal és magas áldozatvállalási képességükkel.⁸ A soknemzetiségű Baranya megyében a '90-es évek első felében önállósult települési önkormányzatok állami támogatással és saját forrásaik mozgósításával az óvodát és legalább az alsó tagozatos osztályok újraindítását vállalták (KSH-TSTAR adatbázis; 1990–2001. évi megyei adatok.)

a kisebbségi oktatás formái

	óvoda	általános iskola	középiskola	együtt
összes intézmény db, %	412,0 49,6%	395,0 47,6%	23,0 2,8%	830,0 100,0%
ebből tannyelvű	51,0	18,0	11,0	80,0
ebből kéttannyelvű	–	54,0	–	54,0
ebből nyelvet oktató	361,0	379,0	12,0	752,0

2. táblázat. A kisebbségi programot folytató intézmények összesített adatai a 1999/2000. tanévben

Óvodai nemzetiségi pedagógiai program alapján szervezte meg nevelő munkáját az 1999/2000. tanévben 412 intézmény. Összességében 40 nemzetiségi óvodával van több, de ez a rendszerben 98 fő óvodáskorú gyerekek kevesebbet jelent, mint hét évvel ezelőtt. (lásd 2. melléklet; 3. táblázat) Kisebbségenként eltérő módon alakult az óvodai intézményhálózat. 35 új óvodai program elindításával a német nemzetiségi intézmények 263-ra növekedtek elsősorban Budapesten és a nyugati régióban, így Veszprém megyében. (Baranyában 749 fővel, Fejér megyében 138 fővel csökkent az óvodások száma.)

1993 és 1999 között az „egyéb” kisebbségek óvodái a duplájára gyarapodtak. A négy nevesített (szerb, horvát, szlovák, görög) és egyéb nemzeti kategóriába sorolt óvodai intézményi hálózat számszerűségében stagnálást mutat. A román nemzetiségi nyelvű óvodák 20%-os pedig csökkenése az intézményhálózat erodálódását jelzi.

Az újonnan induló programok egyenlő arányban oszlanak meg a nemzetiségi tannyelvű és nemzetiségi nyelvoktató formák között. Az ezredfordulóra a 361 óvodában meghatározóvá vált (87,6%) a kisebbségi nyelvoktató óvodák működése, ami azt jelenti, hogy a tannyelvű programot csupán 51 óvodában vállalják.

A kisebbségi tannyelvű forma visszaszorulása részben azzal magyarázható, hogy a gyerekek egyre szerényebb nyelvi készlettel érkeznek az óvodába és később az iskolába. A családi nyelvváltás következtében a szülők és az óvodapedagógusok is az irodalmi nyelv tanítását erősítik meg a mindennapi nyelvhasználat során. Ezt a törekvést ösztönzik a nem kisebbségi származású szülők is. Az idegen nyelvtanulás megalapozása érdekében – urbánus környezetben növekvő arányban – íratják be gyermekeiket nyugati nyelveket oktató óvodákba, így a kisebbségi óvodákba is. Másrészt az óvónőképzésben csak az utóbbi időben erősödött meg a tájnyelv használata. A pedagógusjelöltek a nyelv szaknyelvi, tudományos, a középosztály nyelvhasználatára jellemző kommunikációs formákat sajátítják el. Az óvodapedagógusok kvalifikációjában, képesítési követelményében is – az irodalmi nyelv ismeretére alapozó nyelvvizsga jelenik meg.

A helyi tájnyelv, nemzetiségi tánc és zenei nyelv, a helytörténet reneszánszát éli. A pedagógiai programok feladatsorai bővelkednek a helyi népi kultúra értékeinek tematikus gyűjtésében és bemutatásában. Az egyes kisebbségi nyelvek és azokon belül számtalan tájnyelvi variáns óvoda-didaktikai alkalmazása még várat magára. Ma még eldöntetlen szakmai körökben is az a kérdés, hogy milyen arányban és milyen képzési területeken jelenjen meg a tájnyelv és az irodalmi nyelv. A vita eldöntése előtt az alapképzésben fel kell készíteni a pedagógusjelölteket az adott kisebbségi nyelv gyűjtésének, nyelvművelésének legújabb metodikai képességeivel. A kisebbségi tannyelvű forma elterjedését a pedagógusképzésben kellene megalapozni, általános nyelvészeti, szociolingvisztikai, kisebbségi jogi, művelődéstörténeti, szociológiai, néprajzi, kutatás-módszertani, kulturális antropológiai kurzusokkal. A pedagógusképzésben a műveltségterületek hiányos oktatása mutatkozik meg a jelöltek saját és hazai kisebbségekről alkotott képében is. Ami egyébiránt jelentősen befolyásolja a hallgatóknak más kisebbségekhez fűződő attitűdjét is.^{9, 10}

kisebbségek	1993	1997	1999	1999–93 változás, db	1999–93 változás, %
német	228	252	263	35	115,35
román	17	15	14	-3	82,35
szerb	9	9	9	0	100,00
horvát	36	38	37	1	102,78
szlovák	72	70	73	1	101,39
szlovén	5	5	5	0	100,00
görög	0	0	0	0	
egyéb	5	5	11	6	220,00
összesen	372	394	412	40	110,75
ebből					
egytannyelvű	31	38	51	20	164,52
kéttannyelvű	0	0	0	0	0,00
nyelvet oktató	341	356	361	20	105,87

3. táblázat. Nemzetiségi programot folytató óvodák száma – összes fenntartó nemzetiségi nyelvenkénti alakulása (db)

Az általános iskolai nemzetiségi és kisebbségi oktatás intézményrendszerében számszerűsíthető változás nem volt jelentős. De a gyermeklétszám 6301 fővel növekedett. A keleti megyékben a Bács-Kiskun (304 fő) és Szabolcs-Szatmár megyei beiskolázás növekedett (472 fő). A tanulók létszámának gyarapodása csupán egy-egy iskolányi létszámtöbbletet jelent Budapesten, Fejér, Baranya, Győr-Moson-Sopron, Komárom és Veszprém megyékben. (lásd 3. melléklet)

Az általános iskolai kisebbségi intézményrendszer igen érzékenyen reagál a változásokra. Az 1993. évi ún. rendszerváltó közoktatási törvény bevezetésekor 393, az 1999/2000. évi tanévben pedig 395 iskolában folytattak kisebbségi programú oktatást. A vizsgált időszak felezési idejében a nemzetiségi programot folytató közoktatási intézmények száma csökkent, majd enyhe növekedést követően mára stagnálást jelez a kisebbségi általános iskolák hálózata. A változások mögött az egyes kisebbségek iskolahálózata közötti strukturális átrendeződés figyelhető meg. A 90-es évek elején kialakult szerkezeti aránytalanságok ma is szembetűnők. A legtöbb kisebbségi általános iskola német programot folytat 284 iskolában, számuk 15%-kal nőtt, ami további 38 intézményt jelent az oktatásban. Szlovák nyelven 59 iskola működik, számuk egyre csökken, mert 1993 óta 16 iskolai programot szüntettek meg. Hasonló 20%-os csökkenés figyelhető meg a horvát kisebbségű oktatásban (9 iskolai program szűnt meg), ahol jelenleg 34 iskolában zajlik a kisebbségi képzés valamelyik formája. Gyakorlatilag nem bővült a kisebbségi képzés a román (14 iskola), a szerb (11 iskola), a szlovén (4 iskola), görög (2 iskola) kisebbségek általános iskoláiban sem.

A stagnáló, illetve a hullámzó iskolaszervezet okait több iskolai, fenntartói és oktatáspolitikai tényező magyarázza. Azokat részben a kisebbségi oktatás közgazdaság-irányítására, a fejlesztés hiányára, valamint az eltérő fenntartói stratégiákra, a kisebbségi önkormányzatok tényleges kompetenciáinak, az iskolamenedzsment hiányosságaira vezethetjük vissza. Az iskolák működtetésében a kilencvenes évek közepén némi megtorpanás volt megfigyelhető. Ez megmutatkozott a programot vállaló intézmények számának (14 iskolai program) csökkenésében is. A Bokros-csomagnak az önkormányzati gazdálkodásra és így a közoktatás működtetésére ható regresszív hatása is kimutatható a kisebbségi programot vállaló iskolák számának apadásában. A 90-es évek végére szolid növekedés volt megfigyelhető, amely a korábbi időszakra jellemző kisebbségi intézményrendszer stagnálásához vezetett.

Nem rejthető véka alá azonban az az egyenlőtlenségi körülmény sem, amely az egyes kisebbségek regionális koncentrálódásában, illetve kistérségi, depressziós, határmenti szóródásában fogható meg. Az egyes kisebbségek társadalomföldrajzi elhelyezkedése különbözik egymástól. Az eltérő gazdasági adottságú, differenciált társadalmi összetételű kisebbségi népesség és iskolafenntartók tehervállaló-képessége igen eltérő. A térségek intézményfenntartói adottságai megmutatkoznak az oktatási intézmények működéséhez szükséges források eltérő mértékű ráfordításában is.¹⁰

A nemzetiségi alapképzés makrostatisztikai nem tartalmazzák a cigány nyelv és kultúra, valamint az interkulturális nevelési programot folytató általános iskolák intézményi adatait. A 90-es évek eleje óta azonban mindkét kisebbségi képzési forma területén voltak változások, kezdeményezések. A képzési formák becsült adataira támaszkodhatunk csak akkor, amikor a cigány nyelvi és kulturális, valamint az interkulturális programot folytató iskolák nagyságrendjét megkíséréljük körvonalazni.¹²

Az oktatás-statisztikában is regisztrált kisebbségi képzési formák, mint a kisebbségi tannyelvű, két tannyelvű és kisebbségi nyelvet oktató modellek elterjedtségét és összetételét tekintve nem mutatnak lényeges változást. A '90-es évek elején az általános iskolákban a kisebbségi nyelvet oktató programokat vállaló iskolák voltak (359 iskola) a legelterjedtebbek és ma is ez az oktatási forma a legjellemzőbb a 379 iskolában. Két tannyelvű képzés 54, kisebbségi anyanyelvi képzés csupán 18 általános iskolában van. Az anyanyelvű tanítás leépülése látványosan ment végbe. Az elmúlt időszakban egyharmadára apadt a kisebbségi anyanyelvű programot folytató iskolák száma. A kisebbségi önkormányzatok helyi irányítási és a szakmai ellenőrzés anomáliái, valamint a pedagógusképzésben az oktatás strukturális, forráselosztási, finanszírozási, humán erőforrás, kutatás-fejlesztési, Ph.D. programok stb. tartós problémái gyűrűztek be a képzési formák aránytalanságaiba, ami az anyanyelvi képzés gyorsuló leépüléséhez vezetett. Az oktatási

piac új versenyhelyezete olyan beiskolázási és profilmódosítási gyakorlatot indított el az iskolák körében, amely a forrásokért és a tanulók után folyósított normatív támogatásért való versenyben a beiskolázásra váró tanulókat elsősorban az idegen nyelvi és/vagy két nyelvű iskolákba vonzotta. További kutatás tárgya lehet annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a szerkezetváltó iskolák megjelenése milyen módon hatott a nemzetiségi általános iskolák leépülésére, illetve átalakulására.

kisebbségek	1993	1997	1999	1999–93 változás, db	1999–93 változás, %
német	246	276	284	38	115,45
román	13	13	14	1	107,69
szerb	10	8	11	1	110
horvát	43	34	34	-9	79,07
szlovák	75	62	59	-16	78,67
szlovén	4	4	4	0	100
görög	2	2	2	0	
egyéb	0	7	5	5	
összesen	393	390	395	2	100,51
ebből					
tannyelvű	28	23	18	-10	64,29
kéttannyelvű	51	60	54	3	
nyelvet oktató	359	345	379	20	105,57

4. táblázat. Nemzetiségi programot folytató általános iskolák száma nemzetiségi nyelvenként (összes fenntartó együtt)

Ha a kisebbségi oktatás intézményhálózatának fejlődési trendjeit körvonalazzuk, akkor elmondható, hogy az óvodák számának (40 intézmény) növekedésével párhuzamosan az általános iskolai hálózat stagnált, viszont az középiskolák száma 1993 óta megduplázódott. A középiskolai iskolahálózat jelenleg mindösszesen 23 gimnáziumot, szakközépiskolát és szakmunkásképzőt számlál, ami 2825 fő diákot jelent a középfokú kisebbségi képzésben. Ez pontosan azt jelenti, hogy 1993-ban 10 középiskolában működött nemzetiségi program, amelyek száma 1997-re 22-re nőtt, illetve a vizsgált időszak utolsó harmadában csupán egy középiskolával bővült. (5. táblázat) A létszámbővülés 1608 főt jelent, mely megoszlik a Baranya, Vas, Pest, Bács-Kiskun, Békés megyei középiskolák létszámfejlesztései között.) (4. melléklet) Dinamikusan fejlődött a német nemzetiségi középiskolai hálózat, ahol újabb 10 középiskolában kezdtek német tannyelvű oktatást. Jelenleg is a német nemzetiségi programok a legelterjedtebbek a hazai középfokú közoktatásban (13 középiskola). A többi kisebbség középiskolai képzésben való megjelenése szórványosnak mondható. A görögök nem rendelkez-

nek iskolával, illetve lassan leépül a szlovák, horvát kisebbségi középfokú képzés is.

A tannyelvű (12) és nyelvet oktató (11) középiskolák aránya azonosnak mondható. Az utóbbi képzési forma növekedése a legdinamikusabb. Kéttannyelvű középiskolai program nem működik Magyarországon.

kisebbségek	1993	1997	1999	1999–93 változás db	1999–93 változás %
német	3	11	13	10	433,33
román	1	1	3	2	300
szerb	1	1	1	0	100
horvát	3	2	2	-1	66,67
szlovák	3	5	2	-1	66,67
szlovén	0	1	1	1	–
görög	0	0	0	0	–
egyéb	0	1	1	1	–
összesen	10	22	23	13	230
ebből					
tannyelvű	8	11	11	3	137,5
ebből kéttannyelvű	–	–	–	0	–

5. táblázat. Nemzetiségi programot folytató gimnáziumok száma nemzetiségi nyelvenként (összes fenntartó együtt)

A kisebbségi középiskolai hálózat megtorpanása mögött a közoktatás-irányítás, -finanszírozás, a kisebbségek pedagógiai szakmai érdekeinek gyenge artikulációja, a szakképzésben a munkaerőpiaci szegmensek kezelésének problémái, a kisebbségi felsőoktatási rendszer hiánya és eltérő társadalompolitikai érdekek húzódnak meg. A középiskolai hálózat fejlesztése, irányítása terén lezajlott változások részben a szerkezetváltó iskolák megjelenéséhez, az új érettségi és felsőfokú felvételi rendszer előkészítéséhez, valamint a munkaerőpiachoz igazodó profilváltásokhoz kötődtek.

A 90-es évek derekán a középfokú intézmények – különös tekintettel a kollégiumokra – települési önkormányzatainak jelentős hányada lemondott az intézmények fenntartásáról. A helyi források hiánya, valamint az állami normatíváknak az infláció mértékét meg nem haladó növekedése arra készítette a településeket, hogy megyei önkormányzati működtetésbe adják át középfokú intézményeiket. A relatíve jobb működési feltételek azonban nem kedveztek a kisebbségi beiskolázású tagozatok, szakirányok bővítésének.

A szerkezetváltó iskolatípusok megalapítását vagy meglévő intézmények ilyen irányú átalakítását ösztönző közoktatási törvény a kisebbségi programú intézményeknek is lehetőséget nyújtott az új iskolatípusok fejlesztésére. Az önkormányzatok – és más kisebbségi programot vállaló alapítók – azonban csak kismértékben éltek a szerkezetváltó iskolatí-

pusok kialakításával. Holott e fejlesztés nyithatná meg az utat a közoktatásban tanuló kisebbségek számára az érettségit adó iskolatípusok felé. (A 6+6-os szerkezetváltó típus szinte kizárólag városi környezetben jött létre, oly módon, hogy a hagyományos 4 osztályos gimnáziumok és szakközépiskolák bővítették ki meglévő képzésüket.) A kisebbségi programot folytató általános iskoláknak a középfokú intézmények irányába történő reális fejlesztési esélye igen kevés. A nemzetiségi tanulók lakóhelyére a kisebb településtípusok erősen szóródó területi elhelyezkedése jellemző. A kisiskolák elégtelen oktatási infrastruktúra-, humán erőforrás-, pénzügyi ellátottsága a jelenlegi ösztönzők mellett ezt a fejlesztési lehetőséget is befékezi. A kisebbségi értelmiségi nevelés intézményi modernizációjának lehetőségét tartalmazza a szerkezetváltó iskolák irányába történő fejlesztés.

A középiskolák számának stagnálásának okai között a finanszírozási rendszer jelenlegi gyakorlata is jelentős szempontként nyom a latba. A jelenlegi normatív támogatási rendszer nem differenciál kellő mértékben a középiskolai iskolatípusok között. A kisebbségi szakmai képzés nem támaszkodik a vállalkozásfejlesztés, versenyszféra, EU-támogatási rendszer ismert elemeire. Ez a finanszírozási rendszer nem ösztönzi a kisebbségi középfokú oktatási intézmények számszerű és szakmailag differenciált fejlesztését. Ily módon a stagnáló középiskolai rendszer hosszútávon befékezi a kisebbségi szakértelmiségivé válás lehetőségeit és csökkenti kvalifikált kisebbségi középréteg rekrutációjának, csoportos társadalmi mobilitásának esélyeit.

A középiskolai kisebbségi oktatás megtorpanásának okai a hazai kisebbségi felsőoktatási rendszer strukturális fejlesztési hiányosságaira is visszavezethetők. A hazai kisebbségek felsőoktatási rendszere igen hiányos. Az egyetemek, főiskolák karain nincs elegendő kisebbségi nyelven oktatott versenyképes szak, amely a felsőoktatás kínálati piacával „húzná maga után” a középiskolai kisebbségi képzés megfelelő tagozatait, szakmai választékát. A középiskolai kisebbségi tagozatok fejlesztésének blokkolását az egyetemi tagozatok hiánya, a felsőfokú képzési formák kínálatának szűk keresztmetszete is befolyásolja.

A kisebbségi szülők és tanulók beiskolázási gyakorlatát magyarázza, hogy a középiskola befejezését követően – a nemzetiségi nyelvészeti, illetve hiányos pedagógusképzési fakultásokon kívül – alig van kisebbségi képzési nyelvű felsőoktatási szak, amelyet a nemzetiségi érettségivel rendelkező fiatalok megpályázhatnak. Egyre erősebb az a beiskolázási szokás, amely a hazai kisebbségi tanulókat külföldi egyetemek felé motiválja. Ez a lehetőség csak azoknak a fiataloknak jelent perspektívát, akiknek van anyaországuk és ahol fogadják is a diákokat. Az értelmiségivé válásnak ezt az útját csak a hazai kisebbség elit rétege biztosíthatja gyermekei számára. Ezek a megoldások nem segítik a hazai kisebbségi rétegek mobilitását, széles társadalmi tétegekből való rekrutációját.

Nincsenek vagy csak szűk szakmai területeket preferálnak a külföldi ösztöndíjak. (A DAD kizárólag nyelvész hallgatók ösztöndíj-pályázatait fogadja be.) A külföldi tanulmányokat vállaló családok nagy anyagi áldozatvállalással taníttatják gyermekeiket az anyaországokban. A kisebbségi értelmiségivé válásnak ezt a lehetőségét választó családok és fiatalok elesnek az első ingyenes diplomaszerezés lehetőségétől, állampolgári és kisebbségi jogaikban sérülnek.

MODERNIZÁCIÓS FÉKEK

Összegzőképpen elmondható, hogy a rendszerváltó kisebbségi törvények és a kisebbségek oktatását érintő dokumentumok, joganyagok életbe lépése óta a kisebbségi közoktatási intézményrendszerben jelentős fejlődés nem mutatható ki. Az anyanyelvi nevelés és iskolai előkészítés kisebbségi intézményrendszerében – a korábbi időszakokhoz hasonló – szerény intézményi és tanulói létszámnövekedés volt tapasztalható. Némileg átstrukturálódott a kisebbségi középfokú intézményhálózat is, de ez – az óvodák számának növekedéséhez hasonlóan – jószíval csak a német kisebbségi programokat folytató intézmények mérsékelt növekedésében figyelhető meg. Az alapfokú képzés iskolahálózatában mind számszerű mind a kisebbségi összetételét tekintve aránytalanság, illetve csökkenés figyelhető meg. Az általános iskolák számának stagnálása várhatóan nem fog kedvezően hatni az érettségit adó középiskolák növekedésére.

A közoktatás modernizálási folyamatainak más szegmensei is érintetlenül hagyták a kisebbségi oktatást. Az 1993 óta zajló iskolai profil- és szerkezetváltó hullám elkerülte a kisebbségi közoktatást. Az intézmények csak kis mértékben éltek a szerkezetváltó iskolatípusok, a piacérzékeny, a versenyszférában keresett szakmai profilok, végzettségek vagy új pedagógiai technológiák, az alternatív nevelési módszerek bevezetésének lehetőségével.

A modernizációs folyamatok inkább újszerű pedagógiai módszerek, másutt már alkalmazott újítások adaptációjával írhatók le. (Drámapedagógiai módszer, számítástechnikai eszközök alkalmazása, holisztikus társadalomtudományi oktatás, komplex népismereti tantárgy bevezetése stb.) Az egyes kisebbségek közoktatási praxisában nem születtek olyan innovációs elképzelések, amelyek rendszerszerűen megújították volna a kisebbségi oktatást. Az innovációk hiányának okai csak részben vezethetők vissza a deklaráltan plurális, valójában még mindig centralizált oktatáspolitikai intézményrendszerre és oktatáspolitikai gyakorlatra. A stagnálás okait további, az egyes kisebbségek oktatására kiterjedő önálló kutatás keretében érdemes feltárni. Hipotézisként megelőlegezhetők azok a szempontok, amelyek a jelenlegi rendszer anomáliájából fakadnak. A ki-

sebbségi oktatás stagnálásának okai az oktatásirányítás és szabályozás rigiditásában, a helyi társadalmi és szakmai kontroll elégtelen intézményi kompetenciájában, pénzügyi és humánerőforrás-zavaraiban, a képzők képzésének hiányosságaiban, a rendszer több pontján felerősödő kontraszelektációs folyamatok felerősödésében keresendők.

A kisebbségi oktatás csekély innovációs érzékenységének gyökereit a hazai pedagógustársadalom egyre kedvezőtlenebb egzisztenciális helyzetére, romló társadalmi megítélésére is visszavezethetők. A kisebbségi oktatás területein dolgozó pedagógusokra fokozottabban érvényes a kedvezőtlen társadalmi presztízs és a szakmai, anyagi felemelkedési lehetőségek beszűkülése. Megváltozott a kisebbségi pedagógusok társadalmi rekrutációja. Az a körülmény, hogy többségük kistelepüléseken vagy vidéki, peremvárosi környezetben él, önmagában is behatárolja szakmai és egzisztenciális mozgásterüket. A kisebbségi oktatásban dolgozó pedagógusok összetétele (iskolatípusonként, településtípusonként, regionálisan, származásukat, rekrutációjukat, nemüket, életkorukat tekintve) szociológiaiailag erősen differenciálódott. Az egyes kisebbségi pedagógusok körében – más-más tartalommal – felerősödő kontraszelektációs folyamat figyelhető meg ugyanúgy, mint a hazai pedagógustársadalom egészében.

A kisebbségi pedagógusképzés tartalma és jelenlegi gyakorlata is befolyásolja a pedagógusok innovációs attitűdjét. A képzés mára a felsőoktatás marginalizálódott területévé vált. A pedagógusokat képző intézmények országszerte – egyetemi, főiskolai karokba allokálódva – szervezeti innovációs és forráshiányokkal küszködnek. Az önálló pedagógus normatív támogatás megszüntetése, illetve a pedagógusok képzésére fordítható források nagyságrendjének és felhasználásának jogszabályi kötöttségei e képzési területet a felsőoktatás leggyengébb pozíciójába sodorta. A felsőoktatási törvény, a tanári képesítési törvény (111. / 1997. Korm.r.) és további szakok képesítési előírásai, valamint az ún. kreditrendelet dokumentumainak – bár már évek óta meghatározzák a felsőoktatás működését – összehangolása várat magára.

Hiányos a kisebbségi pedagógusok posztgraduális képzési rendszere is. A jelenlegi képzési formák nem épülnek egymásra. A végzettséget biztosító dokumentumok és azok kredit-értékei nem konvertálhatók a kisebbségi pedagógusok közalkalmazotti és szakmai előrelépési lehetőségeit biztosító rendszerbe. A posztgraduális képzés számos formája létezik, de nem rendelkeznek a felsőfokú oktatási intézmények pedagógus szakvizsgát nyújtó akkreditált szakokkal. A doktori iskolák, ösztöndíjak hiánya a felsőoktatás fejlesztéséért munkálkodóknak sem rövid, sem hosszú távon nem nyújt tudományos előrelépést, egzisztenciális biztonságot. A kisebbségi pedagógus életpálya perspektíváinak kiépítéséhez a kisebbségi akadémiai szakterületek fejlesztését hosszú távú stratégia keretében időszerű lenne megtervezni. Jelentős forrásokat kell rendelni az évtizedes elmaradások kompenzálására. A határon túli

kisebbségek felsőoktatásának javításában nem várható lényeges előre-
lépés, amennyiben a hazai kisebbségi felsőoktatás területén sem gyako-
roljuk a pozitív diszkrimináció elvét.

A KISEBBSÉGI KÖZOKTATÁS FINANSZÍROZÁSA

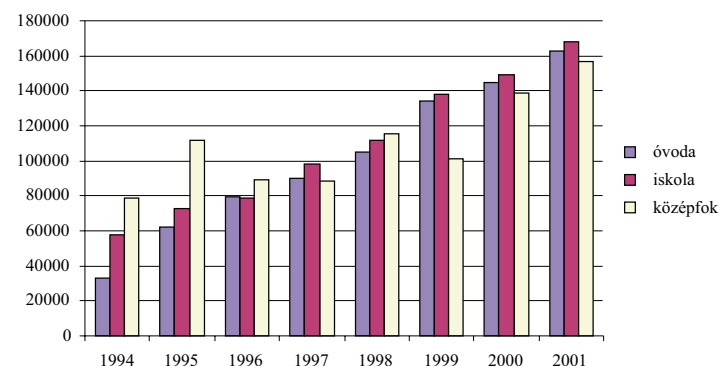
A közoktatási rendszer finanszírozásának elveit és módját az Önkormá-
nyzati Törvény a normatívák felhasználhatóságának feltételeit viszont
az aktuális éves költségvetését szabályozza. A finanszírozás állandó ele-
me a közoktatás kedvezményezettjeinek köre, valamint a kvóta típusú
források rendszere az óvoda, általános iskola, középfokú oktatás intéz-
ményeiben. A kisebbségi közoktatásra az ún. kiegészítő támogatások kö-
rébe sorolt tevékenységek – állami forrásokra alapozott – finanszírozási
gyakorlata érvényes. A fenntartói finanszírozás alapegysége az oktatás-
ban résztvevő tanulókra vetített normatív támogatás. A támogatás elvei
minden kisebbségre egységesek, de tervezési gyakorlata nem stabilizáló-
dott. Erre utal az a körülmény is, hogy a Magyar Köztársaság költségve-
tésének aktuális éves mellékleteiben más-más felhasználási körben ter-
vezik meg a kisebbségi oktatás forrásait. Az egységes normatív támoga-
tási rendszer egyfajta ál-egalitáriánus támogatási rendszert erősít meg.
Oktatáspolitikai szándék vagy a tények kellő ismeretének hiánya vezet-
hetett ahhoz a finanszírozási elvhez, amelyben a finanszírozó nem mér-
legeli sem a feladatok nagyságát, sem a rászorultság mértékét. E szem-
pontok negligálása a pozitív diszkrimináció elvének érvényesítését kike-
rülő virulens technika.

Az oktatás-gazdaságtani elemzések nemzetközi összehasonlító
adatai^{11, 13} látlelettel szolgálnak a hazai oktatási rendszer finanszírozá-
sának alakulásáról. A kisebbségi oktatás finanszírozásának nagyság-
rendi változásaiba az ország gazdasági teljesítőképessége, valamint az
iskolafenntartók költségárfordításait befolyásoló tényezők erősödtek
fel. A rendszerváltást követő években a – relatíve magas – közoktatási
ráfordítás 1992-ben tetőzött, majd folyamatos csökkenés után a Bok-
ros-csomag bevezetésével érte el mélypontját. Csak 1999 óta stabilizá-
lódott a közoktatás GDP-hez viszonyított ráfordítása, ami azt eredmé-
nyezte, hogy a jelenleg elérték az 1998. évi (3,64%) állami költségve-
tési kiadásokat.

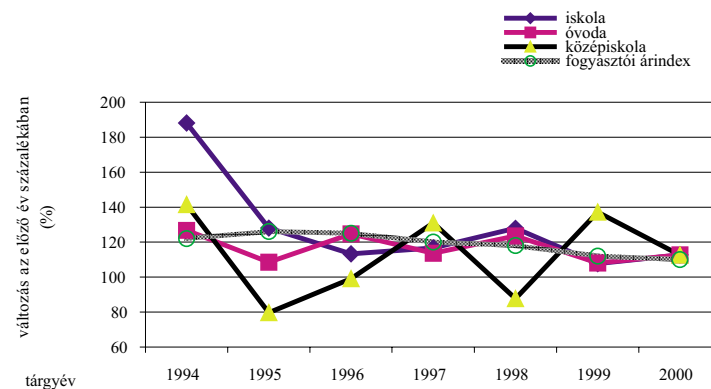
A nagyarányú forráskivonást, pontosabban az infláció mértékét meg
nem haladó – reálértékükben csökkenő – állami ráfordításokat mára a
fenntartó önkormányzatok sem győzik saját forrásaikból kompenzálni.
A megszorító intézkedések következtében a fenntartók felérték tartalé-
kaikat, így pénzügyi és jogi technikákkal csökkentették a kisebbségi
oktatásra fordított pénzeszközöket.

előirányzat megnevezése	1994. évi tény	1995. évi tény	1996. évi tény	1997. évi tény
önkormányzatok költségvetési támogatása összesen	96 201,80	96 716,00	137 926,00	178 041,10
ebből normatív támogatás (kisebbségi támogatással együtt)	95 721,10	94 270,00	130 926,00	166 541,10
ebből kisebbségi oktatás támogatása/kisebbségi támogatás	1 880,60	1 907,70	2 334,90	3 246,80
az összes önkormányzati oktatási támogatás %-ában	2,00%	2,00%	1,80%	1,90%

6. táblázat. A kisebbségi oktatás normatív kiegészítő támogatása, 1994–1997
(millió Ft) (Forrás: Halász Gábor – Lannert Judit [2000]: *Jelentés a magyar
közoktatásról*. OKI, Budapest. 482. 203. táblázat, MKM oktatási statisztikái)

2. ábra. A kisebbségi oktatás normatív támogatásának alakulása 1994–2001. években

3. ábra. A kisebbségi oktatás normatív támogatása és a fogyasztói árindex alakulása
1994–2000. években

A fiskális eszközök sorában számtalan megszorító megoldás született. Az egyik látványos módszer a kötött felhasználású normatív támogatási formák megszüntetése volt. A vizsgált időtartamban – két gazdasági évet kivéve – nem kötött felhasználású gazdálkodással kezelték a fenntartók a kisebbségi normatív támogatásokat. Az ÁSZ az önkormányzatok gazdálkodásának liberalizálása és a könnyebb ellenőrizhetőség indokával szabadította fel a normatív támogatások felhasználási korlátjait, így a kisebbségi költségvetési tételek szabad felhasználhatóságát. Ezzel az intézkedéssel elvették a kisebbségi önkormányzatoktól, a helyi kisebbségi társadalom pénzügyi kontrolljának egyik fontos eszközét. A kötött felhasználású támogatási forma – amelyet a mindenkori költségvetés 8. számú melléklete foglal össze – kiiktatása szabad tereket nyitott a települési önkormányzati költségvetések belső sorainak átvezetésére. A legjellegzetesebb forráselvonási technika a nemzetiségi normatív támogatások biztosítása mellett ugyanekkora volumenű intézményi összköltségvetési csökkentés technikája. Az országsszerte elterjedt gyakorlat helyi farizeus politikai üzenete az, hogy a kisebbségek megkapják az éves költségvetési törvényben előírányzott normatív támogatást, de az alapellátási feladatokra szánt támogatási pénzeszközt ennek arányában elvonják. Ezzel a technikával a kisebbségi állami források tulajdonképpen eltűnnek a költségvetésben és azt a fenntartó – az egyébként is forráshiányos – közoktatási alapellátási feladatokra fordítja. A normatív támogatások közoktatási alapfeladatokat szolgáló forrás kiegészítő funkcióját erősítik meg az Állami Számvevőszék jelentései is.¹⁴ A vizsgálatok által feltárt önkormányzati típus-hibák:

- a kisebbségi képzésben részt vevő tanulók számának megállapításával kapcsolatos téves vagy jogosulatlan felhasználások;
- a bejáró, felzárkóztató-, magántanulói státusszal együtt járó nemzetiségi kvóták jogosulatlan felhasználása tipikusan a cigány tanulók képzésével kapcsolatos finanszírozási problémák sokaságát vetítik elő;
- az oktatási intézmény nem rendelkezik a kisebbségi program elindításához szükséges helyi kisebbségi önkormányzati írásbeli nyilatkozattal;
- a fenntartó nem rögzítette a közoktatási intézmény alapító okiratában és/vagy a helyi nevelési programban a nemzeti és etnikai kisebbségi program tevékenységét.

Az Állami Számvevőszék által feltárt hiányosságok közül a két utolsó arra utal, hogy a fenntartók jelentős hányada az elemi tartalmi, szakmai kérdésekkel sem foglalkozik. A normatív támogatások összege jelenleg – deklaráltan – a költségek 95%-át biztosítja. Kutatási adatok bizonyítják, hogy a fenntartók – településtípusonként eltérően – a visszaforgatott SZJA mértékének arányában és saját bevételeik függvényében jelentős pénzeszközöket mozgósítanak intézményeik működtetésére. A gyerekekért és a fejkvótáért folytatott versenynek – a számos pénzszervezési technikák közül – a nemzetiségi normatív támogatás lehívása csak

egyik eszköze. További kutatások szükségesek annak felderítésére, hogy a hiány és pazarlás együtt és külön-külön a kisebbségi közoktatás mely elemeiben számottevőek. Újabb elemzések alapozhatnák meg a kisebbségi oktatás finanszírozásának differenciált, felhasználó-barát modelljeit.

A kisebb települések – különös tekintettel az 1000 fő lélekszámnál kisebb ún. aprófalvakra – kisiskoláiban homogén kisebbségi népesség esetében kevesebb problémát, heterogén kisebbségi népesség esetében szinte megoldhatatlan pénzügyi feszültséget jelent a csoportbontás vagy a tanárok helyettesítésével együtt járó továbbképzés. E finansziális kérdés megoldása nélkül nehezen kérhető számon a hátrányos helyzetű tanulók vagy a tanulási nehézségekkel küszködő cigány tanulók differenciált, kiscsoportokra alapozott képességfejlesztő pedagógiai programjainak alkalmazása. Hiányoznak azok a forráselemek, amelyek a jellegzetesen kisebbségi térségekben működő kisiskolák pénzügyi és humán-erőforrás gondjait orvosolnák. Problémát jelent az is, hogy a kisteleplélek és hátrányos helyzetű térségek felzárkóztatására megnyitott fejlesztési források nem erősítik egymást. A gazdaság és infrastruktúra fejlesztésére koncentrálnó regionális programok terveiből és finanszírozási elveiből következetesen kimaradnak a humán-erőforrás intézményrendszerének fejlesztési szempontjai (ISPA, SAPHARD, PHARE).

A demográfiai folyamatoknak a kisebbségi közoktatásra ható változásai ma még ismeretlenek. Néhány demográfiai prognózis azonban kísérletet tett egyes kisebbségek iskoláskorú népességszámának előrejelzésére. (lásd 5. melléklet) Az elemzések nem terjednek ki a hazai kisebbségek teljes körére. A kistelepléseket sújtó népességcsökkenés és a közoktatási rendszerben tanuló népességet érintő demográfiai tendenciák következtében a közoktatási intézményhálózatban további erőteljes koncentrálódás várható. Az intézmények társulási kedvének növekedése mögött részben ez a folyamat körvonalazódik, amelynek finanszírozási vonzatai is ismertek.¹⁵

A kisebbségi oktatás finanszírozási rendszerét is új modellben, több szempont együttes beemelésére érdemes alapozni. Kit, mikor, hol, milyen mértékben és meddig támogassunk? Ezekre a kérdésekre válaszolnak a területfejlesztés posztmodern követő elméletei.¹⁶ A modern innováció-elméletek számos megközelítése közül néhány hasznosításra, algoritmizálásra érdemes. Az egalitáriánus elvekre épülő támogatási rendszer idejét múlta. Miközben hátránykompenzálásra törekszik nem csökkenti a hiányokat, ugyanakkor olyan területeket is túldotál, ahol a források az önfejlesztő mechanizmusok révén is előállhatnak.

Megfontolandó az a kétpólusú finanszírozási modell, amely a hátrányos helyzetű kisebbségi népesség oktatási intézményeinek támogatásába olyan új elemeket is beemel, amelyek érvényesítésében szociálpolitikai, munkaerőpiaci és ún. „önhibáján kívüli” szem-

pontok kompenzálását is felvállalja. Másrészt a fejlett oktatási hálózat-
tal rendelkező kisebbségek számára a fejlődést tovább biztosító forrás-
sokat célszerű bevezetni. Az innovációk terjedésével, a transzfer fel-
erősödésével a kevésbé fejlett területek is jelentős erőforrásokat profi-
tálhatnak. Végezetül e modellek csak olyan felhasználói finanszírozás
mellett működőképesek, ahol a kliens fizet az oktatási szolgáltatáso-
kért. Amennyiben az oktatási piacon a szülőkhöz juttatott támogatási
forrásokból a család vásárolja meg az iskola termékeit, úgy meg is vá-
laszthatja a kliens, hogy kinek, milyen színvonalú szolgáltatására tart
igényt. E finanszírozási modell lassan valóságos versenyt teremtene az
oktatási piacon. Ugyanakkor kihullanának a rendszerből azok a társa-
dalmi diszfunkciót, szelekciót, szegregációt felerősítő iskolák, amelyek
a társadalmi hátrányokat újratermelik.

	<i>az előző év százalékában</i>			<i>normatív összegek (Ft/fő)</i>		
	óvoda	ált. iskola	középfokú okt.	óvoda	ált. iskola	középfokú okt.
1994	100,00%	100,00%	100,00%	33000	57500	79000
1995	188,18	126,78	141,52	62100	72900	111800
1996	128,02	108,50	79,70	79500	79100	89100
1997	113,21	124,65	99,10	90000	98600	88300
1998	116,67	113,59	130,92	105000	112000	115600
1999	127,86	123,44	87,65	134250	138250	101325
2000	107,71	107,99	137,18	144600	149300	139000
2001	112,72	112,73	112,59	163000	168300	156500

7. táblázat. A kisebbségi közoktatási költségvetési támogatásának alakulása 1994–2001.
években. Az összegeket az előző év százalékában és Ft/tanuló normatíva alapján (For-
rás: A Magyar Köztársaság éves költségvetési adatai 3. és 8. melléklet
alapján az összesítő számításokat Nagy Nándor végezte; a fentebb már jelzett okok
miatt a normatívák összegei településenként, intézménytípusonként, programonként,
képzési szintenként stb. eltérőek lehetnek, az értékek ezért közelítő, átlagos értékek)

A 8–10. táblázatokban a következő jelölések találhatók:
– a kiegészítési értékek előtti „+” jel a plusz összeget jelenti;
– a kiegészítési értékek előtti „x” jel a normatívák szorzóját jelenti;
– az összegek utáni „*” jel azt jelzi, hogy a lehetséges összegek „át-
laga” szerepel;
– a „*” hiányzó, fel nem lelhető értékek helyett szerepel.

	általános normatíva	nemzetiségi kiegészítés	nemzetiségi normatíva
1994	27500	+5500	33000
1995	54000	*15%	62100
1996	60000	19500	79500
1997	67000	23000	90000
1998	80000	+25000	105000
1999	100000	34250*	134250
2000	115600	29000	144600
2001	130000	33000	163000

8. táblázat. A kisebbségi óvodák költségvetési támogatásának alakulása 1994–2001.
években (Ft/tanuló)

	általános normatíva	nemzetiségi kiegészítés	nemzetiségi normatíva
1994	41000	+16500	57500
1995	54000	*35%	72900
1996	56100*	23000	79100
1997	73500*	25100	98600
1998	83000	29000*	112000
1999	104000	34250*	138250
2000	120300	29000	149300
2001	135300	33000	168300

9. táblázat. A kisebbségi általános iskolák költségvetési támogatásának alakulása
1994–2001. években (Ft/tanuló)

	általános normatíva	nemzetiségi kiegészítés	nemzetiségi normatíva
1994	62500	+16500	79000
1995	86000	*30%	111800
1996	56100	+33000	89100
1997	63200*	25100	88300
1998	86600*	29000*	115600
1999	101325	**	**
2000	110000	29000	139000
2001	123500	33000	156500
2001	**	**	**

10. táblázat. A kisebbségi középfokú oktatás költségvetési támogatásának alakulása
1994–2001. években (Ft/tanuló)

A KISEBBSÉGI OKTATÁSPOLITIKA MODERNIZÁLÁSNAK KI- TÖRÉSI PONTJA

A nemzetiségi és etnikai kisebbségi oktatás stagnál. Ennek jelei tük-
röződnek a kisebbségi oktatáspolitikai irányításának felső és helyi szint-
jén megnyilvánuló anomáliákban, a tartalmi fejlesztés konzekvens le-

maradásában, az egyes kisebbségek fejlesztési forrásainak strukturális és nagyságrendi aránytalanságaiban, az innovációs mechanizmusok intézményeinek értékvesztettségében, a kisebbségi pedagógusképzés és oktatáskutatás hiányosságaiban. A nemzetiségi és etnikai kisebbségi oktatáspolitikai fejlesztésének fogyatékoságai rányomták bélyegüket a kisebbségi oktatás teljes vertikumára.

Társadalompolitikai szempontból nem elhanyagolható kérdés, hogy a nemzetiségi és etnikai kisebbségi oktatás megújítását milyen kontextusba helyezzük. Amennyiben a jelenlegi anomáliákkal terhes tervezési gyakorlattal, a meglévő irányítási struktúrában gondolkodunk, ezzel hosszú távon tartósan konzerváljuk a rendszer egyenlőtlenségeit.

Éppen ezért a nemzetiségi és etnikai kisebbségi oktatáspolitikai elveket új, de a nemzeti oktatáspolitikától nem idegen alapelvekre kell helyeznünk.

A nemzeti oktatáspolitikai decentralizált intézményi struktúrájának és irányításának elve, logikája mentén körülhatárolhatók azok a modernizációs elemek, amelyek a kisebbségekhez tartozó népesség nemzeti és etnikai kisebbségi oktatásának megújítását biztosítják. Mindazok az alkotmányos jogok, emberjogi értékek, amelyeket a kisebbségi jogokat szabályozó alapidokumentumok rögzítenek, megerősítik a modern nemzetiségi és etnikai kisebbségi oktatáspolitikai kialakításának lehetőségét. A célkitűzés megvalósításához fel kell térképezni azokat a társadalmi és meglévő intézményi szándékokat, erőforrásokat és eszközöket, amelyek hosszú távra szívesen tartósan garantálják a nemzetiségi és etnikai kisebbségi oktatás egyenletes fejlődését és magas színvonalát.

A hazai nemzeti oktatáspolitikai széleskörű szakmai viták és plurális politikai értékeken alapuló társadalmi konszenzus eredménye. A törvényalkotási folyamatból tartósan kirekesztett hazai kisebbségek sem az oktatáspolitikai keretek körvonalainak kialakításában, sem a makrofolyamatok szabályozásában nem kaptak kellő helyet. A hazai kisebbségeket legmagasabb szinten képviselő országos önkormányzatok ajánlási-, megfigyelő-státuszukkal és vélemény-nyilvánítási jogosítványaikkal súlytalanok a törvényalkotás folyamataiban. Holott kulturális, politikai legitimitásuk, értékartikulációjuk sorában erőteljesen megnyilvánul a kulturális autonómia igénye. A hazai politikai szféra mind-
ezidáig konzekvensen „elment” e politikai kihívások mellett. A modern kisebbségpolitika és oktatáspolitikai záloga az, hogy a kisebbségek kulturális autonómia iránti igényét a hazai politika és törvényalkotás elfogadja-e, azonosul-e a másság értékeinek a törvényhozás legmagasabb szintű megjelenítésével. Az új társadalompolitikai értékek parlamenti elfogadása egy sor jogalkotási kérdést vet föl, melyet e dolgozat helyhiány miatt nem tárgyal.

A fentebb említett előfeltételek mellett a kisebbségi politika és annak egyik ágensének, az oktatáspolitikának újragondolása új típusú államigazgatási feladatokat hív életre. A jelenleg centralizált és csak a közoktatás fejlesztésére irányuló nemzetiségi oktatáspolitikát fel kellene váltania az új típusú decentralizált oktatáspolitikával. Az önálló nemzetiségi és etnikai kisebbségi oktatási minisztérium horizontális és vertikális szervezete kisebbségenként önálló főosztályokkal felelne az egyes kisebbségek oktatását. Az önálló minisztérium az egyes kisebbségek művelődésének rendszerszerű kutatását, minőségbiztosítását, fejlesztését szavatoló törvényi, intézményi, finanszírozási és humán-erőforrásbeli feltételeit biztosítaná.

Az EU országjelentései nem csak a cigány népesség hátrányos helyzetének intézményes megoldását sürgetik. A jelentések rávilágítanak a hazai közigazgatás intézményrendszerének hiányosságaira és az újabb előcsatlakozási pénzeszközök folyósítását az EU-konform közigazgatási és területfejlesztési intézményhálózat kialakításához kötik. A hazai oktatáspolitikai új rendszerében már megjelennek az ágazat regionális és kistérségi fejlesztésére alapozó koncepcionális elemek. Még várat magára az oktatáspolitikai településpolitikai és regionális fejlesztésre alapozó nemzeti koncepciója. Éppen ezért a kisebbségi oktatás helyi és területi tervezésének kiépítése során e hiátusokkal és a meglévő törvényi és intézményi lehetőségekkel kell számolnunk. Az önkormányzati törvény, a terület- és településfejlesztésről szóló törvény, valamint a közoktatási törvény 1997. évi módosítása alapozza meg a közoktatási és művelődési ágazat alulról építkező tervezésének lehetőségét. A területi közoktatás-fejlesztés és -tervezés mai rendszerében a megyei közoktatási tanácsok és az általuk kifejlesztett tervek alkalmasak arra, hogy a preferált közoktatási-fejlesztéseket, így a nemzetiségi és etnikai kisebbségi oktatás modernizálását regionálisan szervezzék. Nyomokban már megtalálhatók azok a kistérségi igazgatási központok is, amelyek alkalmasak lehetnek a helyi szintű kisebbségi közoktatási fejlesztések megjelenítésére. Jelenleg csak pályázati forrásból építkezhet a közoktatás kistérségi tervezésének e szegmense. Nem megoldott a térségi feladatok állami forrásból történő finanszírozása sem. Hiányzik a nemzetiségi és etnikai kisebbségi oktatás területi és helyi szintű tervezésének és forrásellátásának rendszere. Várhatóan az alakulófélben lévő regionális és kistérségi intézményrendszer nemzetiségenként eltérően, a társadalomföldrajzi adottságokhoz igazodóan fejlődik tovább.

JEGYZET

1 A 20. századi nemzetiségi iskoláztatás intézményesítése a Bethlen-kormány oktatás-politikai tevékenységéhez fűződik. A nemzetiségek védelmét az 1921. évi XXXIII. tc. trianoni békeszerződés ratifikálta. 1923-ban a kisebbség védelmét biztosító 4800/1923. M. E. rendelet 16. paragrafusa rögzíti a kisebbségek oktatásának jogait. „A nyelvi kisebbséghez tartozó magyar állampolgárok nem korlátozhatók abban, hogy tanulmányaikat a törvényeknek megfelelő fajú, fokozatú és jellegű tanintézetek közül milyen tanítási nyelvű intézetben folytassák.” Iskolát alapíthatott az egyház, községek, magánszemélyek és egyesületek. A magyar nyelvű tanításnak kötelezettsége mellett bármely nemzetiségi nyelv oktatható volt. A vallás- és közoktatási miniszter által 1923. augusztus 24-én kiadott 110. 478/VIII. számú rendelet szerint a népiskolai kisebbségi képzés A, B és C típusokban formalizálható.

– A típus: Kisebbségi tanítású iskola, amelyben a magyar nyelv kötelezően oktatandó tantárgy.

– B típus: Kisebbségi és magyar nyelvű iskola, ahol egyes tantárgyakat a kisebbségi, a többit pedig magyar nyelven tanítanak.

– C típus: A magyar tanítási nyelvű iskolákban az oktatás magyarul folyik, de a nemzetiségi nyelv rendes és kötelező tantárgy. Az írás és olvasás tantárgyakat nemzetiségi nyelven tanították.

A II. világháborút követően a nemzetiségi iskolák újraindítását (a 68 800/1945. V.K.M. számú rendelet szerint) két formában engedélyezték: teljes anyanyelvű oktatás, ahol a magyar nyelv rendes tantárgy, illetve magyar nyelvű oktatás, ahol a kisebbségi anyanyelv önálló tantárgyként tanítható.

A kisebbségi jogok (1949. évi XX. törvény és 1972. évi I. törvény) alkotmányban történő biztosítását követően az ágazati szintű irányítás erős politikai kontroll alatt szabályozza a kisebbségi oktatást. A kisebbségi közoktatás új elemeként az 1953. évi. III. törvény lehetőséget biztosít a nemzetiségi nyelvű óvodai foglalkozások beindítására: „Azokban a községekben (városi kerületekben), ahol magyar nyelvű óvoda nem működik, nemzeti-ségi óvoda létesíthető 25 gyermek szülőjének kérésére. Ahol magyar anyanyelvű óvoda működik, ott a szülők kívánságára az óvodán belül a nemzetiségi anyanyelvű gyermekek részére 25-ös létszám esetén külön csoportot kell létesíteni”.

A kisebbségi oktatás politikai és tartalmi irányelveit a '60-as évektől a '80-as évek közepéig párthatározatokban és ún. feladattervekben teszik közzé. Így az 1968. évi, majd az 1978. évi I. 10. MSZMP PB KB határozat szabályozza a kisebbségi oktatást. A '60-'70-es években a helyi, járási, megyei tanácsi rendszerrel párhuzamosan kialakul a – politikai és közigazgatási, kettős irányításra épülő – tanügyi igazgatási rendszer. Ágazati szinten csak a '70-es évek központi tanterveiben jelennek meg a kisebbségi oktatás tartalmi elemeinek szabályozói oly módon, hogy a kisebbségi tantárgyak önálló oktatásának tanrendi feltételeit írják elő. A tantervek, így a nemzetiségi centrális dokumentumok kidolgozásának szakmai központja az OPI Nemzetiségi Tanszéke volt.

A kisebbségi oktatás jelenlegi rendjét meghatározó törvényi háttér az 1993. évi LXXVII. „Nemzeti kisebbségek és etnikumok jogairól” szóló törvény, valamint az 1993. évi LXXIX. „Közoktatási törvény” és módosításai, illetve a (32/1997. XI.5 MKM) „Nemzeti, etnikai kisebbség iskolai oktatásának irányelve” rendelet szabályozza.

2 Jegyző (2001): *Kisebbségi önkormányzatok*.

3 Csefkő Ferenc – Horváth Csaba (2002): *A Magyarországi Németek Országos Önkormányzatának, a hazai németiség önkormányzatainak és társadalmi szervezeteinek való viszonya a 2002. évi országgyűlési és helyhatósági választásokhoz*. MTA RKKI, Pécs.

4 Radó Péter (2000): *Esélyegyenlőség és oktatáspolitikai. Új Pedagógiai Szemle*, 1. 33–48.

5 Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona (2000): *Cigánygyerekek az általános iskolában*. Oktatási Minisztérium, Budapest. Kézirat.

6 Hoóz István (1993): *Baranya megye nemzetiségeinek jogállása, oktatási és kulturális helyzete*. Pécs.

7 Polonyi István (2001): *Magyarország emberi erőforrás helyzete a XXI. században és annak oktatáspolitikai kihatásai*. Oktatókutató Intézet, Budapest. Kézirat.

8 Forray R. Katalin (1998): *A falusi kisiskolák helyzete*. Educatio füzetek. Oktatókutató Intézet, Budapest.

9 Kaltenbach Jenő (2001): *Kisebbségi Ombudsman jelentése, A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok érvényesülése a felsőoktatásban 2001*.

10 Havas Gábor – Lengyel Gabriella (2002): *Kisebbségi kérdések a felsőoktatásban 2000/2001*. Kézirat, Budapest.

11 Halász Gábor – Lannert Judit (1997): *Jelentés a magyar közoktatásról*. OKI, Budapest.

12 Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona (2000): *Cigánygyerekek az általános iskolában*. Oktatási Minisztérium, Budapest. Kézirat.

13 Halász Gábor – Lannert Judit (2000): *Jelentés a magyar közoktatásról*. OKI, Budapest.

14 *Jelentés A helyi önkormányzatok 2000. évi normatív állami hozzájárulás igénylésének és elszámolásának vizsgálatáról*. www.asz.hu

15 Györgyi Zoltán – Imre Anna (1999): *Fenntartói társulások*. Educatio Füzetek. Oktatókutató Intézet, Budapest.

16 Recheritw János – Döry Tibor (2000): *Rregionális innovációs stratégiák*. OM, Budapest.

MELLÉKLET

megye	1993	1997	1999	változás ('93-'99) fő	%
Budapest	1663	2932	4195	2532	252,25
Baranya	13 820	13 946	13 899	79	100,57
Bács-Kiskun	6830	7187	7331	501	107,34
Békés	4168	3887	4169	1	100,02
Borsod-Abaúj-Zeplén	760	769	685	-75	90,13
Csongrád	466	431	431	-35	92,49
Fejér	3723	4114	3964	241	106,47
Győr-Moson-Sopron	2214	2557	2793	579	126,15
Hajdú-Bihar	336	340	338	2	100,60
Heves	57	54	54	-3	94,74
Jász-Nagykun-Szolnok	11	0	0	-11	
Komárom-Esztergom	5233	5602	5944	711	113,59
Nógrád	1581	1602	1551	-30	98,10
Pest	15 019	16 484	16 216	1197	107,97
Somogy	178	227	229	51	128,65
Szabolcs-Szatmár-Bereg	217	348	690	473	317,97
Tolna	8405	8867	8534	129	101,53
Vas	1246	1289	1324	78	106,26
Veszprém	2897	4014	4357	1460	150,40
Zala	995	1035	926	-69	93,07
összesen	69 819	75685	77 630	7811	111,19

1. melléklet. Nemzetiségi oktatásban (tannyelven és nyelvet tanulók együtt) részt vevő tanulók száma megyénként (fő) és a változások száma, illetve aránya

megye	1993	1997	1999	változás ('93-'99) fő	%
Budapest	395	789	971	576	245,82
Baranya	3703	2991	2954	-749	79,77
Bács-Kiskun	2034	1997	2002	-32	98,43
Békés	1775	1545	1679	-96	94,59
Borsod-Abaúj-Zemplén	216	186	177	-39	81,94
Csongrád	245	233	205	-40	83,67
Fejér	968	999	830	-138	85,74
Győr-Moson-Sopron	525	558	599	74	114,10
Hajdú-Bihar	115	118	110	-5	95,65
Heves	23	25	24	1	104,35
Jász-Nagykun-Szolnok	11	0	0	-11	
Komárom-Esztergom	1686	1732	1677	-9	99,47
Nógrád	539	554	562	23	104,27
Pest	4516	5312	4534	18	100,40
Somogy	68	71	66	-2	97,06
Szabolcs-Szatmár-Bereg	16	0	17	1	106,25
Tolna	1803	1731	1743	-60	96,67
Vas	368	407	444	76	120,65
Veszprém	602	917	954	352	158,47
Zala	282	275	244	-38	86,52
<i>összesen</i>	<i>19 890</i>	<i>20 440</i>	<i>19792</i>	<i>-98</i>	<i>99,51</i>

2. melléklet. Nemzetiségi gondozásban (tannyelven és nyelvet tanulók együtt) részt vevő óvodások száma megyénként (fő) és a változások száma, illetve aránya

megye	1993	1997	1999	változás ('93-'99) fő	%
Budapest	780	1634	2657	1877	340,64
Baranya	9712	10 286	9942	230	102,37
Bács-Kiskun	4673	4876	4977	304	106,51
Békés	2192	2183	2185	-7	99,68
Borsod-Abaúj-Zemplén	544	583	508	-36	93,38
Csongrád	221	198	226	5	102,26
Fejér	2755	3047	3081	326	111,83
Győr-Moson-Sopron	1689	1964	2124	435	125,75
Hajdú-Bihar	221	222	228	7	103,17
Heves	34	29	30	-4	88,24
Jász-Nagykun-Szolnok	0	0	0	0	
Komárom-Esztergom	3547	3870	4267	720	120,30
Nógrád	1042	985	989	-53	94,91
Pest	10 503	10 887	11 332	829	107,89
Somogy	110	156	163	53	148,18
Szabolcs-Szatmár-Bereg	201	348	673	472	334,83
Tolna	6602	7136	6791	189	102,86
Vas	878	882	880	2	100,23
Veszprém	2295	2975	3278	983	142,83
Zala	713	760	682	-31	95,65
<i>összesen</i>	<i>48 712</i>	<i>53 021</i>	<i>55 013</i>	<i>6301</i>	<i>112,94</i>

3. melléklet. Nemzetiségi általános iskolai oktatásban (tannyelven és nyelvet tanulók együtt) részt vevő tanulók száma megyénként (fő) és a változások száma, illetve aránya

megye	1993	1997	1999	változás ('93-'99) fő	%
Budapest	488	509	567	79	116,19
Baranya	405	669	1003	598	247,65
Bács-Kiskun	123	314	352	229	286,18
Békés	201	159	305	104	151,74
Borsod-Abaúj-Zemplén	0	0	0	0	
Csongrád	0	0	0	0	
Fejér	0	68	53	53	
Győr-Moson-Sopron	0	35	70	70	
Hajdú-Bihar	0	0	0	0	
Heves	0	0	0	0	
Jász-Nagykun-Szolnok	0	0	0	0	
Komárom-Esztergom	0	0	0	0	
Nógrád	0	63	0	0	
Pest	0	285	350	350	
Somogy	0	0	0	0	
Szabolcs-Szatmár-Bereg	0	0	0	0	
Tolna	0	0	0	0	
Vas	0	0	0	0	
Veszprém	0	122	125	125	
Zala	0	0	0	0	
<i>összesen</i>	<i>1217</i>	<i>2224</i>	<i>2825</i>	<i>1608</i>	<i>232,13</i>

4. melléklet. Nemzetiségi középfokú iskolai oktatásban (tannyelven és nyelvet tanulók együtt) résztvevő tanulók száma megyénként (fő) és a változások száma, illetve aránya

korcsoport	1997	2000	2010	2020	2030	2040	2050
0–4 éves	13,6	15,2	16,4	19,2	22,4	23,6	24,8
5–9 éves	11,7	12,5	15,6	17,5	20,8	23,0	24,1
10–14 éves	10,0	11,1	15,1	16,2	19,0	22,2	23,4
15–19 éves	8,4	9,4	12,4	15,5	17,4	20,7	22,9

5. melléklet. A cigány gyermekek aránya az egyes korcsoportokon belül (%) Forrás: Polonyi István (2001): *Magyarország emberi erőforrás helyzete a XXI. században és annak oktatáspolitikai kihatásai*. Oktatókutató Intézet, Budapest. Kézirat, 12.

megye	év	létszám	támogatás
1 Budapest	2001	5346	155 034 000
1 Budapest	2002	5598	184 734 000
2 Baranya	2001	13 467	390 543 000
2 Baranya	2002	13 531	446 523 000
3 Bács-Kiskun	2001	6157	178 553 000
3 Bács-Kiskun	2002	6057	199 881 000
4 Békés	2001	4139	120 031 000
4 Békés	2002	4056	133 848 000
5 Borsod-Abaúj-Zemplén	2001	17 218	499 322 000
5 Borsod-Abaúj-Zemplén	2002	17 922	591 426 000
6 Csongrád	2001	855	24 795 000
6 Csongrád	2002	870	28 710 000
7 Fejér	2001	2752	79 808 000
7 Fejér	2002	2875	94 875 000
8 Győr-Moson-Sopron	2001	2760	80 040 000
8 Győr-Moson-Sopron	2002	2892	95 436 000
9 Hajdú-Bihar	2001	6695	194 155 000
9 Hajdú-Bihar	2002	6920	228 360 000
10 Heves	2001	5764	167 156 000
10 Heves	2002	5989	197 637 000
11 Komárom-Esztergom	2001	6194	179 626 000
11 Komárom-Esztergom	2002	6211	204 963 000
12 Nógrád	2001	4562	132 298 000
12 Nógrád	2002	4678	154 374 000
13 Pest	2001	15 784	457 736 000
13 Pest	2002	16 091	531 003 000
14 Somogy	2001	3356	97 324 000
14 Somogy	2002	3426	113 058 000
15 Szabolcs-Szatmár-Bereg	2001	8959	259 811 000
15 Szabolcs-Szatmár-Bereg	2002	9398	310 134 000
16 Jász-Nagykun-Szolnok	2001	5875	170 375 000
16 Jász-Nagykun-Szolnok	2002	6002	198 066 000
17 Tolna	2001	7945	230 405 000
17 Tolna	2002	7944	262 152 000
18 Vas	2001	1524	44 196 000
18 Vas	2002	1532	50 556 000
19 Veszprém	2001	4475	129 775 000
19 Veszprém	2002	4551	150 183 000
20 Zala	2001	2247	65 163 000
20 Zala	2002	2311	76 263 000
összesen	2001	126 074	656 146 000

6. melléklet. Az egy főre eső kiegészítő hozzájárulás a cigány kisebbségi oktatáshoz
2001-ben 2900 Ft, 2002-ben 3200 Ft volt. Forrás: KIRSTAT 2001; Készítette:
Közüktatási Információs Iroda, Győr

tanár	óvodák	általános iskolák	középiskolák
1990/91	680	1048	—
1995/96	935	1255	—
1996/97	960	1338	—
1997/98	993	1357	—
1998/99	1009	433	—

7. melléklet. A nemzetiségi nyelvű oktatási-nevelési intézmények pedagóguslétszáma.
(Forrás: Statisztikai tájékoztató 1998. OM, Budapest.1999. 21.)

A CIGÁNY NÉPESSÉG DEMOGRÁFIAI, ISKOLÁZOTTSÁGI ÉS FOGLALKOZTATÁSI HELYZETE – S AZ ABBÓL ADÓDÓ OKTATÁSPOLITIKAI KÖVETKEZTETÉSEK

Ebben az írásban a cigány népesség számának, iskolázottságának és foglalkoztatási sajátosságainak néhány jellemzőjét igyekszem bemutatni, elsősorban az oktatáspolitikai és a foglalkoztatáspolitikai felé megfogalmazott figyelmeztetéssel.¹ A bemutatott adatok nem igazán újak, mégis rendkívül fontosak és figyelmeztetőek.

NÉHÁNY BEVEZETŐ MEGJEGYZÉS A MÓDSZERTAN PROBLÉMÁIRÓL

134

A cigány népesség demográfiai jellemzőinek feltárása egyáltalán nem könnyű feladat. Alapvető problémát jelent ugyanis a cigány népesség körülhatárolásának kérdése.

A cigány populáció létszámának meghatározását számos alkalommal elvégezték az elmúlt több mint száz év alatt.

A 20. század végén végzett különböző megközelítésű számlálások különböző számú cigánynépességet állapítottak meg⁴: az összlakosság 1,4%-ától (1990. évi népszámlálás), 3,9%-áig (1993., KSH vizsgálat), illetve 6,6%-áig (*Sonda Ipsos*, 1996).

Az egyik legmegbízhatóbbnak az 1993–94 telén, *Kemény István*, *Havasi Gábor* és *Kertesi Gábor* által vezetett, az MTA Szociológiai Intézete által végzett országos reprezentatív cigánykutatások adatait tartják. (*Kemény – Havas – Kertesi*, 1994)⁵ Ezen vizsgálat során azokat tekintették cigányoknak, akiket a környezetük cigánynak tekintett. Az 1994. január 1-ei (eszmei) dátumon Magyarországon mintegy 450 ezer fő volt a cigánynépesség száma, akik mintegy 100 ezer háztartásban éltek.

A cigány népesség számának és arányának mérésével és előrebecslésével, illetve annak lehetséges és szükséges voltával kapcsolatban egy viszonylag éles vita bontakozott ki a 90-es évek végén a kérdéskörrel foglalkozó néhány kutató között. *Ladányi János* és *Szelényi Iván* „Ki a cigány?” című írásukban⁶ arra mutattak rá, hogy rendkívül vitathatóak azok a kutatási erőfeszítések, amelyek a cigányság vagy más et-

nikum lélekszámának, részarányának, társadalmi összetételének elemzésére irányulnak. Ugyanis ezen etnikai csoportok körülhatárolása elkerülhetetlenül önkényes, a csoportképző ismérvek szükségszerűen vitathatóak. Kertesi Gábor – akinek Kemény Istvánnal és Havas Gáborral 1993–1994-ben közösen végzett empirikus vizsgálatát is támadja az említett cikk – „Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről” című írásában⁷ száll vitába a Ladányi – Szelényi szerzőpárossal. Kertesi igen alapos elemzést ad a mérés és mérhetőség problémájáról, valamint az 1993–94-es vizsgálat céljairól és módszereiről, kitérve más vizsgálatok eltérő eredményeinek okaira is. Végül Kertesi saját kutatói elkötelezettségéről is ír: azt hangsúlyozza, hogy ő „a cigánysággal kapcsolatos kutatási célok közül, társadalmi horderejénél fogva, kitüntetetten fontos célnak tekinti az etnikai klasszifikációhoz tartozó előítélet és diszkrimináció nyomán keletkező társadalmi határvonal és e választóvonal két oldalára kerülő népességek összehasonlító vizsgálatát”.

év	népszámlálás szerint anya- nemze- nyelv tiség		minősítés szerint	forrás
1893			65000	Cigányösszeírás. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal
1900	5662			Népszámlálás
1910	9799			Népszámlálás
1920	6989			Népszámlálás
1929			80–100000	Szakértői becslés: Gesztelyi Nagy László
1930	7841			Népszámlálás
1930			100000	Szakértői becslés: Kemény Gábor
1938			100000–150000	Szakértői becslés: Drózdly Győző
1941	18640	27033		Népszámlálás
1949	21387	37598		Népszámlálás
1960	25633	56121		Népszámlálás
1963			222000a	Reprezentatív adatfelvétel. Központi Statisztikai Hivatal
1970	34957			Népszámlálás
1970			220–250000	Megyei Tanácsok becslései. Minisztertanács Tanácsai Hivatala
1971			320000	Reprezentatív adatfelvétel. MTA Szociológiai Kut. Csopt.
1977			325000	Megyei Tanácsok becslései. Minisztertanács Tanácsai Hivatal
1980	27915	64040 ³		Népszámlálás
1990	48072	142683		Népszámlálás
1993			394000b	Reprezentatív adatfelvétel. Központi Statisztikai Hivatal
1993			482000	Reprezentatív adatfelvétel. MTA Szociológiai Kutatóintézet
–94				

1. táblázat. A cigányság lélekszáma Magyarországon 1893–1993²
(a – telepeken élő cigányok, b – magánháztartásokban élő cigányok)

135

A cigány népesség demográfiai vizsgálataival, demográfiai előreszámításaival kapcsolatosan is fel-felmerülnek hasonló viták. Például a Központi Statisztikai Hivatal „Demográfiai forgatókönyvek 1997–2050” címen közreadott tanulmányával kapcsolatosan – amely a népesség-előrejelzések kapcsán a hazai cigány népesség előreszámítására⁸ is közöl forgatókönyveket – *Neményi Mária*⁹ (MTA Szociológiai Kutatóintézete) fejezi ki abbéli kételyeit, hogy mennyiben tekinthető helyesnek az előreszámítás bázisaként használt cigány népesség-meghatározás. Neményi szerint „összemosódik a kutatás tárgya – adott esetben a „cigány” populáció leírása – egy társadalmi viszonyrendszer szomorú következményével, és amikor a kutató azt hiszi, hogy objektív módszerekkel egy sajátos népcsoportot ír le, valójában a megkülönböztetés áldozatainak kilátástalan helyzetéről tudósít”. Neményi nem tudja elfogadni a KSH 1993-as reprezentatív adatfelvételének módszereit, s így adatait sem.¹⁰ Ezek a fenntartások sok tekintetben jogosak. Más a helyzet azonban az előreszámítás módszereivel kapcsolatban tett megjegyzésekre. Nem igazán logikus támadni az előreszámítás azon előfeltevéseit, hogy a roma népességet sem az asszimiláció, sem a nemzetközi vándorlás érdemben nem fogja érinteni¹¹ – ez ugyanis egyszerű módszertani előfeltevés (ehhez képest lehet kiszámítani mind az asszimiláció, mind a kivándorlás létszámcsökkentő hatását). Azok az előfeltevések sem igazán támadhatók, amelyek a termékenység és a várható élettartam mai adataiból igyekeznek a cigány népesség jövőbeli demográfiai jellemzőire következtetni (nem igazán van ugyanis más megalapozott becslési módszer).¹²

Mindezek előrebocsátására azért volt szükség, mert jelen tanulmány is a szóban forgó – az 1993-as reprezentatív adatfelvétel segítségével korrigált 1990-es népszámlálási adatokra épülő, 2050-ig kitekintő – cigány népességre vonatkozó KSH-előrebecslést, valamint az 1993-as KSH-felvétel adatait, továbbá a Kemény – Havas – Kertesi munkákat¹³ használja vizsgálódásaihoz. A fentiekben bemutatott néhány vélemény rámutat arra, hogy egy ilyen népesség-előreszámítás természetesen számos leegyszerűsítést és hibalehetőséget tartalmaz. Mint minden jövőre vonatkozó vizsgálat. Ebből azonban nem következik az, hogy az ilyen elemzésekre nincs szükség – sokkal inkább az, hogy a hibalehetőségeket mindig szem előtt tartó rendszeres elemzésekre van szükség, mert a hibák éppen azzal korrigálhatók, ha a rendszeres vizsgálatok eredményeit rendszeresen szembesítjük a ténnyel.¹⁴

A HAZAI ÖSSZNÉPESSÉG ÉS A CIGÁNY NÉPESSÉG VÁRHATÓ ALAKULÁSA

A Kemény – Havas – Kertesi vizsgálat alapján tehát 1994-ben mintegy 450 ezer főre (a lakosság 4,4%-ára) becsülhető a hazai cigány népesség. Az 1971-es hasonló elveken nyugvó vizsgálat közel 320 ezer fő (kb. 3%-nyi) cigánypopulációt becsült – ami bő 20 év alatt 41%-os növekedést jelent. Az összlakosság viszont 1981 óta évi 1–3 ezrelékes fogyást mutat. A jövőben további eltolódás várható Kemény és szerzőtársai szerint. Jelenleg az elveszületések száma ezer lakosra számítva a cigányoknál 28,7 – ugyanakkor az összlakoságnál mindössze 9,9, míg a halálozás tartósan 13 és 14 fő körül mozog. Húsz éves időtávon számolva az ország lakóinak száma 9,6 millió körül várható, míg a cigányság létszáma 700 ezer fő körül fog alakulni, azaz a népesség több mint 7%-át teheti majd ki. (*Puporka – Zádori*, 1999. 10.)

„Még markánsabb a gyermekszületésre vonatkozó adat: ma minden nyolcadik Magyarországon született gyermek cigány származású.” (*Puporka – Zádori*, 1999. 10.) Tegyük hozzá, hogy a cigány családoknál is mind általánosabbá válik a családtervezés és kevesebb gyermek születik.

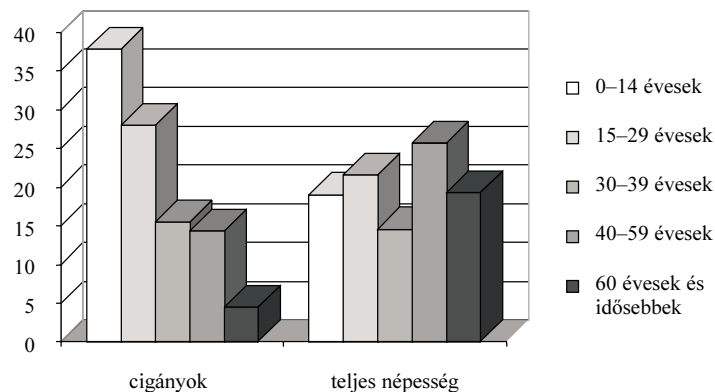
A gyermekszám az összlakosságénál sokkal nagyobb a magyarországi cigányok körében, de sokkal nagyobb a halálozások száma és aránya is, és ennek következtében sokkal kisebb a várható élettartam is. Egyes (nem reprezentatív) vizsgálatok (*Pik*, 1991) szerint a férfiak 12,5 a nők 11,5, évvel élnek kevesebbet, mint a nem cigányok.

A fenti folyamatok következményeként erősen eltér a cigány lakosság és a teljes népesség generációs megoszlása. A teljes populáció generációs megoszlását az „idősödő” társadalom korcsoport-megoszlása jellemzi – azaz alacsony létszámú fiatal korcsoport, majd viszonylag magas középkorú korcsoport, s lassan csökkenő létszámú idős korcsoportok. A cigány populáció generációs megoszlása a fiatal közösségek képét mutatja, azaz a népességen belül a gyermek korosztály létszáma a legnagyobb, s az idősebb korosztályok létszáma csökken. (*1. ábra*)

A hazai népesség-előreszámítások keretében készült előrebecslés a cigányság számáról és arányáról is.

A teljes populáció előreszámítása során abból indultak ki, hogy az össznépesség termékenységét tekintve folytatódik a 90-es évek közepén megkezdődött folyamat¹⁵, a teljes termékenység (amely az 1990-es 1,92-ről 1996-ban 1,46-ra, 1998-ban 1,33-ra, a 2000-es évek elejére pedig 1,3 körüli értékre csökkent) – a gazdasági fejlődéstől, a társadalmi jólétől és a családpolitikától függően – hosszabb távon 1,3–1,9 között alakul.¹⁶ A közepes változat szerint a 2000. év körüli 1,28-as szintről 2030-ra 1,6-ra emelkedik a termékenység. A várható élettartamok tekintetében a jelenlegi igen kedvezőtlen helyzet¹⁷ lassú javulására lehet

számítani, amelynek nyomán 2010-ig mintegy 3 évnyi élettartam-növekedéssel számolnak a szakértők, s azzal, hogy 2050-ig a hazai halálozás mutatói a nyugat-európai mutatókhoz zárkoznak fel.¹⁸

1. ábra. A cigány és a teljes lakosság generációk szerinti megoszlása 1993-ban

korcsoport	1995	2000	2010	2020	2030	2040	2050
0–19 éves (e fő)	2725,4	2371,2	2040,3	1894,1	1817,1	1635,7	1521,6
20–64 éves (e fő)	6083,7	6220,9	6126,7	5733,7	5366,5	4958,1	4408,7
65– éves (e fő)	1436,6	1472,4	1510,3	1730,3	1803,8	1918,7	2106,2
összesen (e fő)	10245,7	10064,4	9677,3	9358,1	8987,3	8512,5	8036,5
teljes termékenységi arány	1,6	1,3	1,4	1,6	1,6	1,6	1,6
szül. várható élettartam	69,8	70,9	72,5	74,3	76,0	77,4	78,3

2. táblázat. A népesség előreszámítása, 1995–2050

A cigány népesség előreszámítása során először az induló demográfiai jellemzőkkel kell tisztában lenni. *Hablicsek László* elemzése¹⁹ szerint 1995-ben a cigány népesség létszáma 491 ezer főre tehető. Az élveszületések száma 13 ezer, a halálozások száma 4–5 ezer fő évente. Ezek szerint a roma népesség évente 9 ezer fővel gyarapodik. A keresztmetszeti átlagos gyermekszámot (más néven a teljes termékenységi arányt) 3,0-ra, a férfiak születéskor várható átlagos élettartamát 54,4 évre, a nőké 64,3 évre becsülte Hablicsek. A feltevés szerint a 0–19 évesek száma 240 ezer, a 20–64 éveseké 237 ezer fő, s 14 ezer fő a legalább 65 évesek száma. A fiatalok, valamint az aktív korúak aránya a roma népességen belül 49–48 százalék. A roma népességben mintegy 3 százaléknyi idős, legalább 65 éves ember él.

Az előreszámítás közepes hipotézise szerint a roma termékenység gyorsan lecsökken 2,4 körüli szintre. Majd a csökkenés lelassul: 2030-ban 2,2 felett várható, majd ezt követően jelentős csökkenés várható, s végül megközelíti az országos átlagot. A végső gyermekszám 2050-re már jóval az egyszerű reprodukciós szint alatt lehet (1,83).

A születéskor várható élettartamot tekintve az előreszámítás alapváltozata szerint a roma férfiak élettartama az 1995. évre becsült 54,4 évről 72 évre, a nőké 64,3 évről 80 évre emelkedne a következő 50 év alatt, vagyis alulról közelítené a jelenlegi európai átlagokat.

korcsoport	1995	2000	2010	2020	2030	2040	2050
0–19 éves (e fő)	272,0	280,6	300,0	323,6	359,5	365,1	362,0
20–64 éves (e fő)	266,5	309,6	388,2	476,7	544,5	618,8	684,3
65– éves (e fő)	15,2	19,0	24,5	34,4	57,3	88,8	128,4
összesen (e fő)	553,8	609,2	712,7	834,7	961,2	1072,6	1174,7
teljes termékenységi arány	3,22	2,72	2,70	2,76	2,56	2,31	2,09
szül. várható élettartam	60,67	62,17	64,76	67,78	70,69	73,39	75,80

3. táblázat A roma népesség előreszámítása, 1995–2050

2050-ben a cigány népesség várható létszáma 700–1100e fő között várható, az össznépesség létszáma pedig 7400–8800e fő között. A leginkább valószínű változat szerint a cigány népesség aránya az alábbiak szerint várható az összpapulációban és a jellemző nagy korcsoportokban.

	2000	2010	2020	2030	2040	2050
a cigány népesség aránya az összpapulációban belül	6,1	7,4	8,9	10,7	12,6	14,6
a cigány népesség aránya a 0–19 éves korosztályban	11,8	14,7	17,1	19,8	22,3	23,8
a cigány népesség aránya a 20–64 éves korosztályban	5,0	6,3	8,3	10,1	12,5	15,5
a cigány népesség aránya a 65– éves korosztályban	1,3	1,6	2,0	3,2	4,6	6,1

4. táblázat. A cigány népesség arányának várható alakulása korcsoportonként, 2000–2050, %

	2000	2010	2020	2030	2040	2050
a cigány népesség aránya az 5–9 éves korosztályban	12,5	15,6	17,5	20,8	23,0	24,1
a cigány népesség aránya a 10–14 éves korosztályban	11,1	15,1	16,2	19,0	22,2	23,4
a cigány népesség aránya a 15–19 éves korosztályban	9,4	12,4	15,5	17,4	20,7	22,9

5. táblázat. A cigány népesség arányának várható alakulása az iskolás korcsoportban, 2000–2050, %

A számítások tehát azt mutatják, hogy a cigány népesség aránya a teljes populáción belül 2030 körül éri el a 10%-ot s 2050-ben megközelíti a 15%-ot. Hasonló arányok becsülhetők a munkaképes korú népesség tekintetében is. Ugyanakkor az általános iskolai korosztályban 2010 körül 15%, 2030 körül 20% lesz a cigány gyermekek aránya. A középiskolás korú korcsoportban ugyanezek az arányok 10 évvel később várhatók.

A CIGÁNY LAKOSSÁG NÉHÁNY ISKOLÁZOTTSÁGI JELLEMZŐJE MAGYARORSZÁGON

A cigány lakosság iskolázottsági adatai erősen eltérnek az országos átlagtól. Az 1993. évi KSH vizsgálat megállapította, hogy bár jelentősen emelkedett a cigány népesség iskolázottsági színvonala, azonban a távolság a többségi társadalométól tovább növekedett.

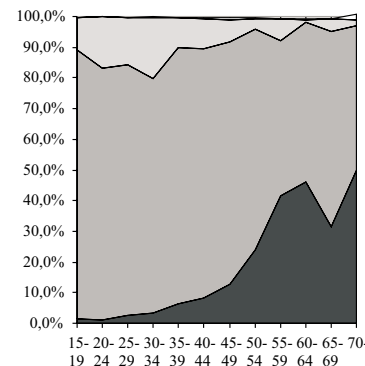
	0 osztály	1–7 osztály	8 osztály	szakmunkásképző/ szakiskola	szakközépiskola/ gimnázium	főiskola/ egyetem
14–19	1,5	32,3	55,2	10,4	0,4	
20–24	1,1	22,2	59,7	15,6	1,5	
25–29	2,5	22,5	59,4	13,2	2,0	
30–34	3,2	26,4	50,0	17,2	2,7	0,4
35–39	6,3	39,1	44,4	7,4	2,3	0,2
40–44	8,3	36,4	44,7	8,5	1,5	0,4
45–49	12,9	44,2	34,8	5,6	1,3	0,9
50–54	24,0	47,1	24,8	2,1	1,2	0,4
55–59	41,5	35,9	14,9	5,6	1,5	
60–64	46,1	44,2	7,9	0,6		0,6
65–69	31,5	59,2	4,6	3,8		
70–	50,0	39,4	7,7	1,0	0,8	1,9
átlagosan	9,4	32,8	45,5	10,4	1,5	0,3

6. táblázat. A cigány népesség korcsoportjainak iskolai végzettség szerinti megoszlása 1993-ban¹⁹

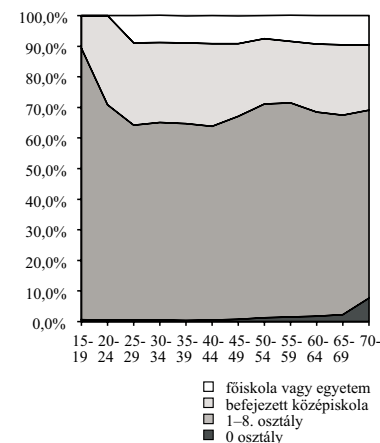
A cigány és a nem cigány népesség iskolázottságát összehasonlítva azt állapíthatjuk meg, hogy 1993-ban a nem cigány férfiak befejezett iskolaéveinek száma valamivel több, mint két osztállyal volt több, mint a cigány férfiaké, a nők esetében pedig több, mint 3 osztály volt a különbség a nem cigány nők javára.

	cigány lakosság iskolai végzettsége 1993 ²⁰				össznépesség iskolai végzettsége 1990 ²¹			
	0 osztály	1–8 oszt	befejezett középisk.	főisk./ egyetem	0 osztály	1–8 oszt.	befejezett középisk.	főisk./ egyet.
15–19	1,5	87,5	10,8		0,6	88,7	10,7	
20–24	1,1	81,9	17,1		0,5	70,3	29,2	
25–29	2,5	81,9	15,2		0,5	63,7	26,9	8,9
30–34	3,2	76,4	19,9	0,4	0,5	64,6	26,1	8,9
35–39	6,3	83,5	9,7	0,2	0,4	64,3	26,4	8,8
40–44	8,3	81,1	10,0	0,4	0,5	63,3	27,0	9,2
45–49	12,9	79,0	6,9	0,9	0,7	66,4	23,7	9,1
50–54	24,0	71,9	3,3	0,4	1,2	69,9	21,3	7,6
55–59	41,5	50,8	7,1	0,0	1,5	70,0	20,1	8,5
60–64	46,1	52,1	0,6	0,6	1,7	66,8	22,2	9,3
65–69	31,5	63,8	3,8	0,0	2,2	65,2	23,1	9,5
70–	50,0	47,1	1,8	1,9	7,7	61,4	21,2	9,7
átlag	9,4	78,3	11,9	0,3	1,2	67,8	23,9	7,2

7. táblázat. A cigány népesség és az összlakosság iskolázottsága korcsoportok szerint, %

2. ábra. A cigány népesség iskolázottsága korosztályonként 1993-ban

3. ábra. A teljes népesség iskolázottsága korosztályonként 1990-ben

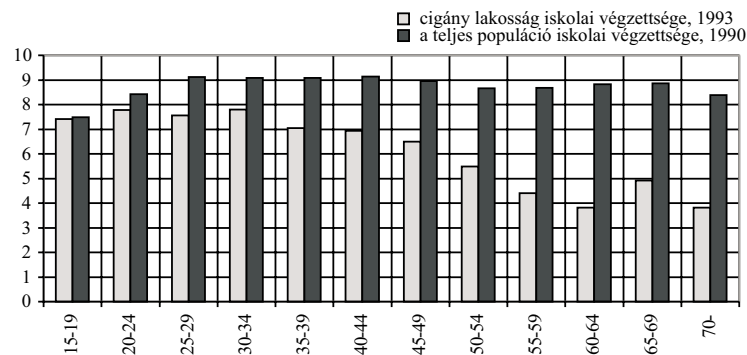
Igen egyértelmű a cigány és a nem cigány férfiak és nők iskolázottságában mutatkozó különbség²².

	nem cigány férfiak és nők			cigány nők és férfiak		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
0 osztály	0,23	0,33	0,28	5,94	12,09	9,08
1–7 osztály	8,21	13,84	11,17	28,06	36,96	32,61
8 osztály	32,80	38,66	35,88	48,24	43,39	45,77
szakmunkásképző	27,02	12,54	19,42	15,61	5,97	10,68
középiskola	21,42	25,98	23,81	1,86	1,39	1,61
felsőfok	10,32	8,65	9,45	0,28	0,19	0,24
összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

8. táblázat A cigány és nem cigány férfiak és nők iskolai végzettsége 1993-ban

Ugyanakkor jelentős különbség van a budapesti és a vidéki cigányok iskolázottsága között, – a fővárosi adatok jóval kedvezőbbek. De eltérnek az iskolázottsági adatok a romungrok, a beások és az oláh cigányok között is, – legkedvezőbb a romungrok, legkedvezőtlenebb az oláh cigányok helyzete.

A sok kedvezőtlen adat között felismerhető a kedvező folyamatok is. Az adatok tanúsága szerint a 90-es évek közepén, végén a 15–19 éves cigány fiatalok iskolai végzettsége már alig mutat elmaradást. Ugyanakkor az idősebb korosztályok iskolázottságában igen jelentős különbségek vannak. Például a 30–34 éves korosztály esetében a cigány fiatalok között 2,5%-kal több az iskolázatlan, közel 12%-kal több a csak 1–8 osztályt végzett, 6%-ponttal kevesebb az érettségizett, és 8,5%-kal kevesebb a diplomás. Az 50–54 éves korosztály esetében pedig a cigány népesség között 22,8%-kal több az iskolázatlan, 2%-kal több a csak 1–8 osztályt végzett, 18%-kal kevesebb az érettségizett és 7,2%-al kevesebb a diplomás. (4. ábra)

4. ábra. A befejezett iskolévek számának alakulása korcsoportonként a cigány és a teljes populáció esetében (1990, illetve 1993)

A 90-es évekre jelentősen javultak a cigány gyermekek továbbtanulási mutatói – azonban a leszakadás mértéke gyakorlatilag nem csökkent: „megállapíthatjuk, hogy a rendszerváltás előtti három évtizedben a beiskolázás a cigány gyerekek körében is általánossá vált. 1971-től 1994-ig a 20–29 éves korosztályban 77%-ra nőtt azok aránya, akik megszerezték a 8 általános iskolai végzettséget. A korábbiakhoz képest ugyan jelentősen megnövekedett az érettségit adó középiskolákban továbbtanuló cigány fiatalok száma (1981: 3,6%, 1994: 10,6%), de a különbség cigányok és nem cigányok között gyakorlatilag semmit sem csökkent.” (Kállai Ernő – Törzsök Erika [szerk.]: *Cigánynak lenni Magyarországon*. Jelentés 2000. EÖK P., Budapest. 33.) Egy 192 iskolára kiterjedő vizsgálat szerint a nyolcadikat végzett cigány tanulóknak 1997-ben a 13, 1998-ban a 15,8, 1999-ben a 19%-át vették fel érettségit adó középiskolába (szakközépiskola, gimnázium).²³ Ezek az adatok a 1994-es számokhoz képest nagyon lassú javulást mutatnak.

iskolatisípus	teljes népesség	cigányok
szakiskola	6,0	9,4
szakmunkásképző	35,5	31,2
szakközépiskola	32,0	10,0
gimnázium	24,2	0,6
összesen:	97,7	51,2

9. táblázat. A továbbtanulók aránya a cigány és a nem cigány népesség körében²⁴ 1994 (%)

Összességében tehát a cigányok iskolázottsága súlyos lemaradást mutat, s bár a helyzet lassú javulását lehet megállapítani, nincs áttörés. Úgy tűnik az oktatási rendszer nem tud azonos esélyeket biztosítani a cigány gyermekeknek, ami annál is aggasztóbb, mivel várhatóan egyre nagyobb arányt fognak kitenni az iskolás gyermekek között. Pedig az iskolázás alapvető szereppel bír a cigányság társadalmi helyzetének alakításában. Ugyanis az iskolázás határozza meg alapvetően a foglalkoztatási jellemzőket is.

A CIGÁNY LAKOSSÁG NÉHÁNY FOGLALKOZTATÁSI JELLEMZŐJE MAGYARORSZÁGON

A 1970-es években a cigány és nem cigány népesség nagyjából hasonló foglalkoztatási képet mutatott. Még 1989-ben is a cigány férfiak 60–80%-a, a nők 35–40%-a volt állásban.

	teljes népesség, %	cigány, %
aktív	87,7	85,2
inaktív, munkaképtelen, tanuló vagy egyéb eltartott	12,3	14,8
<i>összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

10. táblázat. Foglalkoztatottság a 70-es években a cigány és nem cigány népesség körében²⁵

A 90-es évekre a cigányság foglalkoztatási helyzete nagyon jelentősen leromlott, az adatok a munkapiacról való radikális kiszorulásukról tanúskodnak.

	nem cigány, %	cigány, %
foglalkoztatottak	54,8	28,7
munkanélküliek	9,0	28,8
inaktívak	36,2	42,5
<i>összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

11. táblázat. Az aktívak és inaktívak aránya 1993-ban²⁶

	férfiak		nők	
	nem cigány	cigány	nem cigány	cigány
foglalkoztatott	54,8	28,7	42,6	15,3
munkanélküli	9,0	28,8	5,4	14,6
inaktív	36,2	42,5	52,0	70,4
<i>összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

12. táblázat. A cigányok foglalkoztatottsága nemenként (%)²⁷

Miközben a nem cigány férfiak több mint fele dolgozott 1993-ban, a cigány férfiaknak alig több mint egynegyede. A nők esetében még rosszabb az arány.

A 90-es évek végén az iskolából frissen kikerült cigány fiatalok között a tartós munkanélküliek aránya negyven százalékkal haladja meg az azonos végzettségű és életkorú, nem cigány pályakezdeket. A szakmunkásképzőt végzett cigány fiatalok esetében több mint kétszer akkora eséllyel vannak huzamosabb ideje – majdhogynem iskoláik elvégzése óta – munka nélkül, mint nem cigány pályatársaik. (*Doncsev*, 2000)

Még nagyobb különbségeket találunk a cigány és nem cigány családok gazdasági aktivitásában a háztartásfők munkaerőpiaci státusza alapján. A cigány háztartásfőknek mindössze 18%-a dolgozik – tehát a cigányok 82%-ának a családjában nincs kereső családtag. A cigány háztartásfők kétharmada (63%) egyéb inaktív, 19%-a pedig munkanélküli. Míg tehát a felnőtt cigány népesség körében hétszer annyi mun-

kanélküli van, mint a nem cigány népességben, addig a cigány lakosság háztartásfői közül tízszer annyian munkanélküliek, mint ahány munkanélküli van a nem cigány háztartásfők között. (*Sági*, 1997).²⁸

	felnőtt népesség		háztartásfők	
	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány
foglalkoztatott	17	48	18	60
munkanélküli	24	6	19	3
egyéb inaktív	59	24	63	36
<i>összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
munkanélküliségi ráta	57,9	11,7	51,0	4,9

13. táblázat. A felnőtt cigány népesség és a cigány háztartásfők munkaerőpiaci státusza 1996²⁹

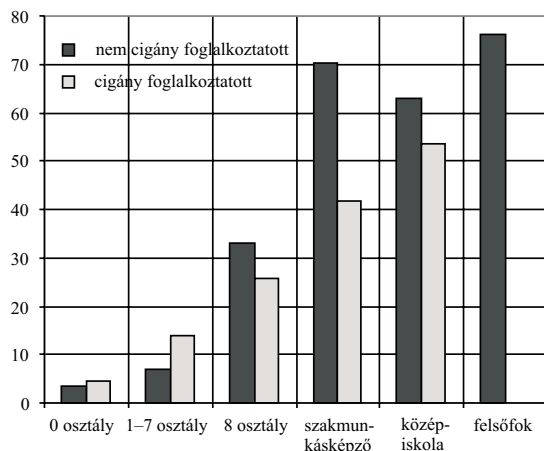
A foglalkoztatottságot leginkább az iskolázottság befolyásolja, mint azt az adatok is mutatják³⁰:

	nem cigányok			cigányok		
	foglalkoztatott	munkanélküli	inaktív	foglalkoztatott	munkanélküli	inaktív
0 osztály	3,5	3,4	93,1	4,5	13,0	82,4
1–7 osztály	7,0	2,1	90,9	13,9	18,1	68,0
8 osztály	33,0	7,0	60,0	25,9	24,6	49,5
szakmunkásképző	70,2	12,9	16,9	41,7	28,0	30,3
középiskola	62,8	6,9	30,3	53,7	20,7	25,6
felsőfok	76,1	2,3	21,6			
<i>átlag</i>	<i>48,4</i>	<i>7,1</i>	<i>44,5</i>	<i>21,8</i>	<i>21,6</i>	<i>56,5</i>

14. táblázat. A cigányok és nem cigányok iskolázottsága és foglalkoztatottsága

Sajátos tendenciák figyelhetők meg az egyes végzettség-kategóriába tartozó cigányok és nem cigányok foglalkoztatottsága között. Az adatok tanúsága szerint a cigányok között – egy kategória kivételével – alacsonyabb az inaktívak aránya – tehát nagyobb arányban szeretnének dolgozni –, mint a nem cigányok között.³¹ Ugyanakkor minden kategóriában jelentősen nagyobb a cigány munkanélküliek aránya, mint a nem cigányoké.³² Miközben a végzettség nélküli és a befejezetlen általános iskolai végzettséggel rendelkező cigányok foglalkoztatása valamivel nagyobb, ugyanakkor a magasabb iskolázottsággal rendelkező cigányok alacsonyabb foglalkoztatási rátával rendelkeznek, mint a nem cigányok.

A foglalkoztatás adatai egyértelműen a cigányság munkapiaci diszkriminációjáról tanúskodnak.

5. ábra. A cigány és nem cigány foglalkoztatottak aránya az egyes iskolafokozattal rendelkezők között

BEFEJEZÉS HELYETT

A cigányság magyarországi helyzete a rendszerváltás óta eltelt időben annyiban javult, hogy ennek a helyzetnek nagyon sok eleme feltárára került. Ugyanakkor a foglalkoztatási helyzetük és ennek nyomán szociális, anyagi helyzetük igen jelentősen romlott. Felerősödött diszkriminációjuk.

A kisebbségi jogok országgyűlési biztosának a cigánysággal kapcsolatos vizsgálatairól készített jelentései egyértelműen utalnak a diszkrimináció meglétére mind az oktatás, mind a foglalkoztatás területén.

A roma tanulók oktatási rendszerben való hátrányos megkülönböztetése a szegregációból és az oktatásuk során alkalmazott pedagógiai módszerek alkalmatlanságából adódik. Az iskolán belüli hátrányos megkülönböztetés okai sok esetben nem a cigány tanulókkal szembeni előítéletesség, hanem a megfelelő feltételek és felkészültség hiányában keresendők. Az ekként minősíthető iskolai gyakorlat a csökkentett értékű oktatástól a különböző mértékű elkülönítésig terjed. (*Doncsev, 2000.*)

Ennél keményebben fogalmaz Radó Péter³³: „Mind ez ideig nem született olyan oktatáspolitikai koncepció, amely a cigány gyermekek iskolai sikertelensége mögött álló problémák mindegyikére (hátrányos megkülönböztetés, szociális helyzet, kisebbségi jogok, az oktatás minősége) stratégiaiag átgondolt választ kínált volna. ... Az oktatáspolitikai

eszközrendszernek a cigány tanulók szempontjából három kiemelkedően fontos elemét szükséges megemlíteni. Az első a határozott antidiszkriminációs politika, ...A második a kisebbségi jogok biztosítása az oktatásban, ...A harmadik a nem kis részben a cigány kisebbséghez tartozásból fakadó, a rossz szociális és gazdasági pozíciók által okozott esélykülönbségek enyhítését szolgáló támogatások rendszere.”

Annak ellenére, hogy a foglalkoztatásbeli hátrányos megkülönböztetés megakadályozására történtek jogalkotási lépések, nem történt viszont előrelépés a munkaviszony-létesítés diszkriminatív megtagadásával összefüggő jogvédelem területén. Megítélésem szerint az előrelépést a pozitív diszkrimináció biztosíthatná.³⁴

Aligha lehet kétségbe vonni, hogy a cigányság helyzetét csak rendkívül jelentős erőfeszítésekkel lehet javítani – s még ez esetben is nagyon nehéz lesz kitörni abból az ördögi körből, amit az iskolázatlanság, az alacsony presztízsű munka és a munkanélküliség képez.

JEGYZET

1 Polónyi István a Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Kar egyetemi tanára.

2 Forrás: Habcsek László (2000): *Kísérlet a roma népesség előreszámitására 2050-ig.* <http://www.ksh.hu/pls/ksh/docs/intezmenyek/nki/magyar/regdata/rompap6/rompap6.html>

3 Az eredeti közleményben 6404 fő szerepel – ami nyilvánvalóan sajtóhiba.

4 Az 1990-es országos népszámlálás során azt tekintették cigány nemzetiségűnek (illetve nyelvűnek), aki annak vallotta magát. Ez alapján 1990-ben 48 072 fő vallotta magát cigány anyanyelvűnek és 142 683 fő cigány nemzetiségűnek (ami az összlakosság valamivel kevesebb, mint 1,4%-a).

A KSH 1993-ban a cigányság létszámát, életkörülményeit feltáró, nem önbevalláson alapuló vizsgálatot végzett. Ennek során a vizsgálatot „jó helyismerettel rendelkező számlálóbiztosok” végezték, akik az életvitel szerint osztályozták a háztartásokat (cigány életvitelű, átmeneti/bizonytalan, nem cigány életvitelű). Ezen vizsgálat során a magyar lakosság 3,9%-a volt cigány életvitelű 1993-ban.

A Szonda Ipsos 1996-os kutatása 6,6%-ra becsülte a cigányok arányát a 18 év feletti életkorú népességben.

5 A szerzőknek több publikációja jelent meg ezzel összefüggésben: például Kemény Istvánnak az *Educatioban* (1996 tavasz) és a *Magyar Tudományban* (1997/6), Kertesi Gábornak az *Esélyben* (1996/3), továbbá: Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (1998): *A cigány népesség Magyarországon*. Soci-typo, Budapest; valamint Kemény I. – Havas Gábor (1996): *Cigánynak lenni*. In.: *Társadalmi Riport*. Századvég – TÁRKI, Budapest.

6 Lásd a *Kritika* 1997. decemberi számában.

7 *Replika*, 29. 1998.

8 *A roma népesség demográfiai jellemzői, kísérleti előreszámitás 2050-ig*. KSH, Budapest. 1999. augusztus.

9 http://www.akm.tti.hu/nemenyi_maria_kis_roma_demografia.htm, illetve Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk., 2000): *Cigánynak születni*. Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Kiadó, Budapest. 277–282.

10 Mint Neményi írja: „...a KSH valójában kérdezőbiztosaira bízta, hogy az összeírt lakásban lakók összességéről a következő megállapítást tegye: »cigány életvitelű közösség« tagjai-e, »átmeneti életvitelű közösségnek« tekinthetők, vagy pedig »nem cigány életvitelű közösségről« van-e szó. Jobb nem belegondolni, minek alapján döntötték el az

adatfelvételt végzők, hogy az együtt élő személyek cigány származásúak, a cigány kultúrát, hagyományokat ápolóak-e, vagy esetleg csak egy részük kötődik vérségi vagy életviteli okokból a cigánysághoz. Nem tudok másra gondolni, minthogy a bőr-, haj- és szemszín, testalkat »rasszjegyeit« kiindulópontnak tekintve olyan jellegzetességeket kerestek, amelyek a többségi társadalom szemében a cigány életvitel attribútumai, és amelyeket a magyar lakosság körében végzett előítélet-vizsgálatok oly bőségesen tártak fel az elmúlt évek során.”

11 Neményi azt kérdezi: „Vajon csak az egyszerűbb számíthatóság kedvéért, vagy Kasszandraként a szerző tudja, hogy a kiszorítás, a marginalizáció, a szegregáció az elkövetkező 50 évben is fennmarad?”

12 Neményi szerint: „Azt feltételezni, hogy a termékenységi arányok a továbbiakban is jelentősen eltérnek a többségi arányoktól, megint csak abból a statikus szemléletből fakad, hogy a cigánynak tekintett populáció tagjai körében az elkövetkezendő években sem fog jelentősen növekedni az iskolázottság, a szakképesítés megszerzése – ezen belül különösen a nők –, hiszen ha e téren történne változás, ugyanaz következne be, mint Európa legkülönbözőbb kultúrájú, vallású, nemzetiségű népeinél a 20. század folyamán, ahol ez az egyszerű összefüggés (magasabb iskolai végzettség – alacsonyabb termékenységi ráta) mindenütt a gyermekszám radikális csökkenését eredményezte.” Függetlenül attól, hogy ez a Neményi megállapítás igaz, azonban akkor sem kifogásolható módszer, ha a cigány lakosság jelenlegi demográfiai jellemzőiből indul a becslés (természetesen az előreszámítása során feltételezték termékenység-csökkenést).

13 Illetve Puporka Lajos – Zádori Zsolt (szerk., 1999): *A magyarországi romák egészségi állapota* című Roma Sajtóközpont-anyagát, amely szintén az előző adatforrásokra építkezik.

14 Ezzel együtt jelen sorok szerzője elfogadja Ladányi János és Szelényi Iván (1998): *Még egyszer az etnikai besorolás „objektivitásáról”* című írásának végső megállapítását (*Replika*, 30.): „...arra a kérdésre, mekkora a magyarországi cigány (vagy bármelyik más etnikai csoportba sorolható) népesség száma, és milyen a társadalmi összetétele, a definíciótól függően többféle tudományos válasz adható; a különféle definíciók megalkotásának és az ezekből adódó adatok előállításának pontosan rögzíthető szabályai vannak; az etnikai klasszifikációs folyamat társadalmi értékek által igen erősen meghatározott, az »egyetlen helyes« definíció kiválasztása pedig nem objektív, tudományos ítélet, hanem politikai döntés kérdése”.

15 „A gazdasági-társadalmi váltás radikális változásokat hozott a fiatal generációk családalapítási, gyermekvállalási magatartásában. Ennek a változásnak a lényege abban foglalható össze, hogy a korábbi, a demográfiában keleti típusúként emlegetett házasságkötési, gyermekvállalási mintát nagyon gyorsan felváltják a nyugati típusú házassági, szülési jellemzők. Ennek egyik szembetűnő jele az, hogy az első gyermek megszületése a nők életében lényegesen későbbi életkorban történik meg. Amíg korábban 20–22 év volt a nők átlagos kora első gyermekük megszületésekor, ez rövid idő alatt 25–28 év lesz a kohorszokban. Mindennek az a következménye, hogy a jelenlegi átmeneti időszakban hiányoznak a korábban fiatal korban szült gyermekek.” (Hablicsek László [1998]: *Öregedés és népességcsökkenés demográfiai forgatókönyvek, 1997–2050. Demográfia*, XLI. évf. 4.)

16 Az előreszámítás itt és később bemutatott adatai: Hablicsek László (2000): *Demográfiai forgatókönyvek 2000–2050. Hipotézisek és eredmények 2000.* január (<http://www.ksh.hu/pls/ksh/docs/intezmenyek/nki/magyar/freepad/projprep1/prjp1.html>) alapján.

17 Amelyet az jellemez, hogy 1980 és 1990 között a férfiak várható élettartama 65,45 évről 65,13 évre csökkent (s a nők is csak igen szerény mértékben 72,7 évről 73,71 évre növekedett). A 90-es éve végén – 1999-ben és 2000-ben – némi javulás tapasztalható: a férfiak esetében 66,32-ről 67,11 évre, a nők esetében 75,13-ról 75,59 évre növekedett a születéskor várható élettartam.

18 Itt a közepes és a felső hipotézisről volt szó, az alsó hipotézis azzal számol, hogy „folytatódna az a különleges halandóságalakulási szakasz, amelyet leginkább Magyaror-

szágon figyelhetünk meg az 1960-as évektől, nevezetesen a mortalitás sülyyedésének visszafordulása, a férfiak, azon belül a középkorúak elhalálozási gyakoriságának jelentős emelkedése, a férfiak és a nők élettartamai közötti különbség jelentős megemelkedése. 1960 óta a 45-49 éves férfiak elhalálozási gyakorisága több mint háromszorosára, a nők 40 százalékkal emelkedett. 30 éves kortól 65 éves korig a férfiak 49 százaléka meghal, ez több mint az 1920-as évek átlaga. A 30 éves nők 76 százaléka éri meg a 65. életévet, annyi, mint 40 évvel ezelőtt. Az európai közepes helyzetből a magyarországi mortalitás a legrosszabbá vált 1980-ra és ezt a pozícióját »megőrizte« az utóbbi 15 évben. A súlyos magyarországi halandósági helyzet megítélése mára annyiban változott, hogy a volt Szovjetunió utódállamaiban elkövetkező halandóság-romlást mértek az utóbbi három évben. Ugyanakkor ütemes csökkenésnek indult például a cseh és a lengyel halandóság.” (Hablicsek, 2000)

19 Hablicsek László (2000): *Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig.* <http://www.ksh.hu/pls/ksh/docs/intezmenyek/nki/magyar/regdata/rompap6/rompap6.html>, (megjelent Cigánynak születni. [2000]), illetve Hablicsek László: *Kísérlet a magyarországi roma népesség előreszámítására 2050-ig.* In: *Tanulmányok a cigányság helyzetéről.* Aktív Társadalom Alapítvány, 5. (megjelenés alatt)

20 Forrás: Kemény – Havasra hivatkozva *A magyarországi romák...* (1999) 23.

21 A fenti táblázat alapján számított adatok.

22 Saját számítás a *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen.* KSH, Budapest. 1996 adatai alapján

23 Forrás: Kemény – Havasra hivatkozva *A magyarországi romák...* (1999) 24.

24 A külügyminisztérium 2000-es anyaga szerint: „Napjainkban a nem cigány tanulóknak kb. 91,4%-a jut be középszintű oktatásba, míg a roma tanulóknak 33,6%-a.” (Doncsev Toso [szerk., 2000]: *Állami intézkedések a magyarországi cigányok társadalmi integrációjában.* Budapest. [<http://www.mfa.gov.hu/Hungary/roma/social.html>])

25 Forrás: Kállai Ernő – Törzsök Erika (szerk., 2000): *Cigánynak lenni Magyarországon.* Jelentés. EÖK P, Budapest. 33.

26 Forrás: Doncsev Toso (szerk., 2000): *Állami intézkedések a magyarországi cigányok társadalmi integrációjában.* Budapest. (<http://www.mfa.gov.hu/Hungary/roma/social.htm>)

27 Forrás: Kemény – Havas – Kertesi-re hivatkozva Doncsev Toso (2000).

28 Forrás: Kemény – Havasra hivatkozva *A magyarországi romák...* (1999) 25.

29 Sági Matild (1997): *Társadalmi folyamatok a rendszerváltás után.* (<http://www.oki.hu/tanulm/hatter/sagi-0.htm>)

30 Forrás: Sági Matild (1997)

31 Forrás: Kemény – Havasra, illetve a KSH-ra hivatkozva *A magyarországi romák...* (1999) 26.

32 Meg kell említeni, hogy Sági Matild (1997) ezzel részben ellentmondó eredményre jutott – mint írja: „a cigányok körében a (nem munkanélküliségből eredő) inaktivitás lényegesen gyakoribb, mint a nem cigány felnőttek körében” (1996-os adatok alapján).

33 Itt Sági Matild (1997) is hasonló megállapításra jut: „A cigány munkanélküliség – a teljes felnőtt népesség adatait elemezve – nyolcszorosa a nem cigányokénak, az inaktivitás pedig kétszerese” (1996-os adatok alapján). Radó Péter: *Társadalmi kohézió és oktatáspolitikai.* (<http://www.oki.hu/cikk.asp?Kod=2001-02-ta-rado-tarsadalmi.html>)

34 A pozitív diszkrimináció azt jelenti, hogy a cigány munkavállalókra, illetve munkát keresőkre – a munkaviszonnyal összefüggésben – azonos feltételek esetén előnyben részesítési kötelezettséget írhat elő a törvény.

IRODALOM

A roma népesség demográfiai jellemzői, kísérleti előreszámítás 2050-ig. (1999) KSH, Budapest.

Doncsev Toso (szerk., 2000): *Állami intézkedések a magyarországi cigányok társadalmi integrációjára érdekében.* Budapest. <http://www.mfa.gov.hu/Hungary/roma/social.htm>

Hablicsek László (1995): *Népesség-előreszámítások, demográfiai forgatókönyvek a nemzetközi vándorlás figyelembe vételével, 1994-2010.* Budapest.

Hablicsek László (1998): Öregedés és népességszökkenés demográfiai forgatókönyvek, 1997–2050. *Demográfia*, XLI. évf. 4.

Hablicsek László (2000): *Demográfiai forgatókönyvek 2000–2050. Hipotézisek és eredmények.* <http://www.ksh.hu/pls/ksh/docs/intezmenyek/nki/magyar/freeadat/projprep1/prjp1.html>

Hablicsek László (2000): Kísérlet a magyarországi roma népesség előreszámítására 2050-ig. In: *Tanulmányok a cigányság helyzetéről.* Aktív Társadalom Alapítvány, 5.

Hablicsek László (2000): *Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig.* <http://www.ksh.hu/pls/ksh/docs/intezmenyek/nki/magyar/regdata/rompap6/rompap6.html>

Halász Gábor – Lannert Judit (szerk., 1996): *Jelentés a magyar közoktatásról 1995.* OKI, Budapest.

Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk., 2000): *Cigánynak születni.* Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Kiadó, Budapest.

Horváth Róbert (1992): A mai demográfiai elmélet a paradigmaváltás tükrében. *Demográfia*, 3–4.

Kállai Ernő – Törzsök Erika (szerk., 2000): *Cigánynak lenni Magyarországon.* Jelenítés 2000. EÖK P, Budapest.

Kemény I. – Havas Gábor (1996): Cigánynak lenni. In: *Társadalmi Riport 1996.* Századvég – TÁRKI, Budapest.

Kemény István – Havas Gábor – Kertesi Gábor (1994): *Beszámoló a magyarországi roma (cigány) népesség helyzetével foglalkozó 1993 októbertől és 1994 februárja között végzett kutatásról.* MTA Szociológiai Intézet.

Kemény István (1992): A magyarországi cigány lakosság. In.: Kemény István: *Szociológiai írások.* Replika Könyvek 1., Szeged.

Kertesi Gábor (1998): Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. *Replika*, 29.

Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (1998): *A cigány népesség Magyarországon.* Soci-typo, Budapest.

Kovacsinszky Nagy Katalin – Klinger András (szerk., 1996): *Demográfia.* KSH, Budapest.

Ladányi János – Szelényi Iván (1997): Ki a cigány? *Kritika*, december.

Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. KSH, Budapest. 1996.

Miltényi Károly (1994): Az utóbbi évek népesedési trendjei és ezek gazdasági háttere. *Demográfia*, 2.

Neményi Mária (2000): Kis roma demográfia. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk., 2000): *Cigánynak születni.* Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Kiadó, Budapest.

Pik Katalin (1991): A munkavégzés és az egészségi állapot összefüggése. Vizsgálat egy Pest megyei faluban élő idős cigányok és hasonló korú nem cigányok körében. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk., 1991): *Cigányélet.* MTI PTI.

Puporka Lajos – Zádori Zsolt (szerk., 1999) *A magyarországi romák egészségi állapota.* Roma Sajtóközpont.

Radó Péter: *Társadalmi kohézió és oktatáspolitikai.* <http://www.oki.hu/cikk.asp?Kod=2001-02-ta-rado-tarsadalmi.html>

Sági Matild (1997): *Társadalmi folyamatok a rendszerváltás után.* <http://www.oki.hu/tanulm/hatter/sagi-0.htm>

Vukovich György (1997): Népesedési helyzetünk nemzetközi megközelítésben – Társadalom és gazdaság Közép- és Kelet-Európában. *Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Folyóirata*, 2.

A CIGÁNY TANULÓK ELKÜLÖNÍTÉSE AZ ÁLTALÁNOS ISKOLÁBAN

Az elmúlt években ugyan növekedett az érettségire adó középiskolákba, illetve a felsőoktatásba beiratkozó cigány tanulók száma, de ugyanez igaz a nem cigány tanulóira is, így a cigányok és nem cigányok közötti olló lényegében változatlan maradt. A következményeket még súlyosabbá teszi, hogy a viszonylagos javulás is csak a cigány népességnek egy kisebb – jórészt már középosztályi helyzetben lévő vagy afelé törekvő és értékrendjében ehhez igazodó – részét érinti. A többséget az iskoláztatás terén ma lényegében ugyanolyan hátrányok sújtják, mint amilyeneket már a 70-es, 80-as évek kutatásai és elemzései is kimutattak és az iskolázottsági szint emelésének legfőbb akadályaként jelölték meg.

HOVA JÁRNAK ISKOLÁBA A CIGÁNY GYEREKEK?

Különösen súlyos következményekkel jár a cigány gyerekek növekvő mértékű iskolai elkülönítése. Mindez jól érzékelthető az Oktatáskutató Intézet kutatási mintájában (1) szereplő iskolák adataival. A kutatás során 192 iskolát kerestünk fel. Ez a magyarországi általános iskolák valamivel több mint 5%-a, ahova a nem cigány tanulóknak összesen 4%-a, míg a cigány tanulóknak 24,6%-a jár. A kutatás néhány kivételtől eltekintve olyan iskolákban folyt, ahol a cigány gyerekek aránya már 1992-ben meghaladta a 25%-ot vagy a létszámuk elérte a 100 főt, de nem minden ilyen iskola került be a mintába. Országosan a cigány általános iskolások 44%-a tanul az említett kritériumoknak megfelelő (25% feletti arány illetve 100 fő feletti létszám 1992-ben) iskolákban. Ugyanakkor a nem cigányoknak csak 6,3%-a jár ezekbe az iskolákba. Ez az adatpár már önmagában is jelzi, hogy milyen jelentős mértékű a cigány gyerekek iskolai elkülönítése ma Magyarországon. Még egyértelműbbé válik a kép, ha figyelembe vesszük az idősoros trendeket is, hiszen 1992 óta ezen a téren is jelentős változások következtek be. (A mintavétel során azért voltunk kénytelenek az 1992-es adatokból kiindulni, mert akkor készült utoljára a cigány tanulóira vonatkozó adatokat külön feltüntető statisztika.)

A vizsgált iskolákban a létszámok és arányok az elmúlt tíz évben a következőképpen változtak:

év	összes tanuló	nem c. tanuló	cigány tanuló	cigány tanulók aránya
1989	65 906	49385	16521	25,1 %
1992	59 368	41945	17423	29,3 %
1999	55 878	33255	22623	40,5 %

1. táblázat

A cigányok aránya tehát a teljes tanulólétszámon belül igen jelentősen (több mint a másfélszeresére) nőtt, miközben az összlétszám és különösen a nem cigányok létszáma jelentősen csökkent. Ezek a változások azonban nem magyarázhatók meg az országos demográfiai trendekkel. A cigány általános iskolai tanulók száma ugyanis 1989-től 1999-ig országosan csak 4,5%-kal, a vizsgált iskolákban viszont 36,9%-kal nőtt. A nem cigány tanulók száma ugyanebben az időszakban országosan 24,4%-kal, a vizsgált iskolákban viszont 32,7%-kal csökkent. Még nagyobbak az országos és az érintett iskolákra vonatkozó trendek közötti eltérések, ha az 1999-es helyzetet az 1992-es adatokkal vetjük össze. Ebben az időszakban a nem cigány tanulók száma országosan 14,1%-kal, a vizsgált iskolákban viszont 26,1%-kal – tehát lényegesen nagyobb mértékben – csökkent, a cigány tanulók száma pedig országosan csak 5,2%-kal, a minta iskoláiban viszont 29,8%-kal nőtt. 1992-ben a mintába került 192 iskola közül a cigány tanulók 31-ben voltak többségben, ma már 64 iskoláról mondható el ugyanez. Ennek megfelelően országosan 61-ről 126-ra, vagyis 7 év alatt több mint a duplájára emelkedett az ilyen iskolák száma.

Az országos és az érintett iskolákra vonatkozó trendek eltérése összességében azt jelenti, hogy míg 1989/90-ben az összes általános iskolás cigány gyerek 18,6%-a járt, addig tíz évvel később már 24,6%-a jár a mintába került iskolákba. 1992-ben minden 12–13. cigány tanuló (7,1%) tanult olyan iskolában, ahol ők alkották a többséget, ma minden 5–6. (18,1%).

Az adatok tehát egyértelműen azt bizonyítják, hogy az elmúlt években igen jelentős mértékben erősödött a cigány tanulók iskolai elkülönítésének tendenciája.

Ez a folyamat természetesen szorosan összefügg a cigányság helyzetében a rendszerváltás után bekövetkezett változásokkal, a romák tömeges marginalizálódásával, a többségi társadalomnak a szaporodó válságtünetek hatására egyre türelmetlenebbé váló magatartásával, a kirekesztő mechanizmusok általános erősödésével, amelyek az etnikai alapon is működő hátrányos megkülönböztetés legváltozatosabb for-

máit teremtik meg nap mint nap, az élet minden területén. A szociális ellátások szabályozásában és gyakorlati alkalmazása során éppúgy, mint a munkaerőpiacon, az egészségügyi ellátásban, a lakóhely megvásárlásában, a lakhatással összefüggő hatósági eljárásokban vagy az iskoláztatásban.

LAKÓHELY ÉS ISKOLA

A cigány tanulóknak az iskolák meghatározott körében nyomon követhető rohamosan növekvő koncentrációjában például igen jelentős szerepet játszik, hogy az elmúlt években részben a spontán migrációs folyamatok eredőjeként, részben a többségi társadalom tudatos kirekesztő törekvéseinek eredményeként ismét erősödik a cigányok lakóhelyi elkülönítése. Már az 1994-es országos reprezentatív cigányvizsgálat kimutatta, hogy hiába számolták fel korábban a régi cigánytelepek túlnyomó részét, a 90-es évek elején a cigányság 60%-a mégis erősen szegregált körülmények között lakott. Ebben szerepet játszott a telep-felszámolási akciók végrehajtási módja, amely már magában hordozta új szegregátumok kialakulásának a lehetőségét.

154

NÉHÁNY PÉLDA A KUTATÁS SORÁN KÉSZÜLT LEÍRÁSOKBÓL²

„Régen volt egy cigánytelep, de azt lerombolták. A romák nagyobbik része azonban a falu Szerencs felőli végén most is egy tömbben lakik.”

„A cigánytelep régen az Árpád úton és környékén volt, ami a város Sárospatak felőli végén található, és melyet megszüntettek és ma már csak néhány család lakik ott. A cigány családok jelentős része a település másik végén koncentrálódik a Bihari út és a virágnevű utcák környékén. A Bihari úton egy klasszikus telep van, ahol egymással szemben állnak kicsi szoba-konyhás épületek.”

„A '60-as évek végén szűnt meg a telep, amikor a putrikat lerombolták, s közvetlenül mellettük cs-lakásokat építettek, így alakult ki a Tánicsics utca beszőgellése. Ugyanezekben az utcákban épültek később szocpolos házak is. A '70-es évek végén nyitottak a falu másik végén egy új utcát (Árpád u.), aminek azóta se került szilárd burkolata. Itt is szinte kizárólag cigányok építkeztek.”

„A régi cigánytelep a település Karcag felé eső részén, a vasút és a volt szovjet katonai reptér között terült el. A telep-felszámolás a hatvanas évek végén kezdődött, az utolsó kunyhót 1982-ben bontották le. A telepi cigányok nagy része a falu túlsó végébe, egy utcába épített cs-házakba költözött, de az évek során a környező utcák parasztházaiba is romák költöztek. Ma már a Bibó utcában, a vele párhuzamos Tópart utcában és az előbbi folytatásában lévő Új soron szinte csak romák laknak. Az utóbbi években ezen a területen épült a szocpolos házak többsége is.”

„A '60-as–'70-es években a falutól kb. 1 kilométerre, a töltés mellett volt a „gödör”, akkor ott 10 család lakhatott, olyan 50–60 fővel. A régi telepet a „C” építkezésekkel számolták fel, és a falu egyik régi, kieső részén kezdtek el lakásokat építeni. Az újtelepi rész kb. 3 kilométerre van a központtól, innen a gyerekek busszal járnak be. A bérletet nekik kell megvenni (400 Ft/hó), az iskola nem fizeti. Ezen az újtelepi részen, ami valójában a falu régi része, szinte csak cigányok laknak. Régi parasztházakban, szoc.polos, OTP-s házakban vegyesen. Burkolt út sehol nincs, a nagyobb utcákon útalap van.”

A lakóhelyi elkülönítés részleges fennmaradása, majd újabb keletű megerősítése azonban nemcsak a telep-felszámolási program ellentmondásos és gyakran képmutató végrehajtásának a következménye. A lakóhelyi szegregációnak már a 60-as, de főként a 70-es években kialakultak teljesen új típusú formái is. Az erőszakos téészesítés által megrendített aprófalvakból, kistelepülésekről már a 60-as években megindult a lakosság erőteljes ütemű elvándorlása. A folyamatot tovább erősítette a helyi intézményeket felszámoló, az infrastruktúra fejlesztésének lehetőségét kizáró településpolitika. Az így megüresedő házakba többnyire olyan cigány családok költöztek a helyi telepről vagy a környékről, akiknek a korábbi lakásviszonyaihoz képest ez is előrelépést jelentett. A cigány családok beköltözésére és növekvő arányú jelenlétére azután a nem cigány családok még erőteljesebb ütemű elvándorlása volt a válasz.

155

„Jegyzőasszony szerint a hetvenes évek közepétől a falu sorvadásnak indult. Sokan beköltöztek Dombóvárra, Szekszárdra és messzebbre is: Budapestre, Érdre. Dunakeszin egyenesen »gy-i kolónia« van. A megüresedett házakba kerültek adás-vétel útján a romák.”

„A 60-as években a téészesítés elől nagyon sokan költöztek városokba. Az elvándorlás, illetve a cigányok beköltözése azóta is folyamatos. A mostani 24 el-sős között csak egy gyerek van, aki egyik ágról sem cigány – mondta szörnyülködve az iskolaigazgató.”

„A falu prosperáló jellegére utalhat, hogy népesség-maximumát 1960-ra éri el, 1050 főt regisztrál a népszámlálás. Attól kezdve folyamatosan fogy a népesség. Az 1960-as TSZ-szervezés, majd az iparba áramlás csapolja meg a régi paraszti népességet. Helyükre elsősorban cigány családok költöznek.”

A 80-as évek végétől a gazdasági recesszió, a szocialista nagyipar összeomlása, a téészek megrendülése, majd felszámolása és a rohamosan növekvő munkanélküliség a „lakosságcsere” újabb hullámát indította el a szóban forgó településeken. Ebben az időszakban az olcsón megvásárolható ház lehetőségébe kapaszkodva munkahelyüket elvesztő, a városi bérlakások fenntartási költségeinek drámai mértékű drágulása elől menekülő, egzisztenciálisan ellehetetlenülő városi szegény – közöttük igen nagy arányban roma – családok tették ki a beköltözők

egyre nagyobb részét. Megjelenésük, illetve az általuk támasztott kereslet viszont újabb „öslakosokat” késztetett elköltözésre.

„A zádorfalvi cigányok egységes és egyenlő társadalmi képlete az elmúlt 15 évben a bevándorlók jóvoltából megváltozott. E nézetet hangoztatja a polgármester és az iskolaigazgató-helyettes is. Úgy látják, hogy minden rossz okozói a bevándorlók. Zádorfalva paraszti népességének előregedése a 60-as években kezdődő, a 70-es években felerősödő elköltözési törekvése olcsóvá tette az ingatlanokat, ezen házakba kezdtek beköltözni részben Ózdról, részben Kazincbarcikáról a munkanélkülivé lett cigánycsaládok, akik itt remélték megélhetésüket.”

„Vannak betelepült cigányok is, furcsa mód Ózdról, Miskolcra költözött ide 10–15 család. Nyíregyházáról, Debrecenből is költöztek ide cigányok, abban reménykedve, hogy itt a földművelésből, állattartásból kicsit könnyebben meg tudnak élni. Az egyik család asszonya mondta, hogy: „két autóval, szekrényssal érkeztem, mint egy úr, most meg...”. Mostanra eladták a bútorokat, egy rozoga kocsit maradt, ami nincs levezérgátatva, és egyre jobban elszegényednek. Ők Debrecenből jöttek, ott volt a férfinak takarító cége, de egyre kevesebb megrendelést kapott, egyre nagyobb díjhátralék volt a nyakukon, itt meg olcsón megvettek egy vízes vertfalú parasztházat, és a mellette lévő üres telket.”

A folyamat szükségszerű következménye a helyben maradó nem cigány népesség fokozatos előregedése. Az érintett településekről elsősorban a fiatalabb nem cigányok költöznek el, míg az idősebbek nagyobb valószínűséggel maradnak. A folyamat előrehaladtával a cigány és nem cigány népesség korösszetétele között többnyire egyre nagyobb a különbség, és ezért az iskolások között a cigányok lényegesen magasabb arányt képviselnek, mint a teljes népességben.

„A falu pedig a közeljövőben homogén cigány település lehet, mert a sokác és a német nemzetiségű emberek idősek, kihalnak vagy elköltöznek. A polgármester ennek okát elsősorban a 60–70-es években életben lévő építési korlátozásokban látja, aminek következményeként a nem roma fiatalok elmentek a faluból.”

„A cigányok körülbelül 500-an vannak, az utóbbi időkben főleg Borsodból, Szabolcsból, illetve a közeli falvakból jöttek. A 60-as évek elejétől kezdett emelkedni a cigány beköltözők száma. Nem cigány fiatal nem is láttam, csak öregeket, akik a kocsmában – halkan a bajszuk alatt, hogy meg ne hallják – a cigányok ellen acsarkodnak. Egy-két középkorú nem cigány férfit lehetett látni a délutáni pesti busz érkezése után, nyilván ők maradtak a rengeteg bejáró közül. A fiatalok – aki csak tehette – végleg elköltöztek. Beszéltem is négy, 60–70 éves asszonnyal, akik fiatalon Pestre költöztek és most, egy akkori Kállón maradt asszony temetésére jöttek vissza. Rokonuk sem lakik már itt, akinél megaludhattak volna, a temetés után hazabuszoztak.”

„A jegyzőasszony és az általa behívott gazdasági vezető teljesen elkeseredve és nem kis adag cinizmussal beszélt arról, hogy náluk a kisebbségi problémák nem a cigányokat, hanem a magyarokat érintik, mert már ők vannak kisebbségben. Ez részben köszönhető annak, hogy a születő gyerekek 90%-a cigány, ta-

valy mindössze két magyar gyerek született, másrészt pedig a fiatalok, ha csak tehetik, elköltöznek a faluból.”

„Az iskolába 16 helybeli parasztyerek járt, s hatszor annyi a helybeli cigánygyerekek száma. Ez azt is jelzi, hogy a parasztnépesség, noha az össznépességben belüli aránya 50%-os, alapvetően előregedett. 1960 óta lényegében új házat csak a cigányok építenek, a magyarok Edelényben, Szendrőben vásárolnak telket, építenek házat.”

A bemutatott demográfiai és szegregációs folyamatok egyik következménye, hogy a cigány általános iskolások 30%-a 1000 fő alatti lélekszámú kisközségek iskoláiba jár, ahol az átlagos arányuk meghaladja az 50%-ot, miközben a teljes magyarországi népességnek csak nem egészen 6%-a él ilyen településeken.

A kistelepülésekéhez hasonló folyamatok játszódtak le az elmúlt évtizedekben, de különösen a 70-es évek közepétől kezdve a városok, nagyobb községek slumosodó negyedeiben, egykori munkáskolóniáin. A korábban ott élők a rossz és egyre romló feltételek miatt (fejtelen infrastruktúra, alacsony komfortfokozatú lakások, az építési tilalom, illetve a karbantartás hiánya miatt lepusztuló lakóépületek stb.) vagy a társadalmi felemelkedésből (továbbtanulás, munkahelyi mobilitás stb.) adódó lehetőségekkel élve egyre nagyobb számban költöztek ki, és helyükre egyre nagyobb arányban kerültek más szegény családokkal együtt a felszámolt telepekről kirajzó és iparba áramló cigány családok. A beköltözésükre azután a még ott maradt, kicsit is jobb helyzetű nem cigány családok újabb, még erőteljesebb ütemű elvándorlással reagáltak.

„Az iskolába – az igazgató elmondása alapján – a hetvenes években a környékbeli munkás szülők gyerekei jártak. A szülők a csepeli, illetve erzsébeti gyárakban dolgoztak, főként szakmunkásként, kisebb részük segédmunkásként. A gyerekeknél a fő cél természetesen valamilyen szakmunkás bizonyítvány megszerzése volt. Akkoriban csak egy-két cigány gyerek járt az iskolába, ők »elvesztek« a többiek között.

„A ’80-as évek elején kezdték építeni a Török utca másik oldalán a lakótelepet, amelyet a tervek szerint ezen az oldalon is folytatni akartak. Ezért ez a terület építési tilalom alatt volt egészen a ’80-as évek végéig. Még egy kerítést sem lehetett felhúzni engedély nélkül, amit persze nem adtak meg, mert úgyis mindjárt épül itt a lakótelep. A régi, rossz állapotú házakból elkezdtek kiköltözni az emberek, megpróbálták eladni, cserélni. Az ingatlanok nem volt értékesek. Ebben az időben kezdtek el betelepülni a cigányok. Elsőként Nógrádból jöttek családok, majd Szabolcsból, Borsodból. Elég sok önkényes volt, több kilakoltatási akció is zajlott, amibe megpróbálták bevonni az iskolát is.”

„A cigány lakosság jelentős része egy tömbben lakik, a Május 1. úti iskola környékén lévő lakótelepen. A cigány lakosság aránya itt folyamatosan növekszik, a környező falvakból beköltözőknek köszönhetően. A telep mögött egy kis erdő van. A lakótelep lepusztult, a szemetes konténerek körül nagy halom szemet látható.”

„Az iskola körzetéhez tartozik a Dzsumbuj, három tömbnyi nyomorúságos munkáskolónia, ami az utóbbi évtizedben kiérdemelte a kerületi szociális politika külön figyelmét; saját segítő intézménye van. A Dzsumbuj régen elcigányosodott, főleg a keleti országrészekből vándoroltak ide családok.”

Az egykori munkáskolóniák „elcigányosodásának” a legújabb és legtragikusabb változata akkor jött létre, amikor a 80-as évek közepétől-végétől sorra zárták be azokat a bányákat, üzemeket, amelyek munkásai számára annak idején megépítették ezeket az akkor elfogadható színvonalú, de a komfort hiánya és az elavulás miatt később alaposan leértékelődő lakásokat. A hozzájuk kapcsolódó üzemek bezárásával megszűntek a helyben megélhetést biztosító munkahelyek is. Aki tudott, menekült, s a megüresedő, tömbnyire nagyon rossz állapotú lakások családja megkapaszkodási lehetőséget kínáltak a környék legelesettebb, legnyomorúságosabb helyzetű családjainak.

„Két századfordulón épített egykori kolónia van a településen. Az egyik a nádasdi úttól jobbra a Vajosbánya-telep, a másik az iparvasút melletti ún. Alsó-rész. Mára mindkét telepen zömében cigányok laknak, a »bevándorlók«, akik főleg Árlóról jöttek, de érkeztek ide Hangonyból és Domaházáról is családok.”

„A régi bányászlakásokból álló sorházak teljesen leromlottak, komfort nélküliek, karbantartásukra, felújításukra nincs pénze lakóiknak. Ezeket a lakásokat többnyire romák lakják, nagyrészt jogcím nélküli lakosként.”

„A kimerült bányák bezárását követően az elbocsátott bányászok többsége elhagyta telepi lakását, s az ő helyükbe jöttek az árlói cigányok.”

Természetesen ezek a nagyobb községekben, városokban lezajló spontán, ám szigorú társadalmi törvényszerűségeknek engedelmessé és a szegregáció jelentős erősödését eredményező folyamatok is éreztetik hatásukat a környék iskoláiban. Részben ilyen okokra vezethető vissza a cigány tanulók arányának ugrásszerű növekedése a Nagykörút menti pesti kerületek, különösen a Józsefváros és Ferencváros, egyes iskoláiban. Az OKI kutatás mintájába került 12 budapesti iskolában – ezek túlnyomórészt a VII., VIII. és IX. kerületben találhatók – a cigány tanulók aránya tíz év alatt (1989-től 1999-ig) több mint a duplájára (22,7%-ról 49,1%-ra) emelkedett. Hasonlóan rövid idő alatt még nagyobb arányváltozások következtek be a vidék egykori bányatelepi vagy más slumosodó negyedekben működő iskoláiban.

„A bányatelep hajdan Pécs egyik legszebb fekvésű területe volt. A településen múlt századi épületek – épségben megmaradt, gondozott gerendavázas tűzoltószertár, néhány bányászlakás és az iskola – és a két világháború között épült középületek – kórház –, valamint a Széchenyi-akna építményei tanúskodnak a valamikori jobb lét állapotairól. Ezt a jobblétet egyébként a Duna Gözhajózási Társaság hozta létre és annak idején születéstől halálig tartó biztonságot nyújtott az alkalmazásában lévőkre. A szocializmus időszakában prosperáló

bányászatnak köszönhetően tágas családi házak és egy-két szobás bányászlakások sorházai találhatók egymás mellett. Mára a település leromlott, egyre többet hagyják el régi lakói, családjai közül. A nyíltszíni fejtés állítólag 2002-ig ad még munkát, de jóval kevesebb embernek, mint a régi intenzív mélyművelés. A munkahellyel rendelkező felnőttek »a városba« járnak dolgozni. Sok a munkanélküli, a romák majd mindegyike az. A lakosság kicserélődését jó érzékelteti, hogy 25 éve kb. 300 tanulója volt ennek az iskolának, köztük senki se volt cigány, ma kb. 120–130 gyerek jár ide, akiknek majd fele cigány származású.”

A telep-felszámolási program nyomán kibontakozó spontán társadalmi folyamatok és új szegregációs minták hatását már a Kádár-korszakban, de különösen az elmúlt tíz évben jelentősen felerősítették a többségi társadalom stratégiai válaszai és a tanácsok, majd önkormányzatok tudatos intézkedései. Bár a tudatos elkülönítő törekvések sokszor nemcsak a cigányokat (tegyük hozzá: többnyire a szegény cigányokat), hanem a nem cigány, de hasonlóan leszakadt, marginalizálódott társadalmi csoportokat is sújtják, az ezzel összefüggő eljárások az etnikai szegregáció eszközeként is működnek.

„A telep a 70-es években szűnt meg, amikor cs-lakásokat kezdtek el építeni Gyűrén, a belvizes területeken. Az akkori vezetés elgondolása szerint a szomszédos Nagyvarsányt meg kellett tisztítani a cigányoktól, és áttelepíteni a Gyűrén épülő »modern« házakba. Ennek eredményeképpen ma az iskolaigazgató szerint egy cigány sem jár a varsányi iskolába.”

„1983-ban Hajdúhadházán felszámolták az ország egyik legnagyobb cigánytelepét – oly módon, hogy a felépült OTP-s lakásokkal az elkülönítés megmaradt, és a romák többsége ma is a település szélein, erősen szegregált körülmények között él.”

„A város idővel számos helyen mért ki telket, és adott vagy épített házat a békési cigányoknak. Szinte mindegyik központi telepítésnek jellemzője azonban, hogy a telep környékén, illetve tömbben történt.”

„A várost az áthaladó vasút szinte kettéosztja. A vasúttól északra fekvő terület – mely a város lakott területének durván az egyharmada – a cigánynegyed. Nem tudom, valószínűleg nincs is rá adat, hogy a város cigány lakosságának hány százaléka él itt, de az biztos, hogy a döntő többsége. Jelzi ezt az is, hogy a Fáy utcai iskolában kért húsz címből talán négy volt, amelyik nem ezen a városrészben volt található. Megkülönböztető név nem ragadt erre a városrészre, mindeki így nevezi: ahol a cigányok laknak.”

„A nyolcvanas évek elejétől kezdtek cigány családok a telepeken kívül házakat vásárolni, de a falubeliek gondosan ügyeltek arra, hogy ez csak a telep környéki utcákra korlátozódjon. Ezekben az utcákban ma már alig él néhány magyar család. Ez a gondosság a mai napig jellemző a verpelétiekre. Cigány család nem vehet, nem építhet házat az főút túloldalán.”

„A Dobó II. a cigánysor. A név a nem is olyan régen lebontott cigánytelep nevét őrzi. Ez a cigánytelep '92-ig létezett, és a Dobó I. – azaz az akkori – Dobó

utca – szomszédsága miatt »Dobó«-nak hívták. Miután eltűntették a»,Dobó«-t, létrehoztak ott egy új utcát, melyet Dobónak neveztek el, és csak cigányok lakják, ez a Dobó II.”

„Az idén nyáron újra kiöntött a Tarna, a Dankó telepen összedőlt hét ház. Az árvízsegélyből a helyi önkormányzat a kisebbségi önkormányzat segítségével vásárolt házakat. (Ekkor derült ki, hogy több összedőlt ház hivatalosan nem is létezett, nem volt tulajdonosa, tulajdoni lapja...) Volt egy eladó ház a község másik felén, az iskola mellett. A kisebbségi önkormányzat már ki is alkudta az árat, de mikor a szomszédok megtudták, hogy kinek akarják adni a házat, inkább összeadták a pénzt és megvették ők – csak nehogy cigány költözzön oda.”

„Bár több roma család él Berettyóújfalu belvárosában, magyar lakókörnyezetben, több roma panaszkodott arra, hogy újabb roma családok beköltözését az önkormányzat a szomszédok tiltakozására megakadályozza vagy nehezíti. Találkoztunk olyanokkal, akik házat vettek a településen belül, az önkormányzat azonban a szomszédok kérésére megakadályozta a lakhatási engedély kiadását, így jelenleg is árulják frissen vett házukat.”

„A bányát 1992-ben zárták be, s akkor lényegében a Farkaslyukon lakók többsége munkanélkülivé vált. Az öreg bányászok számára már korábban szociális bányászlakásokat építettek Ózd, s az így megürült lakásokba elsősorban cigány családok költöztek. Ózd törekvése már ekkor világosan láthatóan az volt, hogy minél több, a városi bérlakásban lakó cigány családot költöztessenek ki Farkaslyukra, ugyanakkor minél több nem cigány családot hozzanak be Ózdra.”

„Tapasztalatom szerint kétirányú a jelenség, egyrészt van egy szétartató, a diszpóra irányába ható folyamat, de emellett legalább ilyen erős a lakóhelyi szegregálódás is. Az utóbbi, bár nem szükségszerűen etnikus, mert a szegények gyengébb komfortértékű lakóövezetekbe való szorulása zajlik, mégis a cigányság leszakadó, reménytelen részeit (megléhet a többséget) hűsbavágóan érinti. Szegény cigány lakóhelyek a városban: az említett Öreg Rókus (Hunyadi tér környéke), amelyben a konfliktust továbberősíti, hogy értékes ingatlanokkal rendelkezik a városrész, és a befektetők szeretnék pacifikálni, vagyis az önkényeseket, cigányokat – úgy ötszáz főt – kisépíteni, amihez az önkormányzatban erős szövetségesre találtak; a város nyugati szélén fekvő Repülőtér elhanyagolt betonblokkjai (számuk 100 fő körül lehet); Móraváros öreg bérházai és földszintes házacska; illetve a Cserepes sor zömében önkormányzati tulajdonú szükségslakásai (itt 70 család élhet).”

AZ ISKOLÁK KÖZÖTTI SZELEKCIÓ – A NEM CIGÁNY GYEREKEK ISKOLAI ELVÁNDORLÁSA

A lakóhelyi szegregáció, a cigány lakosság arányának egyes településeken, településrészekben vagy városi lakónegyedekben bekövetkezett rohamos mértékű növekedése mellett az iskolai elkülönítés erősödésében igen jelentős szerepet játszanak a többségi társadalom erőteljes elkülönülési törekvései is. Ezt igazolja, hogy Budapesten és a megyeszékhelyeken, ahol több általános iskola is van elérhető közelségben, rendkívül egyenlőtlen a cigány gyerekek iskolák közötti eloszlása.

Az iskolák közötti eloszlás feltűnő egyenlőtlenségeit lényegében ugyanazok a mechanizmusok hozzák létre, mint a lakóhelyi szegregáció erősödését. Egyes iskolákban a környék migrációs folyamatai (a ki- és beköltözések) következtében nőni kezd a cigány tanulók aránya. Erre a többségi családok úgy reagálnak, hogy igyekeznek más iskolába íratni a gyerekeiket, és így a cigány tanulók aránya lényegesen nagyobb mértékben növekszik, mint amit a lakónépesség összetételének változása indokolna. Az OKI-kutatás mintájába került budapesti iskolákban már az 1989/90-es tanévben is 22,7% volt a cigány tanulók aránya, míg a mintába nem került iskolákban ugyanekkor csak 2,8%-ot ért el. Azokon a megyeszékhelyeken, ahonnan került a mintába iskola, ezekben 26% volt a cigány arány 1989-ben, míg az érintett városok többi iskolájában csak 3,1%. A különbség tehát a mintába került, illetve nem került iskolák között Budapesten is és a megyeszékhelyeken is már akkor több mint nyolcszoros volt. Azóta a teljesen szabadabbá vált iskolaválasztás és a szerkezetváltó 6 és 8 osztályos gimnáziumok térhódításával az eloszlások egyenlőtlensége tovább növekedett. A minta iskoláiban 10 év alatt a cigány arány Budapesten 49,1%-ra, a megyeszékhelyeken pedig 53,2%-ra emelkedett. Budapesten például az egyik ilyen iskolában 20-ról 60, egy másikban pedig 40-ről 100%-ra nőtt a cigány tanulók aránya, miközben ugyanezekben a településeken belátható közelségben vannak „cigánymentes” vagy csak elenyésző számú cigány tanulót oktató iskolák is.

Budapesten, a megyeszékhelyeken és a nagyobb városokban könnyű helyzetben vannak azok a családok, akik nem akarják, hogy a gyerekeik olyan iskolába járjanak, ahol a cigány gyerekek aránya meghaladja az általuk „tolerálható” mértéket, hiszen bőven van választási lehetőségük.

Budapest, VIII. kerület: „A 80-as évek elején már volt angol oktatás, az igazgatónő szerint (1984 óta dolgozik itt) akkoriban határozottan elit iskolának számított. A cigányok aránya akkor 7% volt. A cigány tanulók száma ezután enyhén emelkedett, majd kb. 1995-től kezdett drasztikusan nőni. Most majdnem 50%. Az igazgatónő szerint ezzel olyan folyamatok indultak be, amelyeknek az iskola ugyan próbál, de nem képes ellenállni: a törekvőbb családok elviszik a gyerekeiket. A jobb képességűek a hatodik osztály után hatosztályos gimnáziumba mennek (most 73 hatodikosból 11-en adták be a jelentkezésüket).”

Dunántúli megyeszékhely: „Az iskolába 349 tanuló jár, ebből 179 a cigány. Az iskola egyébként retteg attól, hogy a város végképp leírja őket. Évről évre megfigyelhető, hogy a körzetükben működő három óvodából kb. 20 gyereket már nem íratnak be hozzájuk, hanem jobb iskolákba viszik.”

Észak-magyarországi város: „Jelenleg négy állami és egy egyházi általános iskola van a városban, mindegyikben kb. 400 diák tanul. A szülőket az iskolaválasztásban befolyásolja a roma tanulók aránya. Az

iskolavezető mesélte, hogy „az egyik szülő beíratás előtt végigjárta az iskolákat, és azért döntött az Esze mellett, mert ott látta a legkevesebb cigány diákot”.

A nagyobb településeken azok az iskolák, ahova nem vagy alig járnak cigány tanulók, gyakran maguk is sokat tesznek azért, hogy a cigány gyerekek minél hatékonyabb távortartására vonatkozó társadalmi igényt kielégítsék és ezzel megőrizzék az iskola jó hírnevét. Egy alföldi megyeszékhely „cigányos” iskolájának az igazgatónőjével készült interjúból idézünk:

„Egyáltalán semmiféle segítséget nem érzek a társadalom részéről. Pedig hát, ez a saját jól felfogott érdeke lenne. Én ezért ellenzem a szelektálást az általános iskolákban, az első osztályban. Már ott megkezdődik a szelekció, és nem a képességek alapján. Úgy tüntetjük föl, mintha eszerint lenne, de valójában nem ez alapján. Ugyan tilos felvételiztetni, de felvételi elbeszélgetés az nem tilos, hát most soha senki nem megy oda, hogy megnézzé, gyakorlatilag mi folyik ezen az elbeszélgetésen. Lehet ezt burkoltan csinálni, mint ahogy bármit.”

– Itt arra céloz, hogy a cigány gyerekeket már ekkor kiszórák?

– Módjukban áll, ha akarják. Következménye nincs. Vagy ha mégis fölveszik, a cigány gyereket ott ugyanúgy kezelik, mint a többi gyereket, és a hátrányai leküzdésében nem nyújtanak neki segítséget. A hátrány marad, azt önállóan a gyerekek nem tudja leküzdeni. Tehát előbb-utóbb nyílik az olló: a többi gyorsabb ütemben halad, mint ő. Egy idő után egyre kevésbé tudja a követelményeket teljesíteni, és a szülővel év vége előtt közlik, hogy a gyerek most sem érte el azt a szintet, és semmiképp sem vagyunk hajlandók átengedni. Akkor szintén hozzánk hozza. Pedig annak a gyerekeknek se teszünk jót, akit kiválogatunk az elitosztályba. Látom az utcán, meg a konfliktusokban is egyre több az olyan eset, hogy egy védett közösségbe járó gyerek meglát egy cigány gyereket az utcán, és rögtön rá van írva, hogy lebénul, a frász áll belé. Amitől a másik gyerekek (és ez természetes) rámászik. Az lenne az útja az integrációnak, hogy minden iskolába mindenféle gyerek járna, hogy lássa, mi is van valójában. Mert a társadalom se olyan, hogy itt vannak az elítéltek, ott a közepesek, amott meg az alja. Ilyen kis országban mindenki mindenkivel találkozhat. Én a saját sorsomból tudom, hogy ha az embernek vannak gyerekkori tapasztalatai a cigányokról, akkor nem lesz vele ellenséges. A gyerek nem születésétől fogva cigányellenes, a cigány és magyar gyerekek egymással játszik, és semmi gondja egymással. Mindaddig, amíg nem tudatosítják benne, hogy fiam, ettől félni kell.

– Ezt azért elég korán tudatosítják.

– Igen. Akaratlanul is kifejlesztik benne azt a hozzáállást, ami akadályozza az integrációt. Ha a gyereket tudatosítjuk, hogy ennek más a bőre színe, akkor ezt az életben nem tudjuk belőle kiszedni. Soha nem fogja elfogadni a másfajtat. Lehet az nála tiszta különbség, akkor se fogja ezt elismerni, de még azt sem, hogy vele egyenértékű. Én ebben látom a legnagyobb tragédiát. Ha ez így marad, innen kijutni nem lehet.”

A már „reménytelenül elcigányosodott” iskolákban viszont sokszor a tantestület is beletörődik a megváltoztathatatlanba, s elfogadja a társadalmi környezet lesújtó ítéletét.

Budapest, VIII. kerületi iskola: „Volt olyan, hogy a jól tanuló hatodikos cigány gyerekeknek azt mondta a tanára, hogy menjen el egy má-

sik iskolába, ha tovább akar tanulni, mert ha meghallják, hogy innen jött, egyszerűen nem fogják felvenni.”

Am a „lábbal szavazás”, a gyerekek átíratása azokon a településeken is mindennapos gyakorlat, ahol helyben csak egy iskola van, s ahol ennél fogva az iskolaváltóztatás azt jelenti, hogy a gyerekek az ezzel járó időráfordítást, többletköltséget és -energiát is vállalva egy másik településre kell járnia. A kutatás során felkeresett 192 nyolc osztályos általános iskola közül 38-ból van egyértelmű adat arra, hogy az elmúlt években a magas cigány arány és az ezzel összefüggő színvonal problémák miatt az iskola teljes tanuló-létszámahoz képest jelentős mennyiséget ért el a beiskolázási körzetből máshova be- vagy átíratott nem cigány tanulók száma. Közülük 28 olyan településen működik, ahol csak ez az egy iskola van. Hangsúlyozni kell, hogy a máshova járók között olykor megtaláljuk a legtörekvőbb cigány családok gyerekeit is, de ez csak azt bizonyítja, hogy a felemelkedéshez az etnikai és általában a társadalmi szolidaritás megtagadására is szükség van.

Egy Borsod megyei kistépelülés iskolájában 1992-ben a tanulók fele volt cigány. Ma már a nem cigány tanulók egyetlen kivételtől (egy alkoholista apa gyerekeitől) eltekintve valamennyien egy másik település iskolájába járnak, így a helyi iskola úgy vált tiszta cigány iskolává, hogy a faluban még szép számmal élnek nem cigány gyerekek is. A gyerekek iskolai elvándorlásával járó létszámcsökkenés jelentősen megnövelte a helyi iskola fenntartásnak a fajlagos költségeit, ezért a polgármester be akarta zárni. Tervéről azonban le kellett mondania, mert a cigány gyerekeket a környék egyetlen iskolája sem volt hajlandó fogadni.

Ha nem is ennyire szélsőséges formában, de számos egyetlen iskolával rendelkező kistépelülésre igaz, hogy a gyerekek „elvándorlása” miatt a helyben lakó iskoláskorú népességben, illetve a helyi iskolában érvényesülő cigány – nem cigány arányok lényegesen eltérnek egymástól.

„Az utóbbi években kezdődött el, hogy a nem cigány szülők máshová viszik a gyerekeiket. Nagykönyiből 8 alsós is Tamásiba (a legközelebbi város) jár iskolába. 8 osztályos gimnáziumba 12-en Tamásiba, ketten pedig Dombóvárra járnak, s még Értényből is (az iskolai körzethez tartozó, Nagykönyinál rosszabb forgalmi helyzetű kisközség) 5–6 gyerek eljár Tamásiba iskolába.”

„K-n a szegregációnak egy nagyon érdekes fajtáját sikerült megtalálnom. Ugyan a kérdőívben nem elkülönített cigány iskolaként jelöltem a k-it, 87%-ban cigány tanulók járnak oda. Az óvodában ez az arány még magasabb. Ezek döbbenetes számok ahhoz képest, hogy a falu lakosságának csupán 47%-a cigány. Érdemes megnézni az adatokat az osztályokkal kapcsolatban:

1. évfolyam – 26 tanuló; ebből cigány 25
2. évfolyam – 25 tanuló; ebből cigány 25
3. évfolyam – 17 tanuló; ebből cigány 17
4. évfolyam – 22 tanuló; ebből cigány 18

- 5. évfolyam – 18 tanuló; ebből cigány 16
- 6. évfolyam – 20 tanuló; ebből cigány 13
- 7. évfolyam – 15 tanuló; ebből cigány 12
- 8. évfolyam – 20 tanuló; ebből cigány 13

A két kisegítő osztályban 18 tanuló; ebből 17 cigány.

Nem csupán demográfiai okokra vezethető vissza ez a magas arány, hanem arra is, hogy aki teheti, elviszi innen a gyereket másik településre, leginkább a szomszédos B-re és T-re vagy a kb. húsz kilométernyire lévő hevesi hat osztályos gimnáziumba. Az iskolaigazgató szerint a hevesi hat osztályos gimnázium minden jó képességű gyereket elszippant. A mostani hatodikos osztályban 7 magyar van és 13 cigány: az összes magyar gyerek Hevesre készül, de a cigányok közül is többen szeretnék megpróbálni. A legtöbb gyereket a tizenegy kilométerre lévő B-re viszik. B. nagyobb település, az iskola is nagyobb; a cigányok aránya pedig mind a faluban, mind az iskolában jóval alatta marad a k-inak. Az iskolaigazgató szerint legalább egy osztályra való gyerek jár csak B-re; főleg magyarok, de cigányok is. Ez az iskolaváltoztatás vagy -választás igazából csak 3–4 éve gyakorlat, de a K-n tanító pedagógus is viszi el innen a gyereket. Újabb már az óvodát is máshol kezdi sok gyerek.”

„Az iskola 123 tanulója közül 116 cigány. A faluban még 38 iskolaköteles korú gyerek él, ők a közeli V-re, vagy Gy-re járnak tanulni.”

„A magyar szülők közül egyre többen 6–8 osztályos gimnáziumba íratják gyerekeiket, ha lehet, Nyíregyházára, hogy ne legyenek együtt a kisebbség gyermekeivel.”

„A két iskola közötti különbségek azokra az időkre vezethetők vissza, amikor az egykori tanácsstagok elhatározták, hogy N-ben nem lesznek többé cigányok. Innentől kezdve a gy-i iskola híre egyre rosszabb lett, és amikortól lehetett, egyes szülők elkezdtek nem a helybéli iskolába beíratni gyermekeiket, hiszen ott meg voltak cigányok. Az ellentétet csak fokozta, hogy néhány évvel ezelőtt a n-i iskola általános művelődési központ is lett.

„Az igazgatónő szerint semmivel sem jobb az n-i iskola színvonala, ott még régebbi számítógépek is vannak, mint náluk, és a tanerő sem képzetesebb, csak ott nincsenek cigányok.”

Az átiratkozás sok helyen önmagát gerjesztő folyamattá válik. A gyerek-elvándorlás miatt nő a cigány tanulók aránya a helyi iskolában. A pedagógusok egyre kevésbé hajlandók odamenni tanítani. Emiatt csökken a tanítás színvonala, ami aztán további szülőket késztett arra, hogy máshova írássák gyermekeiket. A törekvőbb, jobb helyzetű cigány családok is ezt teszik, mert nem akarják, hogy a gyerekeik behozhatatlan hátrányba kerüljenek, és a helyi iskola végérvényesen a szegény cigányok etnikai gettójává válik.

Igy az iskolák közötti szelekciónak, a homogén cigány és az erős cigány többségű iskolák kialakulásának egyik legsúlyosabb következménye, hogy együtt jár a pedagógusok erőteljes szelekciójával. A tanárok többnyire nem szívesen tanítanak cigány vagy „elcigányosodó” iskolákban. Félnak a speciális nevelési és oktatási problémáktól, úgy érzik,

hogy ezekben az iskolákban nem juthatnak sikerélményekhez és hogy komoly presztízavesztést jelent számukra ott tanítani. Szép számmal akad közöttük olyan is, aki erősen előítéletes a cigányokkal szemben, és úgy gondolja, hogy a cigány gyerekek oktatása eleve reménytelen feladat. Az OKI kutatásából kiderült, hogy miközben a gyerekszám csökkenése miatt ma már sok helyen munkanélküliség fenyegeti a pedagógusokat, az „elcigányosodó” iskolákban még mindig sokan tanítanak képesítés nélkül. Van olyan (homogén cigány) iskola, ahol a tantestület 7 tagjából 4 csak érettségivel rendelkezik. Sokan képesítés nélkülüként is csak azért mennek „cigány” iskolába tanítani, mert így könnyebben juthatnak be a pedagógusképzésbe, és mielőtt megszerezik a diplomát, átmennek egy másik iskolába.

Egy falusi iskola, ahol a cigány gyerekek aránya megközelíti a 90%-ot:

„Azok a gyerekek, akik itt ötös tanulónak számítottak és másik iskolába kerültek, az új helyen tanulási gondokkal kell, hogy szembenézzenek. Van úgy, hogy az egyik tanár részeg; van úgy, hogy nem jön be tanár az órára. Ez utóbbit többen is említették; a matematika óra abból állt, hogy az igazgató bejött, felírt két feladatot a táblára a gyerekeknek; és nem jött be senki óra végéig. A gyerekek az ilyen órákon magnóznak vagy játszanak. Felső gyerekeknek okoz gondot a szorzótábla, amit egykor nagyon jól tudtak, de elfelejtettek. Rengeteg az elmaradt óra. Az iskolaigazgató említette, hogy sok a helyettesítés mostanában – azt azonban nem, hogy ezek az ún. helyettesítések hogyan is zajlanak. Több szülő panaszkodott arra, hogy nincsenek szakkörök, délutáni foglalkozások az iskolában; a napközi is csak alsóban működik, nincsen felsős tanulószoba. Véleményem szerint nem ártana egy alapos szakfelügyelői vizsgálat K-n.”

Egy másik falu gyakorlatilag homogén cigány iskolája:

„Az iskola belül is elég siralmas látvány, a falakon csak a táblák láthatók, az osztályokban alig van díszítés, néhány rajz a faliújságon. A bútorok lepusztultak, nincs számítógép, szemléltetőeszközök se nagyon. Az érződött az iskolán, hogy nincs »gazdája«, senkinek nem fontos, hogy mi történik benne, hogy hogy néz ki.”

Ennek oka egyrészt az anyagiakban keresendő, mivel a falu szegény és nagy gondot jelent az iskola fenntartása, másrészt az odafigyelés teljes hiányában.

Az igazgató hatvan éves, tanítói végzettségű, 1993 és 1996 között személyi ellentétek miatt nem itt dolgozott. Az önkormányzattal, a polgármesterrel került többször konfliktusba, feljelentés is lett a dologból. Az iskola finanszírozása volt a konfliktus egyik oka az igazgató túlzott alkoholfogyasztása a másik. Az iskola nem önálló gazdálkodású, de olyan szinten nem, hogy az igazgatónak semmi fogalma nem volt róla, hogy mire mennyi pénzt költenek. Év elején benyújtja a tervezett költségvetést, és kész. Minden egyes ceruza megvételéhez pénzt kell kérnie. Mikor beszélgettünk, akkor hozott a postás egy csomagot, ami 400 Ft-ba került, de még erre sem volt pénze, mondta, hogy majd kér az önkormányzaton. Ahogy írtam, elég súlyos konfliktusok vezethettek ehhez a megalázó helyzethez.

Az iskolában részben összevont osztályok vannak: 1–2., 3–4., 5–6., és 7–8. osztály. Hét tanár dolgozik, de négyen csak érettségivel rendelkeznek. Szakképesítés nélküliek tanítják felsőben a magyart, történelmet, földrajzot, kémiát, németet, rajzot, technikát, testnevelést, matematikát, vagyis szinte mindent. Az 1–2.-ban és a 3–4.-ben van szakképzett tanítónő, de az utóbbi csoport szaktárgyait képzés nélkül oktatja a tanítónő.

Az említettekből kifolyólag az oktatás színvonal alacsony. Az igazgató is említette, hogy a minimumszintre építenek, aminek egyik oka az otthoni hozzáállás. Az iskolából máshova átkerülő diákok állítólag szinte semmit nem tudnak.

„Nagyon nagy a fluktuáció az iskolában, sokan mikor meghallják, hogy csak cigány gyerekek járnak ide, már vissza is vonják a jelentkezésüket.”

AZ ISKOLÁN BELÜLI SZELEKCIÓ

Azokban a – főként nagyobb létszámú – iskolákban, ahol a cigány gyerekek aránya már jelentős, de még nem elkerülhetetlen, hogy az iskola hosszabb távon tiszta cigány iskolává váljék, a nem cigány családok részéről általában komoly nyomás nehezedik az iskolavezetésre annak érdekében, hogy gyerekeiknek legalább ne kelljen egy osztályba járniuk a cigány és főként a szegényebb, a különösen rossz családi körülmények közül érkező cigány gyerekekkel. A nyomásgyakorlás legfőbb eszköze a nem cigány gyerekek átíratása más iskolába vagy a településen belül, vagy, ha ez nem lehetséges, másutt. Sok igazgató és pedagógus elismeri, hogy az iskoláján belül azért kellett az elkülönítés különféle technikáit alkalmazni és ennek érdekében különböző funkciójú párhuzamos osztályokat létrehozni, mert megindult a nem cigány gyerekek elvándorlása, s ha nem akarták, hogy ez a folyamat felgyorsuljon, „lépniük kellett”.

„Megállt a gyerekelvándorlásunk is. Ez valamennyi résztvevőnek az együttes közreműködésével történt így. Szakmai fejlesztések is benne vannak ebben. A kis létszámú nyelvoktatás, a nívócsoportos matematikaoktatás, azonkívül nyilván az eltérő tantervű és kis létszámú osztályok beindítása is.”

A cigány gyerekek iskolán belüli elkülönítését szolgáló eljárásoknak a magyar iskolarendszerben több évtizedre visszatekintő hagyományai vannak. Ha szükségét érzik, az iskolák ma is ezeket a megszokott eljárásokat alkalmazzák. Az elkülönítés többnyire nem kizárólag etnikai alapon működik, hanem keverednek benne az egyértelmű faji diszkrimináció és a szakirodalomból jól ismert, általánosabb érvényű társadalmi szelekció elemei. Ez azt jelenti, hogy egyrészt létrejönnek a magasabb társadalmi státusú családok gyerekeinek a magasabb színvonalú oktatását szolgáló, különleges pedagógiai szolgáltatásokat biztosító osztályok, ahova kivételképpen bekerülhet néhány cigány gyerek is a legintegráltabb, legjobb társadalmi pozíciójú családokból. Másrészt az

iskolázatlan, alacsony jövedelmű és státusú nem cigány családokból is kerülnek gyerekek azokba az osztályokba, amelyeket elsősorban a cigány gyerekek elkülönítése érdekében hoznak létre. Hozzátehetjük, hogy a migrációs folyamatok, a lakóhelyi szegregáció és az iskolák közötti szelekció révén az iskolák egy része a szegények, a marginalizálódott, leszakadt társadalmi csoportok iskolájává válik, ahol a belső szelekciónak már nem nagyon van funkciója. Ezekben szinte mindig nagyon magas a cigány tanulók aránya, de az egyes osztályok között e tekintetben már nincsenek lényeges különbségek.

Az iskolák jelentős részében azonban igen erőteljesen érvényesül a belső szelekció is. Részletesen megvizsgáltuk, hogy a mintába került iskolákon belül mekkora különbségek alakultak ki az egyes osztályok összetétele között. Az osztályokat hat csoportba soroltuk: homogén nem cigány osztályok, azok az osztályok, ahol a cigány tanulók aránya 25% alatt, 25 és 50% között, 50 és 75% között, illetve 75% felett van, és végül a homogén cigány osztályok. Azt tekintettük szélsőségesen egyenlőtlen eloszlásnak, ha egy iskolán belül legalább három fokozatnyi különbség van az osztályok között. (Például: miközben vannak homogén nem cigány osztályok, vannak olyanok is, ahol a cigány gyerekek adják a többséget.) 178 iskolából vannak osztályszintű adataink, s közülük 90-ben, tehát az ilyen szempontból megvizsgált iskolák nagyobbik felében kialakultak az említett szélsőséges különbségek.

23 olyan iskolát találtunk, ahol homogén cigány és homogén nem cigány osztály is működik. További 30 iskolában a homogén cigány osztályok mellett vannak olyan osztályok is, ahol a cigány gyerekek aránya 25% alatt marad. 9 iskolában fordul elő, hogy olyan osztályok is működnek, ahol a cigányok aránya 75% fölött van és olyanok is, ahova csak nem cigányok járnak.

Tanulságos mindezt összevetni az iskola egészét jellemző arányokkal. 23 olyan iskola van, ahol a cigány gyerekek aránya összességében nem éri el a 25%-ot. Közülük 10-ben mutathatók ki az osztályok közötti szélsőséges aránykülönbségek.

96 olyan iskola van, ahol a cigány gyerekek aránya a 25 és 50% közötti sávba esik, s közülük 53-ban alakultak ki az osztályok közötti szélsőséges aránykülönbségek.

37 olyan iskola van, ahol az arány 51–75%. Közülük 25-ben minősíthetők szélsőségesnek az osztályok közötti aránykülönbségek. S még a 75% feletti cigány arányú iskolák között is, ahol pedig ez már majdnem fizikai lehetetlenség, találtunk két olyat, ahol kimutathatók a szélsőséges aránykülönbségek.

A kutatás adataiból kiindulva becsléseket végeztünk az országos arányokra vonatkozóan. Eszerint az ország összes 8 osztályos általános iskolájában együttvéve:

- kb. 1230 olyan osztály lehet, ahol a cigány tanulók aránya meghaladja az 50%-ot, s ezekben kb. 13 300 cigány gyerek tanul;
- kb. 740 olyan osztály lehet, ahol a cigány tanulók aránya meghaladja a 75%-ot, s ezekben kb. 10 300 cigány gyerek tanul;
- kb. 770 homogén cigány osztály van, ahol kb. 9000 cigány gyerek tanul.

Mindez azt jelenti, hogy a teljes általános iskolás népesség 10%-át kitevő cigány általános iskolások bő egyharmada (a 93 ezerből 32 600) cigány többségű osztályokban végzi tanulmányait.

Hogyan jön létre ez a polarizáció? Főként a különböző osztálytípusok létrehozása és működtetése révén. Ahogy az egyik igazgató nyersen megfogalmazta: „Ha nem akarjuk, hogy a magyar gyerekek végképp elfogyjanak az iskolából, föl kell vállalnunk a magyar és cigány gyerekek képességei közötti különbséget.” Ahol tehát az iskolán belüli elkülönítésnek még lehet jelentősége, elsősorban ott működnek egyfelől tagozatos, másfelől felzárkóztató, kisegítő vagy más ún. speciális tantervű osztályok. Az utóbbiak létrehozásának és fenntartásának a háttérben állja mindig az, hogy az oda irányított gyerekek a családi szocializációval és az elégtelen óvodáztatással összefüggő szocio-kulturális hátrányok miatt nem tudják teljesíteni a „normál tantervű” osztályok követelményeit, nem képesek lépést tartani a többi gyerekkel, és ezért a hátrányok ledolgozása, a felzárkóztatás érdekében speciális pedagógiai bánásmódra, eljárásokra és módszerekre van szükségük. A gyakorlatban azonban ezek az osztályok a ritka kivételektől eltekintve erősen csökkentett követelményeket és pedagógiai színvonalat eredményeznek, s annak az elfogadását, hogy azok a gyerekek, akik ide járnak, kevesebbre képesek, tehát kevesebbet is kell tudniuk. Így a különbség köztük és a többi gyerek között nemhogy nem csökken, hanem folyamatosan nő az általános iskolai tanulmányok során.

„Mindkét óra matematika volt. A tanárnőnek való bemutatkozáskor aggodalmunkat fejeztük ki, mondván: semmit sem fogunk érteni az anyagból. Megnyugtattak, hogy ne tartsunk ettől, mert csak a legalapvetőbb dolgokat próbálják elsajátíttatni a »korrekciós« osztályokban. 7.-ben az egyszerű egyenletek, 6.-ban a négy alapművelet és a százalékszámítás lesz a téma. Az igazgatóhelyettes asszony közbeszólt: »Minek is kéne nekik többet tanítani? Úgyszincs rá szükségük.«”

„Tulajdonképpen egy másfajta tanítási módszert alkalmaznak, tehát kvázi nem tanítanak nekik mindent. Példának mondták, hogy a Pitagorasz-tételt nem tanítják meg ezeknek a cigány gyerekeknek, mert olyan mindegy. Ha tovább is mennek, csak szakmunkás iskolába mennek, de többnyire oda se. Oda ez nem kell, így hosszabban tudnak egy-egy alaptémával foglalkozni.”

Az OKI-kutatás mintájába került iskoláknak egy elég jelentős része már menthetetlenül a szegények iskolájává vált, ezért viszonylag alacsony mind a tagozatos, mind a „speciális tantervű” osztályok száma. Az érintett iskolákban az 1999/2000-es tanévben összesen 2722 osztály működött. Ezek megoszlása a következő volt:

normál	2048	75,2%
kisegítő	225	8,3%
felzárkóztató	133	4,9%
testnevelés tagozatos	83	3,0%
nyelv tagozatos	70	2,6%
ének-zene tagozatos	70	2,6%
matematika tagozatos	30	1,1%
egyéb tagozatos	63	2,3%
összesen	2722	100,0%

2. táblázat

A cigány és nem cigány tanulók eloszlása azonban így is egyértelművé teszi, hogy a különböző osztálytípusok létrehozása és működtetése az etnikai szegregáció céljait is szolgálja.

Minél nagyobb egy osztályban a nem cigány és minél kisebb a cigány tanulók aránya, annál valószínűbb, hogy ez az osztály tagozatos képzés formájában vagy más módon az átlagosnál magasabb színvonalú oktatást, az alapkövetelményekhez képest pedagógiai-képzési többszolgáltatást biztosít. Ugyanakkor minél kisebb a nem cigány és minél nagyobb a cigány tanulók aránya, annál valószínűbb, hogy az adott osztály a megfelelő képességek és/vagy készségek hiányára, a családi szocializációnak az iskolában már pótolhatatlan mulasztásaira hivatkozva eleve csökkentett követelményeket támaszt az odajáró tanulókkal szemben. Az osztályokat a keretükben folyó pedagógiai munka jellege és tartalma, illetve az ehhez kapcsolódó követelményszint alapján némi leegyszerűsítéssel három csoportba lehet sorolni. A tagozatos osztályokban az átlagosnál többet nyújtanak és többet is követelnek. A normál osztályokban az alapkövetelmények teljesítése a mérce. A speciális (felzárkóztató, korrekciós, kisegítő stb.) osztályokban pedig bevallottan ennél is kisebb, olykor lényegesen kisebb követelményeket támasztanak, és gyakran a pedagógiai munka, a pedagógus attitűdje is ehhez a csökkentett elváráshoz igazodik. Ezért is különös jelentősége van annak, hogy miként alakul a három osztálytípusban a cigány és nem cigány tanulók aránya. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyes pedagógusok szakmai felkészültsége, hivatástudata, elkötelezettsége ellensúlyozó hatású is lehet, de az vitathatatlan, hogy a három osztálytípus közötti eloszlás alapvetően meghatározza az iskolai pályafutás esélyeit.

testnevelés tagozatos osztályok	14,1%
ének-zene tagozatos osztályok	16,1%
matematika tagozatos osztályok	16,2%
nyelvi tagozatos osztályok	17,5%
normál tantervű osztályok	45,2%
felzárkóztató osztályok	81,8%
kisegítő osztályok	84,2%
átlag	40,5%

3. táblázat. A cigány tanulók aránya a különböző osztálytípusokban

Különösen feltűnő, hogy a készségtárgyból tagozatos osztályokban milyen alacsony a cigány tanulók aránya. Az egyik megyeszékhelyi iskolában van egy rendkívül tehetséges cigány gyerek, aki rendre az iskola hírnevét öregbítő kiváló eredményeket ér el a különböző sportversenyeken. Az iskola mégsem tartja érdemesnek arra, hogy a testnevelés tagozatos osztályba járjon.

Még világosabbá válik az osztályok közötti szelekció etnikai vetülete, ha azt vizsgáljuk, hogy a homogén cigány osztályok hogyan oszlanak meg a különböző osztálytípusok között:

	n	%
tagozatos osztály	3	1,0
normál osztály	123	39,5
speciális osztály	185	59,5
a speciálisból felzárkóztató	57	18,3
kisegítő	128	41,2
összesen	311	100,0

4. táblázat

Ha figyelembe vesszük, hogy a három tagozatos osztály közül egy sem tartozik a nálunk jelentős hagyományokkal és éppen ezért kidolgozott tantervekkel, metodikával rendelkező, tipikusnak tekinthető tagozatok (matematika, nyelv, ének-zene, testnevelés) sorába, hanem csak egyéb kategóriába sorolt kvázi-tagozatnak tekinthető, akkor megállapítható, hogy a tiszta cigány osztályok gyakorlatilag ki vannak zárva a tagozatos képzés lehetőségéből.

Viszont sok helyen kifejezetten azért hoznak létre felzárkóztató vagy kisegítő osztályokat, hogy a cigány tanulókat el lehessen különíteni. A felzárkóztatás elvileg azt jelentené, hogy speciális készségfejlesztő pedagógiai módszerekkel igyekeznek csökkenteni azokat a szocio-kulturális hátrányokat, amelyek miatt a szegény, marginális társadalmi helyzetű családokból érkező gyerekek már az iskolai pályafutásuk kezdetén sem tudnak lépést tartani a többiekkel. A felzárkóztató osztályokat működtető iskolák többségében azonban nincsenek speciális prog-

ramok, nem alkalmaznak a problémákat valóban enyhítő, a hátrányokat érzékelhetően csökkentő módszereket. Többnyire a pedagógusok sincsenek tisztában azzal, hogy mit is kellene tenniük, hogy milyen lehetőségeket kínálnak a reformpedagógia különböző irányzatai, az erre a célra megoldásokat kidolgozó módszertani iskolák. Csak annyit érzékelnek, hogy a cigány gyerekek gyakran rosszul teljesítenek, és miattuk nem lehet a kívánatos ütemben haladni a tananyaggal. A felzárkóztató osztályokat azért tartják megoldásnak, mert ott az ő teljesítőképességükhöz lehet igazítani a mércét, ami viszont egyre növekvő lemaradáshoz vezet. A felzárkóztató igyekezet legfeljebb abban merül ki, hogy rendszeresen korrepetálnak a lemaradó gyerekekkel, és így a szokásosnál többet gyakoroltatják a tanultakat, ám anélkül, hogy változtatnának a kudarcosnak bizonyuló pedagógiai eljárásokon. A felzárkóztató osztályok zsákutcáját jelzi, hogy ezek több helyen felmenő jelleggel működnek, vagyis még a felső tagozatban is biztosítják a cigány gyerekek elkülönített oktatását.

A felzárkóztató és kisegítő osztályok létrehozásában egyaránt jelentős szerepet játszik az elkülönítési szándék. Van azonban egy lényeges különbség is. Míg az előbbiekből a felsőbb évfolyamokon át lehet kerülni a normál osztályokba, és a gyerekek több mint 60%-a át is kerül, addig az utóbbiakban erre minimális az esély.

Normál iskolákban működő kisegítő osztályokat többnyire csak a kisebb településeken és olyan iskolákban szerveznek, ahol a cigány tanulók aránya viszonylag magas. (A nagyobb településeken ugyanis önálló kisegítő iskolákban oktatják az értelmi fogyatékosnak minősített gyerekeket.) Számuk a 60-as évek elejétől, a cigány gyerekek egyre teljesebb körű beiskolázásával párhuzamosan egészen a 80-as évek végéig folyamatosan növekedett. Azóta valamelyest csökkent, mert az ország demokratizálódása következtében az iskolák kénytelenek voltak óvatosabban bánni ezzel az eljárással. A cigány szülők jelentős része mindig is nehezményezte, ha egy vagy több gyerekének kisegítőbe kellett járnia, de a pártállam idején nem nagyon volt lehetőségük az iskolák döntéseinek a befolyásolására. Az elmúlt években viszont egyre gyakoribbá vált, hogy helyi civil szervezetek, kisebbségi önkormányzatok vagy maguk a szülők is fellépnek a kisegítő osztályokba irányítás gyakorlata ellen. Úgy is fogalmazhatunk, hogy erősödött az iskola döntéseinek társadalmi ellenőrzése. Ugyanakkor sok helyen a többségi társadalom nyomása az elkülönítés különböző formáit, így többek között a kisegítő osztályok fenntartását kényszeríti ki. Ezért még mindig jelentős a normál iskolákban működő kisegítő osztályok száma, és a cigány gyerekek összehasonlíthatatlanul nagyobb arányban tanulnak ilyen osztályokban, mint a nem cigányok.

Hiába szigorították többször is az áthelyezés feltételeit, ahol az elkülönítés szándéka erős és a helyi hatalmi viszonyok ezt lehetővé teszik,

ott megtalálják a kiskapukat. Gyakran van példa arra, hogy az áthelyezésért felelős szakembereknek a helyi óvónő mondja meg, véleménye szerint melyek azok a gyerekek, akik nem fogják bírni a normál tantervű osztályok követelményeit, és a bizottság a gyerekek egyenkénti vizsgálata nélkül, ennek alapján hozza meg döntéseit. Számos tapasztalat utal arra, hogy az áthelyezések során erőteljesen érvényesülnek a diszkriminatív szándékok is.

Arra is több példa van, hogy az iskola olyan cigány gyerekeket irányít a kisegítőbe, akiknél a szakértői bizottság nem ezt javasolta.

„Az összevont osztály tanítónője azt mondta, neki csak egy-két gyerekről van nevelési tanácsadós szakvéleménye. Szerinte a többiek az óvónők véleménye alapján kerültek ebbe az osztályba. Az ő csoportjában lévő négy elsős mind másodszor járja az első, mert szinte egyáltalán nem jártak óvodába az iskolakezdés előtt.”

Előfordul, hogy a normál tantervű, de tiszta cigány osztályok és a kisegítő osztályok egymás alternatíváiként jelennek meg. Van olyan iskola, ahol évekig működtek normál tantervű cigány osztályok. Aztán ezeket megszüntették, de hamarosan kisegítő osztályokat indítottak, és ezekbe megint csak cigány gyerekek járnak. Máshol több cigány gyereket a legközelebbi város kisegítő iskolájába helyeztek át. A szülők azonban ellenálltak és elérték, hogy gyerekeik mégis a helyi iskola normál osztályaiban tanulhassanak, ahol nincs velük semmi probléma. Ám éppen ez kérdőjelezi meg a korábbi áthelyezési döntés szakmai megalapozottságát.

A kisegítő osztályok létét erősen megkérdőjelezik a hozzájuk kapcsolódó működési sajátosságok és a keretükben folyó szakmai munka színvonala is. A vizsgált iskolákban a tagozatos osztályokban sehol, a normál osztályokban pedig csak ritka kivételként fordul elő, hogy több évfolyam tanul együtt. Ugyanakkor a kisegítő osztályokban igen gyakoriak a – sokszor az egész alsó, vagy felső tagozatot együtt oktató – összevont tanulócsoportok. Sok helyen van példa arra is, hogy a kisegítőseknek a 7–8. osztályt már egy másik – olykor jelentős távolságra lévő – település kisegítő iskolájában kell elvégezniük, mert az ő oktatásukat a helyi iskola nem tudja vagy nem akarja vállalni.

A kisegítő osztályokban tanító pedagógusok között az átlagosnál magasabb a képesítés nélküliek aránya, ugyanakkor meglepően kevés a gyógypedagógus végzettségű.

„Hogyan is folyik a kisegítő oktatás? Napi egy vagy két órát vannak a gyerekek iskolában, alig tanulnak valamit. Ezeknek a gyerekeknek esélyük sincs a továbbtanulásra, olyan keveset foglalkoznak velük. Ahelyett, hogy több órájuk lenne, mint a normál oktatásban résztvevőknek, sokkal kevesebb van. Van egy kislány, aki még csak néhány hete jár a k-i iskolába, amikor nincs órája a kisegítőben, beül a többi évfolyamtársához órát hallgatni, őt azonban soha nem feleltetik.”

JEGYZET

1 Integráció és elkülönítés a cigány gyerekek oktatásában. Oktatáskutató Intézet 1999–2000. A kutatás a MTA Kisebbségkutató Műhelye, az Oktatási Minisztérium és a Soros Alapítvány támogatásával folyt, Havas Gábor, Kemény István és Liskó Ilona vezetésével.

2 A tanulmányban idézett leírásokat, intejüket a kutatás „terepmunkásai” – Bernáth Gábor, Bernáth Péter, Breitner Péter, Burka Viktória, Diósi György, Gyorgyevics Zsuzsa, Janni Gabriella, Kadét Ernő, Kardos Lajos, Kóródi Miklós, Kovács Andrea, Kresalek Dávid, Kresalek Gábor, Lengyel Gabriella, Mándl Iván, Pálincás János, Szuhay Péter, Vásárhelyi Bálint, Virágh Tünde, Wizner Balázs, Zádori Zsolt és Zolnay János – készítették. Értékes munkájukat ezúton is szeretném megköszönni.

A CIGÁNY TANULÓK ISKOLAI EREDMÉNYEI

A cigány tanulók általános iskolai oktatásáról 2000–2001-ben folytattunk szociológiai kutatást az Oktatókutató Intézetben. Kutatásunk célja az volt, hogy feltárjuk a cigány gyerekek oktatásának körülményeit, tisztázzuk, hogy milyen mértékben jellemző a cigány gyerekek iskolai elkülönítése (szegregációja), és ez milyen ideológiákkal és módszerekkel történik. Ugyancsak a kutatás célja volt annak feltárása, hogy milyen aspirációik vannak a cigány szülőknek gyerekeik iskoláztatását illetően és milyen eredménnyel készíti fel az általános iskola a cigány tanulókat a középfokú továbbtanulásra.¹

TANULMÁNYI EREDMÉNYEK

174

Az általunk vizsgált cigány gyerekek első osztályban átlagosan 3,4-es tanulmányi eredményt értek el, ami 6. osztályra fokozatosan 2,9-es átlagra csökkent. Hat éves iskoláztatásuk során tehát fokozatosan öt tizedet romlott a tanulmányi átlageredményük. A tanulmányi eredmények romlása a pedagógusok szerint nem a gyerekek képességeiből, hanem családi és szocializációs hátrányaiból következik. A tanulmányi teljesítményt csökkentő okok között ugyanazokat sorolták fel, amelyek a gyerekek iskolai beilleszkedését is nehezítik:

- a családok szegénysége miatt hiányos taneszközök;
- a családok szegénysége miatt nem megfelelő otthoni tanulási körülmények;
- a családi munkamegosztás és a családok életmódja, amely nem enged elég időt a tanulásra;
- a szülők az átlagosnál kevésbé motiválják a gyerekeket a tanulásra;
- családi problémáik és az otthoni rendezetlenség miatt az átlagosnál többen hiányoznak az iskolából;
- beilleszkedési problémáik gátolják az iskolai teljesítményt.

Több pedagógus elmondta, hogy a cigány gyerekek a különböző tantárgyakból nem egyformán teljesítenek. A készségtárgyakban (zene, tánc, rajz, testnevelés) jobbak az átlagosnál, az intellektuális felkészültséget igénylő tantárgyakban pedig gyengébbek. Ennek okai valószínűleg ugyancsak nem genetikai adottságaikban, hanem a családi szocializációban keresendők, ugyanis kisgyerekkorban több alkalmuk nyílik a

nem intellektuális készségek fejlesztésére, és a cigány családokban kevésbé fontos a gyerekek „tudása”, mint egyéb készségeik (ügyes, jól mozog, jól táncol, szépen énekel stb.).

Ha a gyerekek tanulmányi eredményeit a családok jellemzői szerint vizsgáljuk, kiderül, hogy a tanulmányi eredmények fokozatos romlása általános tendenciának számít, a különböző lakóhelyi és társadalmi jellemzők mentén legfeljebb abban mutatkozik különbség, hogy a romlás mennyire erőteljes. Az átlagosnál (5 tized) is jobban romlanak a tanulmányi eredmények a nagyvárosokban élő gyerekek, a külterületi lakóhelyen és cigánytelepen élők és az általános iskolai végzettséggel nem rendelkező szülők gyerekeinek csoportjában. Az adatok szerint egyetlen olyan kivétel van, ahol nem jellemző a tanulmányi eredmények fokozatos és folyamatos romlása, vagyis ahol 6. osztályig sikerül megőrizni az elsős átlageredményt: ez az érettségizett szülők gyerekeinek maroknyi csoportja. (1. melléklet)

A tanulmányi eredmények romlásában nemek szerint is mutatkozik különbség, a fiúk eredményei már korábban (3. osztályban) elkezdnek romlani, de 6. osztályra a lányok is utoléri őket. Igen nagy különbségek tapasztalhatók a különböző típusú általános iskolai osztályokban a tanulmányi eredmények között. Az átlagos eredmények a tagozatos osztályokba járók esetében a legjobbak, és itt a legkisebb a hat év alatti romlás is. A normál osztályokba járókat jellemzik a leggyengébb eredmények és a leginkább romló tendencia. A kisegítő osztályokban viszont az átlagosnál jobbak a tanulmányi eredmények, és romlás helyett az évek során kifejezetten javulás tapasztalható. (2. melléklet)

175

TANULMÁNYI KUDARCOK

A cigány gyerekek oktatási problémáinak súlyosságát érzékelteti, hogy sokkal többen buknak meg közülük, mint a nem cigányok közül. Az országos statisztikai adatok szerint 1999-ben 2,5% volt az évismétlésre bukott tanulók aránya, míg a cigány szülők szerint a vizsgált 6. osztályos gyerekek közel egynegyedének tanulmányai során már legalább egyszer évet kellett ismételnie.

bukás	N	%
igen	432	24.3
nem	1347	75.7
összesen	1779	100,0

1. táblázat. Bukott-e valamelyik osztályban a gyerek? (cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000)

A gyerekek iskolai kudarcai és a családok jellemzői között majdnem minden esetben szoros összefüggést találtunk. Minél messzebb lakik egy család a település közepétől és minél inkább szegregált etnikai környezetben él, annál valószínűbb, hogy a gyereket kudarok érik az iskolában. Ugyancsak szoros összefüggést találtunk a szülők iskolázottsága és a gyerekek iskolai kudarcai között. Minél alacsonyabb iskolázottságot szereztek a szülők, annál valószínűbb, hogy a gyereknek az iskolában bukásra kell számítnia. (3. melléklet)

A bukások előfordulásának gyakorisága a gyerekek jellemzőivel is összefügg. A fiúk gyakrabban buknak meg, mint a lányok. Az átlagosnál lényegesen ritkábban buknak meg a gyerekek a tagozatos osztályokban, és az átlagosnál lényegesen gyakrabban buknak meg azok, akik felzárkóztató osztályokba járnak. Az etnikai szegregáció is összefügg az iskolai kudarokkal, amennyiben minél magasabb a cigány gyerekek aránya az iskolákban és az osztályokban, annál gyakoribb a bukás. Gyakoribbak az iskolai kudarok azokban az osztályokban is, ahol a gyerekek „cigányosabb” osztályban tanulnak az iskola átlagánál. (4. melléklet)

A cigány gyerekek átlagosnál gyengébb tanulmányi teljesítménye nemcsak a gyerekek, hanem a pedagógusok kudarca is. Nagy szerepe van ebben a középosztályi gyerekek adottságaihoz szabott tanterveknek és pedagógiai módszereknek. A legnagyobb rugalmasságot az iskolák részéről a tanulmányi követelmények meghatározásánál tapasztaltuk. Ebben a tekintetben különböző stratégiákat követnek:

Vannak olyan iskolák, amelyek a minimális követelményszint teljesítésének hiánya esetén könyörtelenül megbuktatják a gyerekeket. Ezeknek az iskoláknak a felső tagozatos osztályaiban sok az osztályismétlő, túlkoros gyerek.

Vannak olyan iskolák, amelyek főként alsó tagozaton buktatnak, felső tagozaton viszont inkább engenek a követelményekből, és nem buktatják meg a cigány gyerekeket, hogy ne szaporítsák a végzős osztályokban a nehezen kezelhető, túlkoros kamaszok számát.

Vannak olyan iskolák is, amelyek félévkor ugyan nagy számban megbuktatják a gyerekeket, de év végén megadják a „kegyelem” kettősetek ugyancsak azért, hogy csökkentsék a túlkoros tanulók arányát.

Akadnak olyan iskolák is, amelyek a nagyon gyengén teljesítő gyerekeket is csak néhány tantárgyból buktatják meg, hogy pótvizsgáztatásnak, ugyancsak annak érdekében, hogy túlkoros kamaszként ne kelljen küszködniük velük a pedagógusoknak.

És végül olyan iskolák is akadnak, amelyek nem „szoktak” buktatni, inkább engednek a követelményekből, mert nem akarják meghosszabbítani a bukásokkal a cigány tanulók tanulmányi idejét.

A módszerek tehát különbözőek, de az eredmény nagyon hasonló. A cigány gyerekek oktatása és nevelése helyett az iskolák egy része a ta-

nulmányi követelmények manipulációja útján az általános iskolai oktatás befejezését dokumentáló, tartalmatlan bizonyítványokat „produkál”.

Azokban az iskolákban, ahol a cigány tanulók aránya magas, a pedagógusok visszatérő panasza, hogy a cigány gyerekekkel különösen nehéz boldogulni a 6–7. osztálytól kezdve, mert hamarabb kamaszodnak, kezelhetetlenné válnak, és destruktív magatartásukkal ellehetetlenítik az oktatást. A pedagógusoknak és az iskolák többségének azonban nem általában a cigány gyerekekkel, hanem kifejezetten a szegény és rendezetlen családokban felnőtt, nehezen beilleszkedő cigány gyerekekkel vannak súlyos nevelési gondjaik. Miután ezekre a „komplikált” pedagógiai feladatokra nincsenek felkészülve, és az időt és energiát sem szánják rá a feladatok megoldására, gyakori, hogy háritani igyekeznek a problémát (áthelyezik a gyerekeket más iskolába, nevelési tanácsadóba, gyerekjóléti szolgálathoz küldik stb.). Súlyosabb esetekben az iskolák többsége egyszerűen „lemond” az iskola életét „zavaró” cigány gyerekek neveléséről, magántanulóvá nyilvánítja őket, vagyis a problematikus gyerek nevelését arra a problematikus családra háritja vissza, ahol a problémák keletkeztek.

A magántanulóvá nyilvánítást a szülőknek kell kérniük az iskolától és az igazgató engedélyezheti, az erre vonatkozó döntés azonban általában az iskola kezdeményezésére születik meg. A magántanulói státusz a gyakorlatban az osztályközösségből való „kiemelést”, heti pár órás iskolalátogatást (személyes foglalkozást, illetve korrepetálást) jelent, és a tanulóknak év végén vizsgát kell tenniük. Az ebben a formában megszerzett bizonyítvány természetesen csak csökkent értékű lehet. Az iskolák, ha csak lehet, szabadulni igyekeznek a magántanulóktól, s a pedagógusok a vizsgákon minimális követelményeket támasztanak velük szemben.

A vizsgált iskolák több, mint kétharmadában (69%) fordult elő, hogy felmentettek tanulók a rendszeres iskolalátogatás alól. 2000-ben a cigány tanulók 3%-a, a nem cigány tanulónak pedig 0,1%-a volt felmentve a rendszeres iskolába járás alól, vagyis a cigány tanulók a felmentés nyolcszor nagyobb gyakorisággal érintette. Ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a felmentés leggyakrabban a 14–16 éves korosztályban fordul elő, ez lényegében azt jelenti, hogy a 14 éven felüli cigány tanulók több, mint 10%-a nem jár rendszeresen iskolába.

A cigány tanulók között az átlagosnál magasabb volt a felmentettek aránya a 600 főnél nagyobb tanulólétszámú iskolákban, míg a nem cigány felmentettek arányában tanulólétszám szerint nem mutatkozott különbség. Az átlagosnál több cigány tanulót mentettek fel azok az iskolák, ahova relatíve kevés cigány gyerek jár. A nem cigány felmentettek arányában ilyen eltérés nem mutatkozott. Azt tapasztaltuk, hogy minél kevesebb cigány gyerek jár egy iskolába, annál nagyobb a különbség a felmentett cigány és nem cigány gyerekek arányában. (5. melléklet)

Az iskolába járás alól felmentett tanulókra vonatkozó adatok arról tanúskodnak, hogy egyrészt az iskolák sokkal gyakrabban mentik fel a cigány, mint a nem cigány gyerekeket. Másrészt az is megfigyelhető, hogy a nem cigány gyerekek felmentése csak a nagyvárosi iskolákban gyakoribb az átlagnál, ezen kívül minden szempontból egyenletes az eloszlásuk. A cigány tanulók felmentése viszont lényegesen gyakoribb azokban az iskolákban, amelyek kevésbé toleránsak a cigány gyerekekkel szemben (alföldi települések iskolái, nagy létszámú iskolák, kevés cigány gyereket oktató iskolák). A cigány gyerekek felmentését tehát a problematikus esetek előfordulásán túl az iskolák attitűdje is magyarázza.

A tanulók felmentését az igazgatók többféle módon indokolták. A nem cigány tanulók felmentése esetében a leggyakoribb (47%) az egészségügyi indok volt. Ugyanez a magyarázat a cigány tanulók esetében csak a tanulók alig egynegyedére vonatkozott (22%). Az ő esetükben ennél gyakrabban szerepelt a felmentések indoklásai között a magatartási probléma, a terhesség és a házasságkötés (együttesen a cigány tanulók majdnem felét érintette), valamint a túlkorosság. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a korai munkába állással mindössze a cigány gyerekek felmentésének 2%-át indokolták. Igaz, hogy ez az ok a nem cigány felmentettek esetében egyszer sem fordult elő.

ok	nem cigány	cigány
magatartászavar	16,3	27,0
egészségügyi ok	46,5	22,1
terhesség	11,7	47,5
túlkorosság	16,3	24,6
munka	–	1,6
egyéb	9,3	8,2
N	43	122

2. táblázat. A felmentés oka az esetek %-ában (cigány szegregáció, iskolai kérdőív, 2000)

A pedagógusok szerint is a túlkorosság a felmentés leggyakoribb oka. Amikor eléri a gyerek a 14. évét, de még csak VI–VII. osztályba jár, az iskola szívesen lemond arról, hogy minden nap részt vegyen az órákon. A túlkoros gyerekek magántanulóvá minősítését általában háromféle okkal magyarázzák:

Az egyik az, hogy már nem érdekli őket a tanulás, és zavarják a többiek a tanórákon.

A másik gyakori indok, hogy sokat hiányoznak, mert otthon szükség van a segítségükre, vagy a házimunkában, vagy a családfenntartásban.

A harmadik, viszonylag gyakori indok az, hogy a 14–16 éves gyerekek élettársi kapcsolatot létesítenek, s némelyiknek már saját gyereke is születik.

Vagyis a túlkoros cigány tanulók „magántanulóvá” nyilvánításának okai pontosan megegyeznek azokkal a problémákkal, amelyeket a pedagógusok a cigány gyerekek iskolai beilleszkedési problémái között felsoroltak. Lényegében tehát arról van szó, hogy néhány éves próbálkozás után az iskola saját nevelési kudarcait beismerve távolítja el (utalja magántanulói státusba) azokat a gyerekeket, akiknek a nevelését nem tudta megoldani.

ISKOLÁZTATÁSI AMBÍCIÓK

A cigány szülők iskolához és gyerekeik iskoláztatásához való viszonyát a legtöbb pedagógus egy hosszú adaptációs folyamatként írja le. A 70-es évekig a cigány szülők nem ambicionálták gyerekeik iskoláztatását, a gyerekek többsége legfeljebb néhány évig járt iskolába, és legfeljebb az írás-olvasás tudományáig jutott el. A 70-es és a 80-as években a cigány szülők többsége ugyan már eleget tett törvényes iskoláztatási kötelességének, de a gyerekek közül még akkor is kevesen jutottak el az általános iskola elvégzéséig. Ebben az időszakban a pedagógusok településenként változó aktivitással és változó sikerrel megpróbálták „begyűjteni” az iskolákba a cigány gyerekeket, de az iskoláztatás eredményességét nagy mértékben rontotta, hogy a szülők nem találták fontosnak gyerekeik iskoláztatását, és a gyerekeket sem motiválták otthon a tanulásra.

A rendszerváltásnak a cigányok széles tömegeit érintő sokkja (tömeges kiszorulás a legális munkapiacról) sokak számára tette nyilvánvalóvá, hogy a magasabb iskolázottsági szint elérése nélkül hosszabb távon sincs esély nemhogy a visszakapaszkodásra, de még a marginalizálódás megállítására sem. Hozzájárult a változáshoz az is, hogy a 90-es évek második felében a családi pótlék kifizetését és egyéb szociális támogatásokat (nevelési segély, gyerekgondozási segély) az iskolaköteles gyerekek esetében iskolalátogatáshoz kötötték, ami a szülőket anyagilag is érdekeltté tette az iskoláztatásban. Ugyanebben az időszakban a demográfiai hullámvölgy az iskolákat is érdekeltté tette abban, hogy „megőrizték” cigány tanulóikat, és helyenként az is hozzájárult az iskoláztatás sikeréhez, hogy az iskola és a pedagógusok nagyobb empátiával, toleránsabban és igényeikhez jobban igazodva viszonyulnak a cigány gyerekekhez és családjaikhoz.

Mindezek eredményeként a cigány gyerekek többsége jelenleg már elvégzi az általános iskolát. A pedagógusok szerint az aktuális problémát jelenleg a tanulási motiváltság hiánya okozza, vagyis a szülők azt már ambicionálják, hogy gyerekeik iskolába járjanak, de arra még nem motiválják őket eléggé, hogy tanuljanak is. A másik aktuális problémát az jelenti, hogy sem taneszközökben, sem támogatásban nem képesek

biztosítani számukra az eredményes tanulás feltételeit. Nehezítik az iskolai elvárásokhoz való alkalmazkodást azok a családi nevelési különbségek is, illetve azok a felnőtt minták, amelyek a szegény szubkultúrában s így a cigány családok nagy részében is jellemzők.

A szülői együttműködés hiánya nemcsak az általános iskolai tanulmányi eredményeken mutatkozik meg, hanem a középiskolai pályaválasztás során is. Ha ambicionálják is a cigány szülők gyerekeik középfokú továbbtanulását, tájékozottság hiányában nem képesek segíteni nekik a pályaválasztásban. Az általunk megkérdezett (többnyire 6. osztályos) gyerekek szüleinek háromnegyede rendelkezett valamilyen elképzeléssel arról, hogy milyen pályát szán a gyerekének. Azt tapasztaltuk, hogy a gyerekek jövőjéről alkotott elképzelések megléte vagy hiánya elsősorban a szülők iskolázottságától függ. Minél magasabb iskolázottsági fokozatot értek el a szülők, annál valószínűbb, hogy határozott elképzelésük van gyerekeik jövőjéről.

A szülők elképzeléseinek léte nem függött a gyerekek nemétől, vagyis a mai 30–40 éves szülőkre már nem jellemző az a tradicionális megkülönböztetés, hogy a lányok jövőjével kevésbé foglalkoznak, mint a fiúkéval. Viszont szoros összefüggést mutatott a gyerekek osztályának típusával. A pályaelképzeléssel rendelkező szülők aránya az átlagosnál magasabb volt a tagozatos osztályokba járó gyerekek esetében, és az átlagosnál lényegesen alacsonyabb azoknak a gyerekeknek az esetében, akik kisegítő osztályokba jártak. Még ennél is szorosabb volt az összefüggés a gyerekek tanulmányi eredménye és a szülők pályaelképzelése között. Minél jobb eredményt ért el a gyerek az általános iskola ötödik osztályában, annál valószínűbb, hogy a szülőknek már volt elképzelésük arról, hogy milyen pályára szánják.

A már határozott pályaelképzeléssel rendelkező szülők kétharmada szakmunkás foglalkozást képzelt el a gyerekének, 16%-uk nem fizikai alkalmazotti foglalkozást, és 13%-uk szánta a gyermekét értelmiséginek. Vállalkozói pályára a szülőknek mindössze 4%-a gondolt, vezetői foglalkozásra pedig összesen 1%.

foglalkozás	N	%
vezető	6	0,5
értelmiségi	160	13,2
önálló vállalkozó	42	3,5
nem fizikai alkalmazott	196	16,2
szakmunkás	805	66,6
összesen	1209	100

3. táblázat. Milyen foglalkozást képzeltek el? (cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000)

A pályaválasztás társadalmi determinációja a cigány gyerekek esetében sem különbözött a nem cigányokétól. A gyerekeknek szánt foglalkozás és a szülők iskolázottsága között találtuk a legszorosabb összefüggést. Azok közül a szülők közül, akik maguk szakmunkás végzettséggel rendelkeztek, kétszer, azok közül pedig, akik érettségiztek, háromszor annyian szánták értelmiséginek a gyerekeiket, mint azok közül, akik nem végeztek el az általános iskolát.

Kevésbé szoros, de egyértelmű összefüggést tapasztalunk a szülők lakóhelye és a gyerekre vonatkozó pályaelképzelések között is, amennyiben a dunántúli településeken és a Budapesten élők közül lényegesen magasabbak voltak a szülők pályaspirációi az átlagosnál. Ugyanilyen határozott összefüggést tapasztalunk a családok lakóhelyi szegregáltsága és a szülők pályaelképzelései között. Minél inkább sikerült a szülőknek kikerülniük a homogén cigány környezetből, annál magasabb társadalmi emelkedést szántak a gyerekeiknek. (6. melléklet)

Még szorosabb kapcsolatot találtunk a szülők elképzelései és a gyerekek iskolai helyzete között. Az elképzeléseket elsősorban a gyerekek tanulmányi eredményei határozták meg. Minél jobb tanulók voltak a gyerekek az általános iskolában, annál valószínűbb, hogy a szülők értelmiségi pályát szántak nekik. Miután a gyerekek képességei meghatározták, hogy milyen osztálytípusba jártak, az osztály típusa is szoros kapcsolatot mutatott a szülők pályaelképzeléseivel. A tagozatos osztályokba járó gyerekeknek például a szülők 36%-a képzelt el értelmiségi foglalkozást. A szülők elképzeléseit a gyerekek neve is meghatározta. Lényegesen többen képzeltek el értelmiségi és nem fizikai alkalmazotti foglalkozást a lányaiknak, mint a fiaiknak. Az iskolán belüli cigányarány és a pályaelképzelések között nem találtunk szoros kapcsolatot, de azt tapasztaltuk, hogy a gyerekek iskolán belüli etnikai szegregációja meghatározza a szülői terveket. Több szülő szánt értelmiségi pályát azoknak a gyerekeknek, akik nem cigány többségű osztályokba jártak, mint azoknak, akik cigány többségűbe. (7. melléklet)

Azoktól a szülőktől, akik gyerekeiket szakmunkásnak szánták, és akiknek már elképzelésük is volt a szakmaválasztásról (340 szülő), azt is megkérdeztük, hogy milyen szakmát képzeltek el. A válaszoló szülők közel fele (48%) szolgáltatóipari és közel egyharmada (30%) a terciér ágazathoz tartozó (kereskedelem, vendéglátás) szakmára gondolt. A cigány szülők szakmai aspirációi tehát egyértelműen követik a közelmúltban végbement szakmasztruktúra-átrendeződést, vagyis a szakoktatásra vonatkozó igényeik tökéletesen megfelelnek a nem cigány szülők aspirációinak.

szakma	anya	apa	gyerek
mezőgazdaság	3,2	7,1	2,4
nehézipar	2,6	17,5	0,9
ipar	2,6	43,2	11,8
könnyűipar	46,5	7,5	7,1
szolgáltatás	16,7	19,3	48,2
tercier	28,4	5,4	29,6
összesen	100	100	100
N	155	410	340

4. táblázat. A szülők szakmája és a gyerekeknek elképzelt szakma (cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000)

A cigány gyerekek körében a pedagógusok szerint a következő volt a szakmák népszerűségi rangsora:

- vendéglátás (szakács, felszolgáló);
- kereskedelem (eladó);
- szolgáltatás (fodrász, autószerelő);
- egészségügy (ápolónő);
- könnyűipar (ruhakészítő, cipőfelsőrész készítő, faipar);
- építőipar (kőműves, ács, burkoló, festő-mázoló);
- gépipar (lakatos, hegesztő);
- mezőgazdaság.

A cigány gyerekek pályaválasztás során is megnyilvánuló hátrányos helyzetére utal, hogy a nem cigányok körében ebben az időszakban leginkább „divatos” szakmák (például közgazdasági, informatikai, elektronikai) nem szerepelnek a felsoroltak között.

A 90-es években a pályaválasztási kutatások arról tanúskodtak, hogy a köztudatban nyilvánvalóvá vált a középfokú iskolák országos és helyi szinten is leírható „rangsora”, vagyis az általános iskolai pedagógusok és a szülők többsége is pontosan tudta, hogy melyik iskolába milyen általános iskolai bizonyítvánnyal érdemes jelentkezni. Nem véletlen, hogy az átlagnál gyengébb tanulmányi eredményeket produkáló cigány gyerekek közül csak elvétve jelentkezett egy-két kiemelkedően tehetséges és ambiciózus gyerek gimnáziumba, viszonylag kevesen, de évről évre növekvő arányban jelentkeztek szakközépiskolába, a nagy többség pedig szakmunkásképzőbe igyekezett.

Mint ahogy az alsó társadalmi csoportokhoz tartozó nem cigány családok gyerekeinél is megfigyelhető, a fiúk inkább szakmunkásképzőben, a lányok pedig inkább érettségit is adó szakközépiskolákban igyekeztek továbbtanulni, ugyanez a különbség a cigány gyerekek esetében is érzékelhető, de itt a szakközépiskolai továbbtanulás sokkal ritkábban fordult elő.

Amikor azt kérdeztük a szülőktől, hogy mi a tervük a gyerekekkel az általános iskola elvégzése után, a válaszokból az derül ki, hogy 22%-uk érettségit adó középiskolába szeretné íratni a gyerekeit, 57%-uk pedig szakmunkásképzőbe. Mindössze 4%-uk mondta azt, hogy szeretné, ha a gyerek az általános iskola elvégzése után munkába állna, 17%-uknak pedig még nem volt határozott elképzelése.

terv	N	%
középiskola	352	22,1
szakmunkásképző	909	57,1
munkavállalás	68	4,3
bizonytalan	263	16,5
összesen	1592	100,0

5. táblázat. Továbbtanulási terv (cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000)

Az iskoláztatási aspirációk szorosan igazodtak a családok társadalmi helyzetéhez. Szoros összefüggést találtunk a lakóhellyel is, ami azt jelenti, hogy a dunántúli településeken élő és a budapesti szülők az átlagnál gyakrabban terveztek középiskolai továbbtanulást.

Ugyancsak szoros volt az összefüggés a taníttatási tervek és a szülők iskolai végzettsége és foglalkozása között. Az érettségizett szülők 56%-a ambicionálta, hogy gyereke az általános iskola elvégzése után érettségit adó középiskolába iratkozzon, míg ugyanez az arány az általános iskolát nem végzett szülők esetében csak 9% volt. Ugyancsak magas volt a középiskolai továbbtanulást tervező szülők aránya (39%) a kétkeresős családokban, és viszonylag alacsony (18%) azokban a családokban, ahol egyik szülőnek sem volt kereső foglalkozása.

Hatással volt a továbbtanulási tervekre a szülők lakóhelyi környezete is. Akik szegregált etnikai környezetben éltek, azoknak az esetében alacsonyabbak voltak az iskoláztatási aspirációk, és több a bizonytalanság, mint azokban a családokban, amelyek már eltávolodtak a cigány többségű környezettől. (8. melléklet)

A szülők gyakrabban szánták érettségit adó középiskolákba a lányukat, mint a fiaikat. A továbbtanulási terv mindemellett elsősorban a gyerek általános iskolai tanulmányi eredményitől függött. A 4–5-ös tanulók több, mint felét középiskolában akarták a szülők továbbtaníttatni, de az 1–2-es tanulók esetében is csak 13%-uk tervezte a gyerek mielőbbi munkába állását.

A továbbtanulási terv természetesen a gyerek osztályának típusával is szorosan összefüggött. A tagozatos osztályokba járók 37%-át akarták a szülők középiskolában továbbtaníttatni. A kisegítő osztályokba járók 53%-át szakmunkásképzőbe szánták, 29%-uk továbbtanulásával kapcsolatban pedig még nem voltak kialakult elképzeléseik. A szülők to-

vábttanulási terveit a gyerekek iskolai szegregációja is befolyásolta. Egyértelműen magasabbak voltak a tanítási ambíciók azoknak a gyerekeknek az esetében, akik nem cigány többségű iskolákba, illetve osztályokba jártak. (9. melléklet)

A szülői aspirációkból és a továbbtanulási tervekben tehát egyértelműen az derült ki, hogy a 90-es években a cigányok körében is elindult a kisléptékű társadalmi mobilitás folyamata, amelyben sokkal esélyesebbnek bizonyultak az „emelkedésre” azok a gyerekek, akiknek már a szülei is iskolázottabbak voltak, akik nem szegregált cigány környezetben éltek, és nem elkülönített cigány iskolákba vagy osztályokba jártak. Vagyis adataink egyértelműen azt bizonyították, hogy a társadalmi és az iskolai környezetben tapasztalható elkülönítés jelentős mértékben hozzájárul a cigány tanulók iskolázottsági hátrányainak konzerválásához.

TOVÁBBTANULÁS

A szakközépiskolába vagy a gimnáziumba való bejutás a hetvenes és a nyolcvanas években a roma gyerekek közül csak nagyon keveseknek sikerült. Azoknak a fele is lemorzsolódott, akik bejutottak. Majdnem 30 éven át mindössze 1–2 százalék volt azoknak az aránya, akik egy-egy évfáratból leérettségiztek.

A nyolcvanas évek végén, de leginkább 1989 után változni kezdett a helyzet. Már az 1994-es cigány vizsgálat² adataiból kiderült, hogy a 20–29 éves fiatalok 3%-a érettségizett. Nagyobb változást jelentett, hogy az 1992–93-as tanév végén az általános iskola nyolcadik osztályát befejező cigány tanulók 10%-a tanult tovább szakközépiskolában és 0,6%-a gimnáziumban. Ugyanebben a tanévben a nyolcadik osztályt befejező összes tanuló 32%-a tanult tovább szakközépiskolában és 24%-a gimnáziumban.

középfokú iskola	összes tanuló	cigány tanuló
szakiskola	6,0	9,4
szakmunkásképző	35,5	30,2
szakközépiskola	32,0	10,0
gimnázium	24,2	0,6
középiskola együtt	56,2	10,6
összesen	97,7	50,2

6. táblázat. A nyolcadik osztályt végzetek továbbtanulása 1993-ban, %
(forrás: Kemény, 1994)

Adataink szerint a 90-es évek második felében jelentősen megnőtt a középfokú iskolákban továbbtanuló cigány gyerekek aránya. Ennek egyrésztől az volt az oka, hogy saját reménytelen munkapiaci helyzetükből okulva még az egészen alacsony iskolázottságú szülők is a korábbinál inkább igyekeztek középfokú végzettséghez vagy legalábbis szakmához juttatni a gyerekeiket, amit az általános iskola is erősített, amennyiben tudatosította a gyerekekben, hogy szakma nélkül biztos munkanélküliség vár rájuk. Másrészt pedig az, hogy a 90-es évek második felében a középfokú iskolák a fokozatosan csökkenő gyerek-létszám és a fejkvóta szerint számolt finanszírozás miatt abban voltak érdekeltek, hogy a felvételi követelmények csökkentésével igyekezzenek biztosítani gyerek-létszámaikat. Ebben az időszakban a szakmunkásképzők többségében és a szakközépiskolák jelentős hányadában már semmiféle felvételi vizsgát nem tartottak, és voltak olyan iskolák, amelyek egészen gyenge bizonyítvánnyal is felvették a tanulókat.

A 8. osztályosok továbbtanulásáról az elmúlt három évre vonatkozóan gyűjtöttünk az általános iskolákból adatokat. Ezek szerint a javuló továbbtanulási eredmények ellenére még mindig igen nagy különbség mutatkozott a cigányok és nem cigányok között az általános iskola után tovább nem tanulók arányában. Míg a vizsgált iskolák nem cigány tanulói közül évente a 8.-osok 2–3%-a nem iratkozott be középfokú iskolába, ugyanez az arány a cigány tanulók között ennek hétszerese (15–16%) volt. Különbség mutatkozott abban is, hogy míg a nem cigány tanulók közül fokozatosan csökkenő tendenciával évente átlagosan 4–5% tanult tovább a munkapiacra legkevésbé értékes bizonyítványt nyújtó szakiskolákban, ez az arány a cigány tanulók között növekvő tendenciával ennek kétszerese (8–10%).

A szakmunkásképzőkben továbbtanuló aránya ugyancsak a cigány tanulók körében volt magasabb (több mint 20%-kal), és ebben a három év alatt nem mutatkozott jelentős változás. A szakközépiskolákban továbbtanuló aránya viszont a nem cigány tanulók körében stagnált, a cigány tanulók között viszont fokozatosan és jelentősen növekedett (9-ről 15%-ra), de a nem cigány tanulók körében még így is több, mint kétszeres gyakorisággal fordult elő. A gimnáziumi továbbtanulás mindkét csoportban stagnált, de a cigány tanulók körében igen ritkán (a nem cigányoknál több mint négyszer kevesebbszer) fordult elő.

Ha a továbbtanulás fő irányát iskolatípusonként összegezzük, az derül ki, hogy a nem cigány tanulók körében mindhárom évben a szakközépiskola, a szakmunkásképző és a gimnázium volt a preferencia-sorrend, a cigány tanulók esetében pedig a szakmunkásképző, a szakközépiskola és a szakiskola. Annak ellenére, hogy a cigány tanulók körében is emelkedett a szakközépiskolákban továbbtanuló aránya, a nem cigányok csoportjában az érettségit adó középiskolákban továbbtanuló aránya 1999-re már elérte az 57%-ot, a cigány tanulók körében viszont még mindig csak 19% volt.

továbbtanulás	1996/97		1997/98		1998/99	
	nem cigány	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány	cigány
nem tanult	2,3	16,5	2,8	16,1	3,2	14,9
szakiskola	4,4	8,7	5,5	10,5	3,2	9,4
szakmunkás	36,5	61,7	34,9	57,6	36,9	56,6
szakközép	38,4	9,4	37,4	12,0	38,2	15,5
gimnázium	18,4	3,7	19,4	3,8	18,5	3,6
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	167	168	176	176	177	182

7. táblázat. A továbbtanulók aránya évente a végzősök %-ában (cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000)

Figyelemre méltó, hogy a legkisebb iskolákban voltak a legrosszabbak a továbbtanulási arányok. Innen a tanulók 22%-a nem jutott be középfokú iskolába. És adatainkból az is kiderül, hogy minél kevésbé homogén cigány környezetben végzik el a gyerekek az általános iskolát, annál nagyobb az esélyük a középfokú továbbtanulásra. Azokból az általános iskolákból, ahol 25% alatti a cigány tanulók aránya, a végzős cigány gyerekeknek mindössze 5%-a nem tanult tovább, míg azokból az iskolákból, ahol 75%-nál magasabb a cigány arány, a végzősök 23%-a nem jutott be középfokú iskolába. (10. melléklet)

Ha a cigány tanulók három éves továbbtanulási arányait az őket oktató általános iskolák jellemzői szerint vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy mind a követelmények csökkentése (felmentés a nyelvtanulás és az iskolalátogatás alól), mind a pedagógus képzettség nélküli tanterők alkalmazása gyengíti a továbbtanulási arányokat.

iskolai jellemzők	nem tanult	szakiskola	szakmunkás	szakközép	gimnázium
előfordul felmentés nyelvtanulás alól	17,5	6,7	60,7	11,4	3,4
előfordul felmentés iskolalátogatás alól	16,9	9,2	58,9	11,0	3,6
van pedagógus végzettség nélküli tanterő	19,0	10,8	54,4	11,9	3,6
van szakképzettség nélküli pedagógus	16,0	8,0	59,2	12,1	4,4
összesen	15,4	8,7	59,6	12,3	3,8

8. táblázat. A cigány tanulók továbbtanulási arányainak három éves átlaga az iskolák jellemzői szerint a végzősök %-ában (cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000)

Adataink tehát azt mutatják, hogy a hátrányos családi indulóhelyzet mellett az oktatási szegregáció (cigány iskolák és cigány osztályok), az előítéletes többségi környezet (alföldi települések) és az általános iskolák alacsony színvonala (megfelelő képzettség nélküli tanárok) is hozzájárul a cigány tanulók korlátozott mobilitási esélyeihez. Úgy is fogal-

mazhatnánk, hogy az általános iskolában olyan oktatási szolgáltatásban van részük, ami nem csökkenti, hanem konzerválja hátrányos társadalmi helyzetüket.

Természetesen a középfokú továbbtanulás sem garancia a társadalmi felemelkedésre. Azt tapasztaltuk, hogy a középfokú iskolákba való nagyobb arányú bekerülés még nem jelenti azt, hogy a cigány gyerekek el is végzik azt az iskolát, amit elkezdtek. Szinte valamennyi általános iskolai igazgató és pedagógus arról számolt be, hogy továbbtanuló tanítványaik jelentős hányada időnek előtte kimarad az iskolákból. A kimaradók számáról az általános iskoláknak természetesen nincsenek pontos adataik, mert a visszajelzések teljesen esetlegesek. Tapasztalataink szerint azonban a továbbtanuló cigány gyerekek egy része el sem kezdi a középiskolát, másik részük pedig 1–2 év után abbahagyja a tanulást. A középfokú iskolából való kimaradás okai között a pedagógusok szerint családi és iskolai okok egyaránt szerepelnek.

A „családi” okok leggyakrabban a következők:

A középiskolákba bekerülő hátrányos helyzetű cigány gyerekeknek az átlagosnál sokkal nagyobb erőfeszítéseket kell tenniük annak érdekében, hogy sikeresen elvégezzék az iskolát. Családjaik nem eléggé motiválják őket a továbbtanulásra. Különösen nehéz a gyerek ambícióit megőrizni azokban a családokban, ahol a kamasz gyerekek munkájára már szükség van a családban.

A továbbtanulási ambíciókat gyengíti a cigány gyerekek korai felnőtté válása és korai szexuális érdeklődése. A középiskolás korú cigány gyerekek a tradíciók szerint már családalapításra érettnak számítanak. Különösen gyakori a lányok esetében, hogy terhesség vagy családalapítás miatt szakítják meg a középiskolai tanulmányaikat, akiktől a tradicionális közösségek hagyományosabb szerepkövetést várnak el.

A továbbtanulási ambíciókat csökkenti az is, hogy hiányoznak a pozitív minták erre vonatkozóan a gyerekek környezetéből, mert olykor a tágabb családban, sőt rokonságban sincs senki, aki legalább az érettségit megszerezte volna. Ugyanakkor a tanulás nélkül „boldoguló” rokonok és ismerősök negatív mintái gyakran ugyancsak hozzájárulnak a továbbtanulásról való lemondáshoz.

A kimaradás gyakori oka az is, hogy a középfokú továbbtanulás a család részéről jelentős kiadásokat (például útiköltség, ruházkodás, tanzserek stb.) igényel, amit a munkanélküli szülők nem tudnak vállalni.

Az „iskolai” okok között a pedagógusok az alábbiakat sorolták fel:

A családi hátrányok a többi középiskolás osztálytársakhoz viszonyítva még nagyobbak, mint amilyenek az általános iskolában voltak, és ez frusztrálja a gyerekeket.

Akármilyen alacsonyok is a felvételi követelmények, a középfokú iskolákban több erőfeszítésre lenne szükség, mint az általános iskolákban, és hamarosan kiderül, hogy a hátrányos helyzetű cigány családokban felnőtt gyerekek tanulási motivációi nem elegendők ezeknek a követelményeknek a teljesítéséhez.

A középiskolai továbbtanulás során a cigány gyerekeknek nemcsak családi hátrányaikat kellene kompenzálniuk, hanem az általános iskolában összegyűjtött hátrányokat is. A kimaradás egyik leggyakoribb oka az, hogy annak ellenére, hogy a középfokra való bejutás feltételei enyhültek, a középfokú iskolák követelményei messze meghaladják az általános iskolákét, különösen azokét az alacsony presztízsű iskolákét, ahova a cigány gyerekek járnak, és ahol annak érdekében, hogy ne nyúljon túlságosan hosszú az általános iskolai oktatásuk, a követelmények csökkentésével olykor „kegyelem” kettesekkel engedik át őket.

Hozzájárul a lemorzsolódáshoz az is, hogy a középfokú iskolákban a cigány gyerekek nem kapják meg azt a személyes törődést és segítséget, amelyet némelyik általános iskolában élveznek.

Az is előfordul, hogy a középfokú iskolákban a pedagógusok és diáktársaik egy része előítéllettel fogadja őket, ami megnehezíti a beilleszkedésüket a középiskolai (és kollégiumi) közösségekbe.

JEGYZET

1 A kutatást olyan általános iskolákban folytattuk, ahol már 1993-ban 25% felett volt a cigány tanulók aránya. A mintába az összes ilyen általános iskolák fele (192 iskola) került be, amelyeknek esetében kérdőíves adatokat vettünk fel az adott iskolát fenntartó önkormányzat hivatalvezetőjével, az adott iskola igazgatójával és az iskolába járó 6. osztályos cigány gyerekek szüleivel. Eredetileg iskolánként 10 tanuló szüleinek a megkérdezését terveztük, de ez (az alacsony tanulói létszámok miatt) nem mindenütt valósult meg, így iskolánként átlagosan 9 szülő (összesen 1779 fő) megkérdezésére került sor. A kutatásban az MTA Szociológiai Intézetéből Kemény István és Havas Gábor, az Oktatáskutató Intézet részéről pedig Fehérvári Anikó és Janni Gabriella vettek részt.

2 Kertesi Gábor (1995): Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 1.

MELLÉKLET

családok jellemzői	1. o. átlag	2. o. átlag	3. o. átlag	4. o. átlag	5. o. átlag	6. o. átlag
<i>régió</i>						
Dunántúl	2,9	3,4	3,3	3,3	3,1	2,9
Alföld	3,3	3,4	3,3	3,2	3,0	2,8
Észak	3,4	3,3	3,3	3,2	3,0	2,9
<i>település</i>						
Bp.	3,7	3,6	3,5	3,4	3,1	2,2
megyeszékhely	3,2	3,2	3,2	3,1	3,0	2,7
város	3,3	3,4	3,3	3,2	3,0	3,0
község	3,4	3,4	3,3	3,2	3,0	2,9
kisközség	3,3	3,4	3,4	3,3	3,0	2,8
<i>lakóhely</i>						
belterület	3,4	3,5	3,4	3,3	3,1	2,9
település széle	3,3	3,3	3,2	3,1	3,0	2,9
külterület	3,4	3,4	3,3	3,2	3,1	2,6
cigánytelep	3,0	3,3	3,2	3,1	2,9	2,3
<i>lakóhelyi környezet</i>						
mindenki cigány	3,3	3,3	3,2	3,1	2,9	2,9
többség cigány	3,3	3,3	3,3	3,2	3,0	2,9
vannak cigányok	3,4	3,4	3,4	3,2	3,0	2,8
nincs cigány	3,5	3,5	3,4	3,4	3,1	2,9
<i>etnikai öndeфинісіó</i>						
cigányok	3,3	3,4	3,3	3,2	3,0	2,8
bizonytalan	3,5	3,4	3,3	3,2	3,0	3,1
egyik cigány	3,6	3,6	3,6	3,4	3,2	3,3
nem cigányok	3,3	3,2	3,1	3,1	3,0	2,6
<i>iskolázottság</i>						
8 ált. alatt	3,2	3,2	3,1	3,0	2,9	2,8
8 általános	3,3	3,3	3,3	3,2	3,0	2,8
szakmunkás	3,7	3,6	3,6	3,5	3,3	3,1
érettségi	3,7	3,7	3,6	3,7	3,5	3,4
<i>foglalkozás</i>						
ketten keresők	3,7	3,6	3,6	3,5	3,4	3,3
egyik kereső	3,5	3,5	3,4	3,3	3,1	3,0
egyik se kereső	3,3	3,3	3,3	3,2	3,0	2,8
összesen	3,4	3,4	3,3	3,2	3,0	2,9
N	1269,0	1636,0	1617,0	1610,0	1397,0	377,0

1. melléklet. A cigány gyerekek tanulmányi átlagai osztályonként a családok jellemzői szerint (cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000)

gyerekek jellemzői	1. o. átlag	2. o. átlag	3. o. átlag	4. o. átlag	5. o. átlag	6. o. átlag
nem						
fiú	3,3	3,3	3,2	3,2	3,0	2,9
lány	3,4	3,4	3,4	3,3	3,1	2,9
jelenlegi osztálytípus						
tagozatos	3,7	3,7	3,7	3,6	3,4	3,3
normál	3,3	3,3	3,3	3,2	3,0	2,8
felzárkóztató	3,6	3,4	3,4	2,9	2,7	
kisegítő	3,5	3,6	3,6	3,7	3,6	3,8
összesen	3,4	3,4	3,3	3,2	3,0	2,9
N	1269,0	1636,0	1617,0	1610,0	1397,0	377,0
2. melléklet A cigány gyerekek tanulmányi átlagai osztályonként a gyerekek jellemzői szerint (cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000)						
családokjellemzői	bukott	nem bukott	összesen			
<i>régió</i>						
Dunántúl	24,8	75,2	15,6			
Alföld	22,2	77,8	37,7			
Észak	26,8	73,2	40,8			
<i>település</i>						
Bp.	18,9	81,1	6,0			
megyeszékhely	28,7	71,3	8,0			
város	27,1	72,9	20,5			
község	21,9	78,1	45,6			
kisközség	26,6	73,4	19,8			
<i>lakóhely</i>						
belterület	20,8	79,2	42,9			
település széle	26,6	73,4	47,5			
külterület	29,8	70,2	7,4			
cigánytelep	27,0	73,0	2,1			
<i>lakóhelyi környezet</i>						
mindenki cigány	25,6	74,4	29,0			
többség cigány	28,3	71,7	23,3			
vannak cigányok	21,5	78,5	34,1			
nincs cigány	21,8	78,2	13,6			
<i>iskolázottság</i>						
8 ált. alatt	29,6	70,4	16,5			
8 általános	26,0	74,0	61,5			
szakmunkás	16,4	83,6	19,2			
érettségi	10,2	89,8	2,8			
<i>foglalkozás</i>						
ketten keresők	15,1	84,9	5,3			
egyik kereső	19,3	80,7	24,0			
egyik se kereső	26,4	73,6	70,7			
összesen	24,3	75,7	100,0			
N	432,0	1347,0	1779,0			

3. melléklet. Bukott-e valamelyik osztályban a gyerek a családok jellemzői szerint, % (cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000)

gyerekek jellemzői	bukott %	nem bukott %	összesen %
<i>nem</i>			
fiú	26,7	73,3	50,9
lány	21,7	78,3	49,1
<i>jelenlegi osztálytípus</i>			
tagozatos	11,7	88,3	3,5
normál	24,5	75,5	89,6
felzárkóztató	46,9	53,1	1,9
kisegítő	19,5	80,5	5,0
<i>iskolai cigány arány</i>			
mindenki	21,2	78,8	3,8
többség	23,3	76,7	28,7
fele	25,1	74,9	17,7
kisebbség	24,5	75,5	46,7
néhány	18,5	81,5	3,1
<i>osztály cigány arány</i>			
mindenki	28,9	71,1	7,5
többség	22,3	77,7	26,4
fele	26,3	73,7	13,4
kisebbség	23,1	76,9	44,6
néhány	23,7	76,3	8,2
<i>osztály cigány arány az iskolához viszonyítva</i>			
nagyobb	28,8	71,2	11,3
egyenlő	22,2	77,8	73,6
kisebb	26,4	73,6	15,0
összesen	24,0	76,0	100,0
N	415,0	1317,0	1732,0

4. melléklet. Bukott-e valamelyik osztályban a gyerek egyéb jellemzői szerint (cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000)

az iskola jellemzői		cigány	nem cigány	cigány/ nem cigány index
		%	%	
<i>település</i>				
	Bp.	4,7	2,5	1,9
	megyeszékhely	2,3	0,6	3,8
	város	3,3	0,2	16,5
	község	3,1	0,2	15,5
	kisközség	2,1	0,0	
<i>régió</i>				
	Dunántúl	1,0	0,1	10,0
	Alföld	4,0	0,3	13,3
	Észak	2,4	0,1	14,0
<i>tanulólétszám</i>				
	100 alatt	2,6	0,0	
	101–200	2,7	0,3	9,0
	201–400	3,2	0,7	4,6
	401–600	2,6	0,3	8,7
	600 fölött	0,7	0,1	37,0
<i>a cigány tanulók aránya</i>				
	25% alatt	4,3	0,1	43,0
	26–50%	2,7	0,2	13,5
	51–75%	2,9	0,7	4,1
	75% fölött	2,8	0,8	3,5
összesen		3,0	0,4	7,5
N		192,0	187,0	

5. melléklet. A felmentett tanulók az összes tanuló %-ában az iskolák jellemzői szerint (cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000)

családok jellemzői		értelmi- miségi %	alkal- mazott %	szak- munkás %	összes %
<i>régió</i>					
	Dunántúl	24,2	12,4	63,5	14,7
	Alföld	10,8	14,1	75,2	37,6
	Észak	11,6	18,4	70,1	41,4
<i>település</i>					
	Bp.	21,3	24,0	54,7	6,2
	megyeszékhely	12,2	13,3	74,5	8,1
	város	12,1	11,3	76,7	19,9
	község	14,0	16,7	69,3	46,1
	kisközség	13,0	18,8	68,2	19,8
<i>lakóhely</i>					
	belterület	16,0	18,3	65,6	43,6
	település széle	12,4	15,2	72,3	47,0
	külterület	10,8	10,8	78,5	7,7
	cigánytelep	15,0	85,0	1,7	
<i>lakóhelyi környezet</i>					
	mindenki cigány	9,6	11,9	78,5	26,2
	többség cigány	11,0	19,1	69,9	22,8
	vannak cigányok	15,2	18,4	66,4	36,5
	nincs cigány	20,9	13,4	65,7	14,4
<i>etnikai öndefiníció</i>					
	cigányok	13,3	16,4	70,3	69,6
	bizonytalan	12,1	17,7	70,2	11,7
	egyik cigány	19,2	20,0	60,8	10,8
	nem cigányok	12,4	7,2	80,4	8,0
<i>iskolázottság</i>					
	8 ált. alatt	9,4	10,0	80,6	14,1
	8 általános	11,8	16,3	71,9	61,8
	szakmunkás	20,0	19,2	60,8	21,1
	érettségi	29,7	21,6	48,6	3,1
<i>foglalkozás</i>					
	ketten keresők	22,2	16,7	61,1	6,0
	egyik kereső	19,5	18,5	62,0	25,4
	egyik se kereső	10,8	15,2	74,0	68,5
összesen		13,7	16,2	70,1	100,0
N		166,0	196,0	847,0	1209,0

6. melléklet. A szülők által elképzelt foglalkozás a családok jellemzői szerint (cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000)

gyerekek jellemzői		értel- miségi %	alkal- mazott %	szak- munkás %	összes %
<i>nem</i>					
	fiú	11,1	10,6	78,3	52,8
	lány	17,0	22,5	60,5	47,2
<i>jelenlegi osztálytípus</i>					
	tagozatos	36,4	25,0	38,6	3,7
	normál	12,8	16,6	70,6	90,9
	felzárkóztató	14,3	9,5	76,2	1,8
	kisegítő	4,8	2,4	92,9	3,6
<i>ötödikes tanulmányi átlag</i>					
	1–2	4,1	11,5	84,4	12,5
	2,1–3	5,1	13,2	81,7	48,3
	3,1–4	17,3	22,7	60,0	30,2
	4,1–5	46,6	17,0	36,4	9,0
<i>iskolai cigány arány</i>					
	mindenki	14,6	19,5	65,9	3,5
	többség	12,2	17,4	70,4	29,2
	fele	15,8	17,9	66,3	16,6
	kisebbség	13,8	14,0	72,2	47,7
	néhány	10,8	21,6	67,6	3,1
<i>osztály cigány arány</i>					
	mindenki	9,9	21,0	69,1	7,0
	többség	10,6	18,5	70,9	26,1
	fele	18,1	16,0	66,0	12,4
	kisebbség	14,3	14,7	71,0	45,3
	néhány	16,8	15,9	67,3	9,2
<i>osztály c, arány az iskolához viszonyítva</i>					
	nagyobb	6,7	18,3	75,0	10,4
	egyenlő	13,7	16,6	69,7	73,3
	kisebb	18,2	13,9	67,9	16,2
összesen		13,4	16,3	70,3	100,0
N		158,0	192,0	828,0	1178,0

7. melléklet. A szülők által elképzelt foglalkozás a gyerekek jellemzői szerint (cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000)

családok jellemzői		középis- kola %	szak- munkásk. %	munká- baáll. %	bizony- talan %	összes %
<i>régió</i>						
	Dunántúl	29,3	50,0	3,5	17,2	16,1
	Alföld	18,7	59,4	4,9	17,0	37,3
	Észak	20,2	58,6	4,2	17,1	40,5
<i>település</i>						
	Bp.	37,1	51,5	3,1	8,2	6,1
	megyeszékhely	16,8	63,4	4,6	15,3	8,2
	város	17,1	61,0	5,5	16,5	20,6
	község	23,3	53,9	4,0	18,8	45,5
	kisközség	22,2	59,5	3,9	14,5	19,5
<i>lakóhely</i>						
	belterület	25,8	55,8	3,2	15,1	42,8
	település széle	19,2	59,0	4,7	17,1	47,3
	külterület	20,0	53,6	8,0	18,4	7,9
	cigánytelep	22,6	51,6	3,2	22,6	2,0
<i>lakóhelyi környezet</i>						
	mindenki cigány	15,5	57,4	7,0	20,2	28,5
	többség cigány	18,8	59,2	3,5	18,5	23,5
	vannak cigányok	26,6	56,2	2,4	14,8	34,6
	nincs cigány	30,1	56,5	4,8	8,6	13,4
<i>iskolázottság</i>						
	8 ált. alatt	8,5	60,6	8,5	22,4	15,5
	8 általános	20,4	57,5	4,4	17,8	61,9
	szakmunkás	32,9	56,2	1,3	9,6	19,7
	érettségi	56,3	37,5		6,3	3,0
<i>foglalkozás</i>						
	ketten keresők	39,3	45,2	6,0	9,5	5,4
	egyik kereső	30,7	52,3	3,4	13,7	24,7
	egyik se kereső	18,0	59,8	4,4	17,9	69,9
összesen		22,1	57,1	4,3	16,5	100,0
N		352,0	909,0	68,0	263,0	1592,0

8. melléklet. Továbbtanulási terv a családok jellemzői szerint (cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000)

családok jellemzői		középis- kola %	szak- munkásk. %	munká- baáll. %	bizony- talan %	összes %
<i>nem</i>						
	fiú	19,7	61,8	4,8	13,6	51,2
	lány	25,0	52,0	3,6	19,4	48,8
<i>jelenlegi osztálytípus</i>						
	tagozatos	37,3	45,8	1,7	15,3	3,8
	normál	22,2	57,5	3,9	16,4	90,2
	felzárkóztató	11,5	73,1	3,8	11,5	1,7
	kisegítő	4,5	53,0	13,6	28,8	4,3
<i>ötödikes tanulmányi átlag</i>						
	1–2	5,9	60,0	13,0	21,1	14,6
	2,1–3	12,8	65,4	4,0	17,8	49,2
	3,1–4	35,8	52,5	1,9	9,7	28,3
	4,1–5	55,4	34,7	2,0	7,9	7,9
<i>iskolai cigány arány</i>						
	mindenki	21,1	61,4	7,0	10,5	3,7
	többség	19,0	61,8	5,9	13,3	28,5
	fele	21,7	52,9	4,4	21,0	17,5
	kisebbség	13,8	14,0		72,2	47,7
	néhány	30,6	53,1		16,3	3,2
<i>osztály cigány arány</i>						
	mindenki	16,3	66,3	7,7	9,6	6,8
	többség	18,1	61,6	5,6	14,8	25,8
	fele	23,9	52,7	1,5	21,9	13,2
	kisebbség	23,9	54,2	4,2	17,7	45,7
	néhány	26,6	57,8	1,6	14,1	8,4
<i>osztály c, arány az iskolához viszonyítva</i>						
	nagyobb	15,7	65,4	3,8	15,1	10,5
	egyenlő	22,8	56,1	4,1	17,0	73,8
	kisebb	22,9	57,2	5,1	14,8	15,6
<i>összesen</i>		21,8	57,2	4,2	16,8	100,0
<i>N</i>		337,0	883,0	65,0	260,0	1545,0

9. melléklet. Továbbtanulási terv a gyerekek jellemzői szerint (cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000)

az iskola jellemzői		nem tanult %	szakis- kola %	szak- munkás %	szak- közép %	gimná- zium %
<i>település</i>						
	Bp.	8,0	12,3	34,7	40,4	4,3
	megyeszékhely	13,8	13,3	56,6	13,8	2,2
	város	9,8	9,8	68,3	8,2	3,6
	község	18,3	8,9	58,1	10,6	3,8
	kisközség	16,4	4,7	63,4	11,1	4,2
<i>régió</i>						
	Dunántúl	10,7	6,0	66,5	12,3	4,1
	Alföld	21,4	7,9	57,9	7,9	4,6
	Észak	13,7	9,7	61,5	11,9	3,0
<i>tanulólétszám</i>						
	100 alatt	21,7	0,9	60,9	11,0	5,2
	101–200	17,4	9,9	56,0	12,7	3,8
	201–400	13,6	8,5	64,6	9,9	3,1
	401–600	10,1	8,7	59,6	16,9	4,4
	600 fölött	16,0	11,9	57,3	11,0	3,5
<i>a cigány tanulók aránya</i>						
	25% alatt	5,2	11,9	68,0	12,4	2,3
	26–50%	17,8	7,8	60,6	9,8	3,8
	51–75%	10,1	8,8	60,0	17,3	3,5
	75% fölött	23,0	10,3	48,4	12,8	5,3
<i>összesen</i>		15,4	8,7	59,6	12,3	3,8

10. melléklet. A cigány tanulók továbbtanulási arányainak három éves átlaga az iskolák jellemzői szerint a végzősök %-ában (N = 192) (cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000)

TAKÁCS ÉVA

A CIGÁNY/ROMA NÉPESSÉG ISKOLÁZOTTSÁGA, MUNKA- ÉS ÉLETLEHETŐSÉGEI SOMOGY MEGYÉBEN

MÓDSZER, ESZKÖZÖK, KITERJEDÉS

Somogy megye 244 településéből (közigazgatási egységeből) 209-ben élnek a cigány/roma népességhez tartozó emberek, de ezek között a helységek között 35 olyan község is akad, amelyben csupán 20 vagy annál kevesebb a cigány/roma lakos. A megye 17 településéről biztosan tudjuk, hogy nincs a faluban cigány vagy roma és további 12 községről nincs adatunk. A vizsgálat alá vont településeket véletlenszerűen választottuk ki ugyan, de figyelembe vettük a megközelíthetőséget és a településen élő célcsoport lélekszámát is. Eleve kiejtettük a 20 főnél kevesebb roma lakossal bíró településeket, de végül is az döntötte el a tényleges lekérdezést, hogy a kérdezőbiztosok mely falvakba jutottak el, s ott sikerrel végezték-e munkájukat.

Barcs és környéke	13,4%
Csurgó és környéke	8,6%
Nagyatád és környéke	24,4%
Siófok és környéke	4,0%
Marcali és környéke	4,7%
Lengyeltóti és környéke	21,9%
Kaposvár és környéke	23,1%

1. táblázat. A vizsgált települések elhelyezkedése százalékos megoszlásban

A felméréshez negyven kérdőpontból álló kérdőív készült, amellyel összesen negyven kérdezőbiztos dolgozott, akik közül 36-an cigánynak vagy romának vallották magukat (többségükben a települési vagy kisebbségi önkormányzatok, érdekképviselői szervezetek tagjai), s a lekérdezés munkáját csaknem száz százalékosan ők végezték. Négy szakember feladata volt a kontroll, illetve az esetleges korrekció, ők nem cigányok voltak.

Előzetes megegyezés alapján az egy házban élő emberek életviszonyait igyekeztünk felmérni, tehát olyan vonatkozású kérdés is szerepelt a kérdőíven, melyből megállapíthattuk, hogy hány család, esetleg nem közvetlen családtag él egy házban. S bár helyzetét tekintve az adott vá-

laszról tudtunk meg a legtöbbet, arról is tájékozódunk, hogy a házban élő felnőtt – munkaképes korú – emberek közül hányan van állása, hányan végeznek valamilyen kereső tevékenységet, illetve miből élnek az ott lakó emberek. Nyilvánvaló, hogy a válaszokból arra is következtetni lehet, hogy milyen az életszínvonaluk, de ennek a kérdésnek a megválaszolása már nem volt feladatunk.

A házakat véletlenszerűen maguk a kérdezőbiztosok választották ki. Összesen 71 településen végeztük el a vizsgálatot, ami az érintett helységek 40,8%-a. A megyénkben élő cigányság 36%-ának (15 360 főnek) az iskolázottságát, életviszonyait, a munkaerőpiaci helyzetét, munkához való jutásának esélyeit térképeztük fel.

Kérdezőbiztosainkat tudatosan – a cigány kisebbségi önkormányzatok megyei vezetőségének és a helyi önkormányzatok tagjainak kívánságára, de velük teljesen egyetértve – csak és kizárólagosan a cigány/roma népcsoport tagjai közül választottuk ki. Így elsősorban az ő megítélésükön múlt, hogy a megkérdezettek a roma társadalom tagjai legyenek, de legtöbb esetben rá is kérdeztek arra, hogy az illető milyen származásúnak vallja magát. Ők bizonyára mindenki másnál pontosabban tudták azt is megállapítani, hogy az érintettek melyik nyelvi csoportját alkotják a cigányságnak. A válaszolók adataiból az derül ki, hogy 68,8%-uk beás, 18,6%-uk oláh és 11,3%-uk romungró cigány. A beás nyelvi csoporthoz tartozóknak legtöbbször Nagyatádon és környékén, Kaposváron és környékén, Lengyeltóti és Barcs körzetében születtek meg, az oláh anyanyelvű romákat főleg Nagyatád, Kaposvár és Siófok körzetében találták, a legtöbb „magyar cigányt” pedig Lengyeltóti és környékén, Kaposváron és körzetében, Csurgón és környékén kérdezték.

A MEGYE CIGÁNY/ROMA NÉPESSÉGE

A cigány kisebbségi önkormányzatok, érdekképviselői szervezetek képviselői, a népcsoport szószólói, a települési önkormányzatokban képviselőtestületi mandátumhoz jutott kisebbségi képviselők, kisebbségi elektorok a helyi települési önkormányzatok tagjaival, a polgármesteri hivatalok tisztviselőivel karöltve naprakészen igyekeznek karban tartani a cigány kisebbségi népcsoport létszámára vonatkozó adatokat. Ezen kívül felhasználtuk a tudományos kutatás céljából két évvel ezelőtt általunk végzett megyei felmérés adatait, és a jelenlegi vizsgálat során is elvégeztük a cigány kisebbségi önkormányzatok által rendelkezésünkre bocsátott adatok lehetséges korrekcióját. Mindezek eredményeként fogadtuk el a jelen vizsgálat célcsoportja létszámaként a 41 800 fő népességszámot, amely szám a megye összlakosságának 12%-át jelenti.

A népesség nemek szerinti megoszlás tekintetében – bár a két nem közötti arány nem tükrözi pontosan az országos átlagot, mégis – harmonikusnak mondható, hiszen a megkérdezettek 59%-a férfi, a 41%-a pedig nő volt.

A vizsgált népességben belül a legnagyobb létszámmal a 26–35 éves korosztály képviseltette magát, arányuk 35,4%. Hasonló arányban van jelen a 36–45 éves korcsoport, aránya 31,1%. Tehát azt mondhatjuk, hogy a populáció nagyobbik hányadát (66,5%-át) a középkorosztály alkotja. Ha mindehhez hozzávesszük a jelentős számú, még hivatalosan is munkaképes korban lévő embereket (16,9%), s a már munkaképes korú, 16 évesnél idősebb korosztályt is figyelembe vesszük (a 16–20 évesek aránya 2,9%, a 21–25 évesek pedig 10,9%-ot képviselnek), akkor a munkaképes korcsoport összlétszámon belüli számarányát 97,2%-ban rögzíthetjük. A gyerekek és a 61 évesnél idősebbek a vizsgált népességnek mindössze 2,8%-át alkotják.

87% azoknak az aránya, akik tartósan a jelenlegi lakóhelyükön élnek. A fennmaradó 13%-ról azt tudjuk, hogy közülük 2% – feltehetően hosszabb távban gondolkozva – nem régen vett, vagy épített magának új otthont, illetve új helyre költözött. A befogadottakról, beköltözőkről, kölcsön-lakásban élőkről nem tudjuk, hogy mennyire tekintik véglegesnek pillanatnyi lakóhelyüket. Mivel a vándorló életmódra külön nem kérdeztünk rá, így csak a kérdezőbiztosok megjegyzéseiből tudjuk, hogy néhány család ideiglenes, ágfából tapasztással készített vagy fóliasátorból összetakolt „putriban” él. Jelentős számú – hiszen a vizsgált népesség egy ötödét teszi ki – a bizonytalan élethelyzetű vagy legalábbis a többségi társadalom számára szokatlan egzisztenciájú befogadott, beköltöző, ideiglenesnek tekinthető putrikban lakó népesség. Munkavállalás, de főleg munkahelyteremtés szempontjából elgondolkoztató, hogy a túlnyomó többséget jelentő házzal, lakással rendelkezők csoportját éppen a tulajdonukban lévő ház vagy lakás akadályozhatja munkalehetőségük megteremtésében.

ISKOLÁZOTSÁGI SZINT

A magyarországi népesség iskolázottsági szintje az 1990-es években javult, ami elsősorban a demográfiai cserének tudható be. Nőtt a középső és felsőfokú végzettséggel rendelkezők hányada, az általános iskolát elvégzettek aránya meghaladja a 85%-ot, miközben a térségi arányszámok szűk intervallumban szóródnak. A középiskolai és felsőfokú végzettség régiós mutatói már korántsem ilyen kiegyenlítettek. A legmagasabbak Közép-Magyarországon, ahol mintegy kétszeresét teszik ki az észak-alföldi régióra jellemző értékeknek.

A fiatal korosztály magasabb iskolázottsága ellenére továbbra is probléma, hogy a 40 éven aluliak egyötödének nyolc osztálynál alacsonyabb a végzettsége, s e lakosság az ország egyes régióiba koncentrálódik. A szakképzetlen, alacsony iskolázottságú rétegek elhelyezkedési esélyei rendkívül rosszak, az adott régió fokozatosan leszakad a többitől, a kedvezőtlen helyzetű csoportok újratermelődnék.

A magasabb iskolai végzettségűek körében a munkavállalási életkor középső évjártatában a gazdasági aktivitás magasabb, mint az alacsony képzettségűek körében, illetve a munkavállalási kor kezdetén és végén. Az iskolázottság Közép-Magyarországon a legmagasabb, utána lényegesen alacsonyabb iskolázottsággal a második helyen az észak-magyarországi régió következik.

8 ált. vagy kevesebb	24,2%
szakmunkásképző, szakiskola	36,1%
gimnázium és egyéb érettségi	27,4%
főiskola, egyetem	12,3%

2. táblázat. A gazdaságilag aktív népesség iskolai végzettség szerinti összetétele és aránya a dél-dunántúli régióban 1998-ban

A vizsgált cigány/roma népesség iskolázottsági szintjének vizsgálatánál viszont első rálátásra feltűnik a szakmunkás képesítést szerzetten alacsony hányada. A 20 évestől a legidősebb korosztályig számba véve a vizsgált népességet, azt látjuk, hogy a populációnak mindössze 11,9%-a járt szakmunkásképzőbe. Ennél ugyan alacsonyabb a szakmai tanfolyamot elvégzettek hányada (2,8%), de az ilyen tanfolyami lehetőségek esetlegessége miatt ezt nem tartjuk annyira tragikusan alacsonynak.

Ezeknek az adatoknak látszik ellentmondani, hogy a szakképzettség meglétére vonatkozó kérdésre a megyében megkérdezettek jelentős hányada igennel válaszolt. Ebben az esetben bizonyára arról lehet szó, hogy az illetők a szakmai ismereteiket szakképzettségnek tekintették. Legtöbbjük kőműves, gépszerező, sofőr, hegesztő, lakatos vagy varró-női szakmával rendelkezik, többen a kereskedelem, vendéglátásban vagy az egészségügyben szereztek gyakorlatot, népszerű a pék és cukrász szakma is, de akad szobafestő, kertész, kazánfűtő, autószerelő, burkoló, tetőfedő, ács-állványozó, bádogos, vágó, hentes, traktoros, könnyűgépkészítő, cipész, egy-egy asztalos, villanyszerelő, fodrász, mozdonyvezető, parkettás stb. A korosztályok tekintetében megállapíthatjuk, hogy a szakmai ismeretekkel rendelkezők többsége a 21–45 éves korcsoportokból kerül ki.

Azt tapasztaltuk, hogy kétszer annyi férfinak, mint nőnek van valamilyen szakmája. Ebből arra következtethetünk, hogy a rendszeresen végezhető kenyérkereső munkavállaláshoz nagyobb esélyt nyújtó szakképzés megszerzését mégis inkább a férfiak vállalták. A szakképzett-

ség tekintetében a nyelvi csoportok között csak elenyésző különbség figyelhető meg.

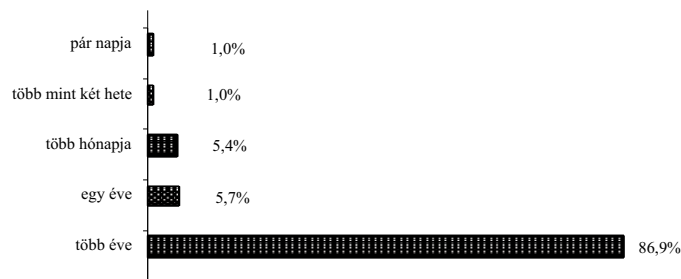
Kiemelésre érdemes, hogy a megkérdezettek 54,5%-a szívesen megtanulna valamilyen szakmát, ha az biztos munkalehetőséget jelentene számára.

A vizsgált népességnek 53,8%-a nem végezte el az általános iskolát. Az pedig egyenesen elszomorító, hogy az általános iskolát el nem végzetek többsége a 26–45 éves korosztályokból kerül ki. A 26–35 évesek 29,4%-a, a 36–45 évesek 36,9%-a nem járta ki a nyolc osztályt. Még a velük csaknem teljesen azonos merítésű 46–60 éves korosztálynak is jobb a vizsgált össznépességhez viszonyított mutatója, 9,8%. (Míg az előbbi korosztályoké 10,0, illetve 11,4%.) Árnyalja némileg a képet, hogy a korosztályi csoportján belül a 26–35 évesek 53,5%-a, a 36–45 éveseknek pedig 48,5%-a, a vizsgált össznépességnek 46,2%-a viszont kijárta az általános iskolát.

Az országos helyzetképek ellentmond, hogy a nyolc általánost el nem végzetek többsége magyar cigány (romungró), s az oláh csoporthoz tartozók között van a legtöbb nyolc osztályt végzett. A vizsgált népességben belül mindössze 2,7%-ot tesz ki azoknak a száma, akik valamilyen középiskolát végeztek. Felsőfokú végzettsége a megkérdezettek közül mindössze két személynek akadt.

Az iskolai végzettség tekintetében a nemek között nem sok különbség van.

ÉLETMÓD, ÉLETKÖRÜLMÉNYEK, ÉLETLEHETŐSÉGEK

1. ábra. Mióta lakik jelenlegi lakóhelyén?

A megkérdezettek túlnyomó többsége (73,3%-a) a családjával, önálló háztartásban él.

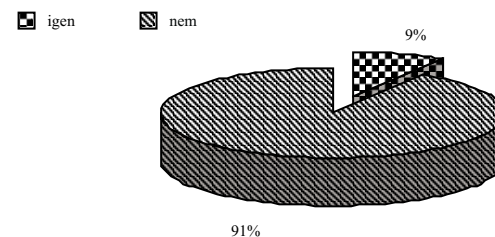
Csaknem egynegyedük (24%) a tágabb családdal, vagy távolabbi rokonokkal, ismerősökkel is megosztja házá, lakását. Mindössze

2,6%-uk él csonka családban (házastársa nélkül), 2%-uk pedig gyermektelenül. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a két felnőttből és gyerekekből álló háztartások a jellemzőek. (A háztartások 47,3%-ában él két felnőtt.)

87%-uk már több éve ugyanabban a házban vagy lakásban él, s 62,4%-uk vette vagy építette jelenlegi otthonát. Közel 22%-uk ismerősnél, kölcsönkapott vagy idegen lakásban lakik, esetleg befogadták vagy beköltözött. Mindössze 2%-ot ad azoknak a száma, akik pár hete vagy napja laknak jelenlegi lakóhelyükön. A megkérdezetteknek tehát több mint háromnegyed része tartós egy helyben lakásra van berendezkedve.

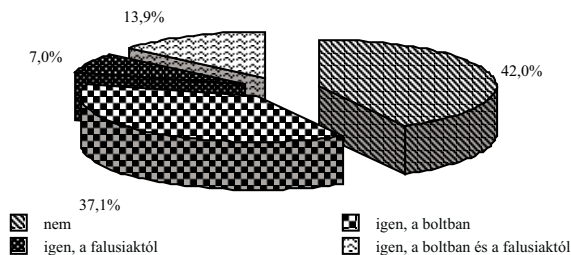
A családok több mint felében 2–3 gyereket találunk, 13%-uk viszont egygyerekes, s ugyan ilyen arányt képviselnek azok a családok, ahol 4 gyerek van. Ugyancsak 13–14% körül vannak az öt-nyolc gyerekesek, és nem éri el a 4%-ot azoknak a családoknak az aránya, akiknek kilenc-tíz gyereke van. Tizenegy, tizenkettő vagy tizenhárom gyerekes család egy-egy akadt a megkérdezettek között. A családokban élő gyerekek többsége (több mint 70%-uk) iskolás korú, vagy annál fiatalabb.

A megkérdezettek több mint 90%-a azt nyilatkozta, hogy nem elég a pénze a megélhetésre.

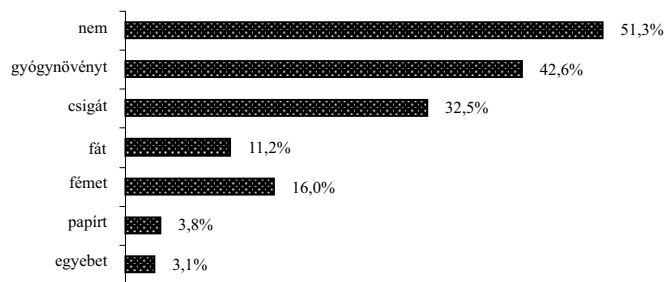
2. ábra. Elég a pénze a megélhetésre?

Többségük úgy oldja meg a problémát, hogy időnként – legtöbbször havonta – kölcsönkér. Húsz százalék körül van azoknak az aránya, akik pénzt sem, mást sem kérnek, de ugyanilyen arányban vannak az olyanok, akik hetente, vagy akár gyakrabban is igénybe veszik a kölcsönkérés és -adás szokását. Gyakran élnek a hitelre történő vásárlás lehetőségével a boltban vagy a falusiaktól (64,2%), de 36%-uk esetleg élelmiszerkölcsönért is folyamodik.

3. ábra. Szokott hitelre vásárolni?

A megkérdezettek túlnyomó többsége falun vagy falusias városi környezetben lakik, de a családok több mint fele mégsem tart haszonállatot. Több mint 35%-uk azonban tart baromfit vagy sertést (gyakran mindkettőt), 11 és fél százalékuknak van lova, 16 háztartásban találunk szarvasmarhát, néhányban juhot, kecskét, szamarat. Az állattartás szokása és a hozzáértés átörökítése részben az egyes életmódcsoportok sajátossága éppen úgy, mint az önellátásra törekvés vagy a pénzjövedelem kiegészítése a saját föld megművelésével. Az úgynevezett „nagyállatokat”, tehát lovat és szarvasmarhát főleg az oláh romák és a romungró cigányok tartják, a saját föld megművelésével viszont a beások foglalkoznak szívesebben. (Ezt az is bizonyítja, hogy bérelt földet csak beás cigány családok művelésében találtunk.)

4. ábra. Gyűjt eladásra?

A cigányság kultúrájának ismeretéből tudjuk, hogy az egykor azonos foglalkozási csoportokhoz tartozók ma is szívesen maradnak együtt, letelepedési helyüket egymás közelében keresik. Hagyományukat így könnyebben megőrzik, szokásaikat egymás támogató egyetértésével gyakorolhatják. A csoportosan végezhető jövedelem-kiegészítésnek jól bevett formája a természetben található gyógynövények és éti csiga gyűjtése vagy a fém-, papír- stb. gyűjtés. A megkérdezett populáció fe-

le él, másik fele nem él ezzel a lehetőséggel. A felkeresett települések közül mindössze négy olyan községet találunk, ahol a megkérdezettek nem foglalkoznak gyűjtőtevéssel.

Nem jelentős számban, de előfordul, hogy saját készítésű termék áruba bocsátásával (3,5%) vagy megtermelésével (7,33%) jutnak plusz jövedelemhez. Hasonló nagyságrendet képvisel azoknak az aránya, akik juttatás fejében gondját viselik valakinek. A juttatás lehet pénz, élelem, lakás vagy például tüzelő is.

Nagy mértékben meghatározza az életlehetőségeket, de már a munka világával, egyáltalán a munkavállalás lehetőségével is szoros kapcsolatban van az egészségi állapot. A megkérdezettek közel 80%-a egészségesnek mondta magát, legalábbis azt állította, hogy nincsen olyan betegsége, ami megakadályozná abban, hogy valamilyen formában munkát vállaljon. Meg kell jegyezni azonban, hogy a betegségekre vonatkozó kérdésekre adott válaszok azok, amelyeket a legkevésbé lehetett értékelni (a kérdéskörben megfogalmazott válaszok a kérdőívek több mint felénél nem voltak értelmezhetőek). Sok kérdőívben kitöltetlenül maradtak ezek a kérdések vagy egymásnak ellentmondó válaszokat kaptunk. Az értékelhető válaszokból megállapítható, hogy a leggyakoribb betegségek a szív- és érrendszeri problémák, valamint a gerinc-, ízületi, csontrendszeri bajok. A betegek legtöbbször le-
százelékolat.

ISKOLÁZOTTSÁG ÉS MUNKALEHETŐSÉGEK

2000-ben megyénkben a munkanélküliek 42,7%-a (6928 fő) volt képzetlen. A szakmunkás- és szakiskolai végzettségük 5230-an voltak, ami az összlétszám 35,2%-a. Az iparból és a mezőgazdaságból elbocsátottak között a legtöbben a szakmunkások, a betanított munkások és a segédmunkások köréből kerültek ki. Közép- és felsőfokú végzettséggel 3229-en voltak regisztrált munkanélküliek, ez közel 22%.

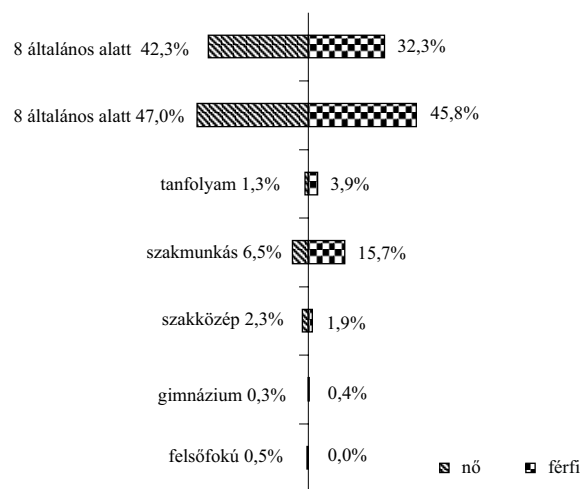
A képzetlen munkanélküliek számára a vizsgált évben jó lehetőséget biztosított a közmunka- és közhasznú álláshelyek szervezése. Létszámuk nagyobb mértékben csökkent (10,2%-kal), mint a szakmunkásképzőt, szakiskolát (10%), illetve középiskolát (5,5%) végzettké. A felsőfokú végzettségű regisztrált munkanélküliek száma pedig éppen ellenkező előjelet mutat, hiszen számuk – igaz, hogy csak 17 fővel, de – növekedett.

A vizsgálat időpontját megelőző egy évben 364 fővel csökkent az egy évnél régebben munka nélkül lévők száma. A regisztrált munkanélküliek között azonban így is nagyon magas – 81,3% – az arányuk. Számuk az egy évvel korábbihoz képest csökkenő tendenciát mutat, 2000-ben 5886-an voltak, ami az előző évihez képest 9,8%-os csökkenés (638 fő).

Ebben az időszakban a regisztrált munkanélkülieknek 29%-a részesült munkanélküli segélyben, 40%-uk pedig jövedelempótló támogatást kapott.

balatonboglári kirendeltség	1209 fő	8,0%
barcsi kirendeltség	1887 fő	13,0%
csurgói kirendeltség	1004 fő	7,0%
marcali kirendeltség	1404 fő	9,5%
nagyatádi kirendeltség	1790 fő	12,0%
siófok kirendeltség	1364 fő	9,0%
tabi kirendeltség	822 fő	5,5%

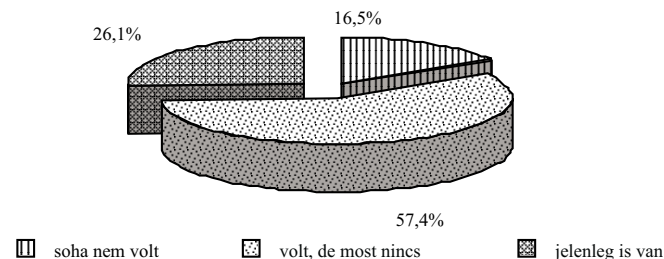
3. táblázat. A regisztrált munkanélküliek területi megoszlása Somogyban a legtöbb munkanélkülit – 5270 főt – a kaposvári munkaügyi kirendeltségen tartották nyilván, az összeshez viszonyított arányuk 36%

5. ábra. Iskolai végzettség nemek szerint

A CIGÁNY/ROMA NÉPESSÉG FOGLALKOZÁSI SZERKEZETE

Elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy a munkavégzéssel, munkahellyel, munkavállalással kapcsolatos kérdéseinkre gyakran kaptunk ellentmondásos, így csak nehezen vagy egyáltalán nem értékelhető válaszokat. A feldolgozás során tehát csak nagy hibaszázalékkal tudtunk dolgozni. Az e kérdésekre adott válaszokból levonható következtetéseinket tehát nagyon óvatosan fogalmazhatjuk meg.

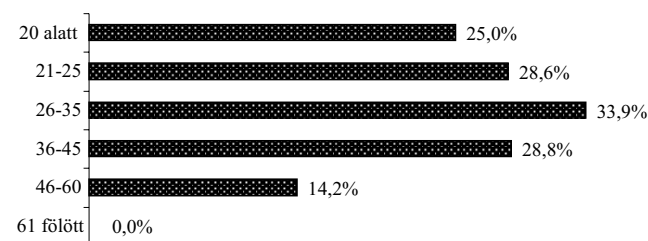

6. ábra. Van munkahelye?

A vizsgált népességcsoport 26,1%-a a megkérdezés időpontjában munkahellyel rendelkezett. Nagyobb hányaduk valamikor már dolgozott, de elvesztette munkahelyét, kisebb részük pedig sohasem dolgozott.

A 26–35 éves korosztályból kerül ki a jelenleg is dolgozók nagyobbik része (34%). 24–29% között mozog azoknak az aránya, akik rajtuk kívül 16–45 éves korukban dolgoznak, a 46–60 év közötti korosztály is viszonylag jelentős hányaddal (14%) részesedik, 61 év fölött azonban nem találtunk egyetlen munkaviszonnyal rendelkező embert sem.

A nemek szerinti megoszlást vizsgálva azt látjuk, hogy a férfiak nagyobb arányban (31,5%) állnak alkalmazásban, mint a nők (22,1%). A nyelvi csoportokat tekintve pedig megállapíthatjuk, hogy a beás és oláh csoportok tagjainak egyformán közel 30%-a dolgozik, a romungroknak pedig 20%-a.

7. ábra. Munkahely léte korcsoport szerint

Érdeemes megvizsgálni, hogy az egyes központok köré csoportosítható településeken milyen arányban tudnak elhelyezkedni az emberek.

Táblázatunkban az első számsor azt mutatja, hogy a megkérdezettek hány százaléka él az adott területen, a második pedig jelzi, hogy hány százalékuk dolgozik.

Barcs és környéke	13,4%	24,4%
Csurgó és környéke	8,6%	56,3%
Nagyatád és környéke	24,4%	22,1%
Siófok és környéke	4,0%	17,5%
Marcali és környéke	4,7%	36,2%
Lengyeltóti és környéke	21,9%	15,8%
Kaposvár és környéke	23,0%	29,0%

4. táblázat

A megkérdezettek 57,2%-ának már volt munkahelye, de a megkérdezés időpontjában nem dolgozott.

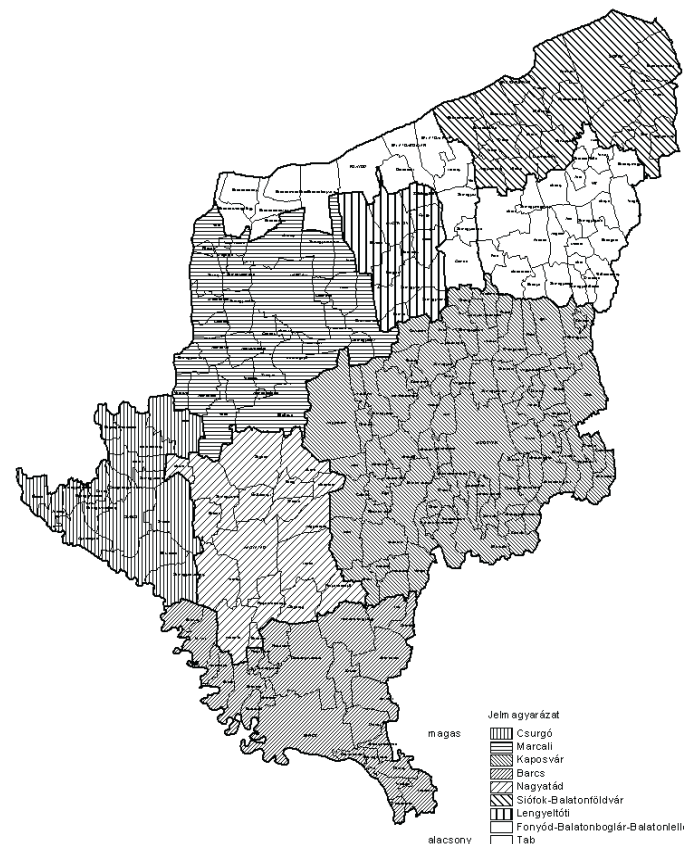
A rendszeresen munkába járók túlnyomó többsége (97,8%) havi fizetést kap, 1,5%-uk heti bérért dolgozik, s néhányan csak pár hónap után kapják meg munkabérüket. Nem elhanyagolható a fizetés mellé kapott juttatások köre sem. Munkaruhát kap a foglalkoztatottak 19%-a, étkeztetést biztosítanak 9,4%-uknak, lábbelit kap 5,3%, három százalékot meghaladja azoknak az aránya, akik utazási költségtérítést vagy lábbelit is kapnak. Öten pedig úgy nyilatkoztak, hogy munkáltatójuk lakhatási lehetőséget is biztosít a számukra.

Az egy éven belül bérért valamilyen munkát végzőktől megkérdeztük, milyen jellegű munkát végeztek. Az eredmény a következő volt:

mezőgazdasági	20,3%
ipari	14,5%
kereskedelmi	2,1%
szolgáltató	5,4%
háztartási	5,9%
ház körüli	13,6%
önálló	3,4%
vállalkozói	3,6%
közmunka	31,2%
összesen	100,0%

5. táblázat

Azt látjuk, hogy többségük betanított- és segédmunkásként dolgozott, és ebbe a kategóriába vehetjük a közmunka megjelölést is. Legtöbbjük a mezőgazdaságban (tsz-ekben és a volt állami gazdaságoknál) talált növénytermesztői, állattenyésztő és traktoros munkát. A gyakoriságot tekintve következő a sorban a takarítói, utcaseprői tevékenység, de sok munkalehetőséget biztosított az erdészeti, a vasúti, az építő- és ruháipar, a közlekedés, a vendéglátás, az egészségügy. Többen szobafestőként, hentesként, gépészként dolgoztak, raktárosok, karbantartók vagy útfenntartók voltak.

8. ábra. Munkahellyel rendelkezők

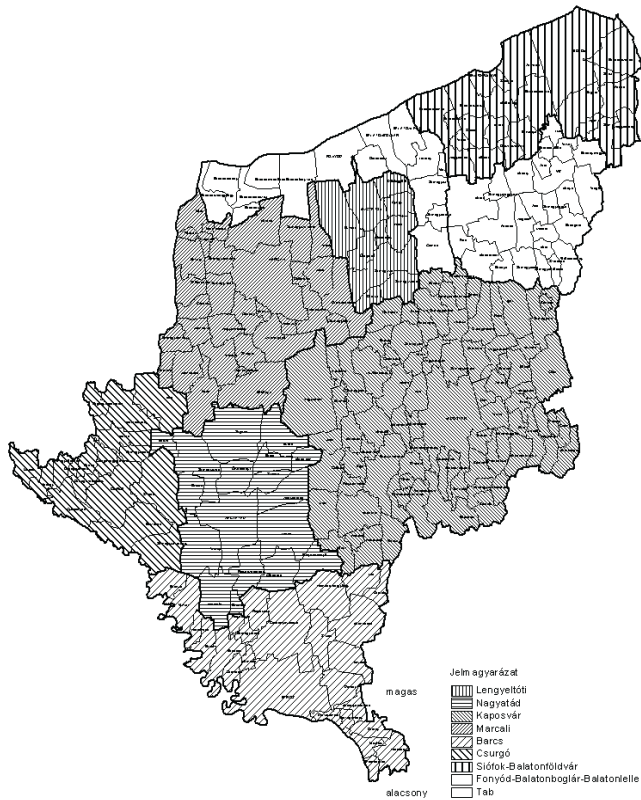
A foglalkoztatás szempontjából nagy jelentőséggel bír azoknak a köre, akik már valamikor munkaviszonyban álltak, rendszeresen pénzkereső tevékenységet folytattak. Megismerték a munka világát, megtapasztalták a többségi társadalom munkakultúráját. Nincs ugyan mindig közvetlen kapcsolat a munkaerőpiac és az életvitel között, de kétségtelen összefüggéseket találhatunk a tervezhető, beosztásra épített életmód és a rendszeres jövedelmet biztosító munkavégzés között.

Szoros összefüggés figyelhető meg az iskolai végzettség és a munkahely között. A vizsgált népességben belül a felsőfokú végzettségűek 100%-ának, a gimnáziumot végzettek 67%-ának, a szakközépiskolát végzettek 57%-ának, a szakmunkásképzőt végzettek 50%-ának, a 8 általánost végzettek 28,3%-ának, végül az általános iskolát be nem fejezték 13%-ának volt eddig munkahelye.

Az előbbieken már alkalmazott módszerrel a központi települések köré csoportosítható községbokrokat alapul véve most nézzük meg, milyen képet mutat a megye az egykor munkahellyel rendelkező roma népesség szemszögéből. A számsor a korábban munkahellyel rendelkező emberek vizsgált népességen belüli arányát mutatja.

Barcs és környéke	43%
Csurgó és környéke	31%
Nagyatád és környéke	62%
Siófok és környéke	7%
Marcali és környéke	53%
Lengyeltóti és környéke	70%
Kaposvár és környéke	56%

6. táblázat

9. ábra. Megszűnt munkahelyek

Amint az látható, a foglalkoztatási szerepköröket illetően mintegy helycsere történt az egyes kistérségek között.

Megvizsgáltuk milyen rendszeres pénzforrással rendelkezik a vizsgált populáció. A kérdésre adott válaszok sokszor egymásnak ellentmondóak voltak, többször nem volt kitöltve a rovat. Különösen szembejövő a torzulás a „fizetés” (értsd: munkabér) megjelölésénél, hiszen a munkahellyel rendelkezőknek csak töredékénél írták be ezt a forrást. Tulajdonképpen így csak csonka információt nyerhettünk, mégis érdemes figyelembe venni a nyert adatokat, hiszen a kapott arányok jelzésértékűek. Egy-egy személy, család, háztartás több forrásból is jövedelemhez juthat, ezért a százalékos arányok összesítése több, mint 100%-ot ad ki.

nem kap sehonnan	9,0%
a családtagjai után kap	4,1%
nyugdíjat kap	5,8%
rokkantsági nyugdíjat kap	6,2%
egyéb	11,2%
gyest, gyedet kap	17,4%
fizetést	25,8%
a gyerekek után kap	53,1%

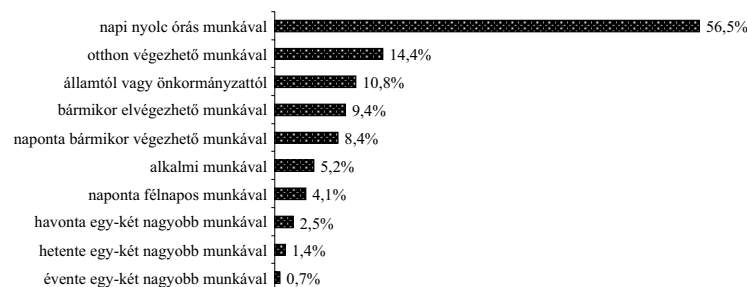
7. táblázat

A „gyerekek után” és a „gyest, gyedet” kategóriák elvileg összevonhatók ugyan, de mivel az adatok a számszerűség mellett más információt is hordoznak, az összevonást nem végeztük el.

A vizsgált települések között több (összesen 32, ami az összes vizsgált település 43%-a) olyan akad, ahol a megkérdezettek egy része azt nyilatkozta, hogy rendszeresen nem jut hozzá pénzjövdelemhez. Ebben az esetben kérdés, hogy miből él. A problémát több oldalról is megközelítettük. Az erre vonatkozó legnagyobb kérdéskör az alkalmi munkavégzésre vonatkozott, de feltettük azt a kérdést is, hogy ha ki-kí választhatna, milyen forrásból jutna legszívesebben a megélhetését biztosító jövedelemhez. Az ennek ábrázolására készült grafikon nagyon beszédes, különösebb kiegészítésre nem szorul. (10. ábra)

Az alkalmi munkavállalás már összetettebb kérdés. Ebben a kategóriába sorolhatjuk a gyűjtő tevékenységet is, hiszen azt eladás céljából tesszik, de az alkalmi munkavállalásra vonatkozó kérdéseink olyan munkára vonatkoztak, melyet pénzfizetés vagy egyéb juttatás, például étel-miszer, lakhatás, ruhanemű stb. ellenében másoknak végeznek. A kérdőívek 60%-án ezekre a kérdésekre nem érkezett értékelhető válasz.

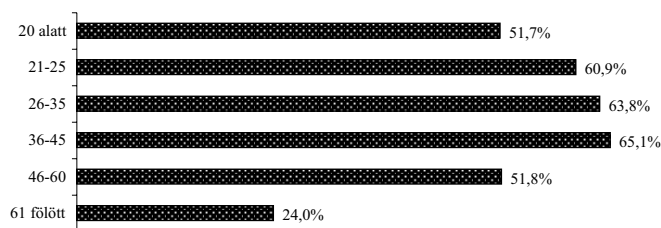
A válaszolók csaknem száz százaléka úgy nyilatkozott, hogy szívesen vállal alkalmanként munkát étel-miszerért vagy önmaga, vagy családja számára. Az összes válaszadó 60%-a pedig pénzért ragadja meg az ilyen munkalehetőséget.

10. ábra

Figyelemre méltó az összefüggés a korábban már munkaviszonyt létesítők és az alkalmi munkát vállalók között. Pénzfizetés ellenében azoknak 55%-a vállal alkalmi munkát, akiknek már volt munkahelye. Jelenlétük az aránya is, akik jelenleg is fennálló munkaviszonyuk mellett vállallják a plusz munkát (26%). Azok közül viszont, akiknek eddig nem volt munkahelyük, csupán 18%-a vállal ilyen munkát.

A férfiaknak 71%-a, a nőknek pedig 41%-a vállal alkalmi munkát. A korosztályok közötti különbségeket az alábbi grafikon mutatja be.

11. ábra

A munkanélküliek, a rendszeres jövedelemmel nem rendelkezők lehetőségeit több kérdéssel is igyekeztünk körüljárni. Elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy a munka nélkül maradtak akarnak-e munkahelyet keresni maguknak, elfogadnák-e és milyen feltételek mellett az esetleg felkínált munkahelyet, a saját magukban lévő lehetőségeket (szakmai ismereteket) mennyire érzik a munkaerőpiacon kamatoztathatónak, milyen tevékenységet és hol végeznének szívesen, amivel rendszeres jövedelemhez juthatnának.

A válaszokat részben már megkaptuk. Egyrészt a lakásváltoztatás lehetetlensége, a csaknem ingyenes munkásszállás megszűnése, az ingázás finanszírozási nehézségei sokukat megakadályoz abban, hogy – bár

szakmával, sőt egyesek több szakmával is rendelkeznek – a helyben végezhető munkalehetőségen kívül másban gondolkozzanak. Másrészt a populáció jelentős hányada falun él, ezeknek a településeknek jelentős részében pedig a munkalehetőségek tovább szűkültek.

A vizsgált népesség egyötödét betegsége gátolja abban, hogy munkát keressen, bár jelentős hányaduk így is vállal alkalmi munkát. A betegségben szenvedők 44%-a például foglalkozik gyűjtéssel.

A szakmai képzés és a szaktudás hiánya, de általában az alacsony iskolai végzettség ugyancsak nagy akadálya az elhelyezkedés lehetőségének. Bár mint fentebb már volt róla szó, csak 43,5% zárkózik el attól, hogy a munkavállalási lehetőség érdekében szakmát tanuljon.

Hagyományos családszerkezetükben még a többségi társadaloménál is erősebben él a szokás, hogy a család megélhetésének előteremtése a férfi feladata. Valószínűleg ez is közrejátszik abban, hogy a férfiak előbb és könnyebben néznek pénzkereseti lehetőség után – így közöttük nagyobb arányban vannak azok, akiknek van munkahelye, vagy rendszeresen vállalnak alkalmi munkát –, mint a nők között. A dolog másik oldala, hogy fiatal társadalmukban a nők jelentős része le van kötve a gyerekevelés és háztartás feladataival.

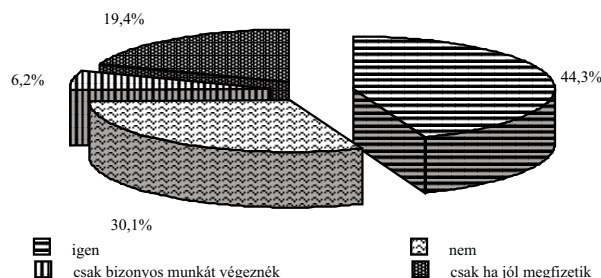
A megkérdezettek többsége nemmel válaszolt arra a kérdésre, hogy ismer-e a környezetében olyan embert, akinek a helyében szívesen dolgozna. A válaszolók viszont csupa olyan munkahelyet, illetve foglalkozást neveztek meg, amelyeket a jelenleg is dolgozó, vagy egykor munkahellyel rendelkezők válaszaiból mint munkakört, munkalehetőséget már megismerhettünk. Akadt azonban néhány kivétel, melyek közül most csak néhány különlegesebbet, újabbat említünk: amerikaiak, bankosok, belügyesek, Gandhi Gimnáziumban dolgozók, cigány kisebbségi önkormányzati tagok, maszekok, McDonald's-ben dolgozók, olajfűrók. A válaszolók 62%-a mondta azt, hogy ismer olyan szakmát, amelyben szívesen dolgozna, de nem ért hozzá. Ezeknek a válaszoknak a többségét azonban részben viccnek szánták a megkérdezettek, részben ezekben is a vágyaikat, illetve a mesés, tehát számukra nem elérhető világ képét fedezhetjük fel. A realitásabbak között első helyen szerepelt a számítógépes szakember, de népszerűnek mutatkozott a motorfűrészes, az autószerelő, a karosszérialakatos, a pénzügyi szakember, a kereskedő, a cégvezető stb. A kevésbé realistikus között olyanokat találunk, mint a miniszter, a térségmenedzser, a divattervező, az orvos, a polgármester, a mérnök, a „tőzsdés”.

A közeljövőben megvalósítható terveket vizsgálva megkérdeztük, hogy a munkalehetőséggel nem rendelkezőknek segít-e valaki munkát keresni. A válaszolóknak csak nem egészen 31%-a válaszolta azt, hogy igen. Közöttük a legtöbbször hivatalos személy segít. A család, a rokonok, szomszédok, ismerősök segítsége elenyésző. A legtöbb segítséget

a 21–45 éves korosztály kapja (csak valószínűsíthetjük, hogy közülük kerülnek azok is, akik kérnek segítséget).

A helyben megszervezhető munkavégzés miatt azt is tudakoltuk, ismernek-e a településen olyan épületet, helyiséget, ahol dolgozni lehetne. A megkérdezettek csaknem kivétel nélkül válaszoltak erre a kérdésre, de pozitív válasz csak 23,8%-uktól érkezett.

Hogy élnének-e a helyben szervezett munkalehetőséggel, a kördiagram szemlélteti. A kép pozitív, hiszen a válaszadóknak csak 30%-át nem érdekli a dolog, viszont 19,4%-uk már az anyagi lehetőségeket is mérlegeli, több mint 6%-uk számára pedig a felkínált munka milyensége a fontosabb.

12. ábra

ÖSSZEGZÉS

A Somogy megyében élő roma népesség munkaerőpiaci helyzetére vonatkozó felmérésünket az általuk lakott települések 40,8%-ában bonnyoltottuk le, vagyis a cigány/roma lakosság 36%-ának helyzetét vizsgáltuk. A célcsoport kiválasztását a cigány kisebbségi önkormányzatok, érdekképviseleti szervezetek stb. tagjai végezték.

A vizsgált népesség túlnyomó többsége falun vagy falusias városi környezetben, több mint háromnegyed része saját tulajdonú ingatlanban családjával, önálló háztartásban él, a családok felében 2–3 gyerek található. A megkérdezettek 90%-a nem tartja elégségesnek a jövedelmét, fele tart haszonállatot, ugyancsak fele él a gyógynövény, csiga stb. gyűjtésének lehetőségével jövedelme kiegészítésére.

A munkaképes korosztály a populációnak több mint 97%-t teszi ki, a teljes népesség 80%-a egészségesnek (legalábbis munkavégzésre alkalmasnak) tartja magát.

A megkérdezettek 36,5%-a nem végezte el az általános iskolát, nem egészen 12%-uk járt szakmunkásképzőbe. Szakmai ismeretekkel többségében a férfiak, illetve a 21–45 éves korcsoport rendelkezik.

A munkalehetőséget keresők több, mint 30%-ának hivatalos személy vagy hivatal segít munkát találni, helyben szervezett munkavégzésben a teljes vizsgált népesség 70%-a szívesen részt venne és csaknem hatvan százalékuk szakismeretek megszerzésére is vállalkozna a munkahely megszerzése érdekében.

IRODALOM

A tanulmány elkészítéséhez a kitöltött kérdőíveken kívül felhasználtuk a munkaügyi kirendeltségek és a cigány kisebbségi önkormányzatok által rendelkezésünkre bocsátott anyagokat, a KSH kiadványait, adatait és az alábbiakban felsorolt tanulmányokat.

Faluvégi Albert (2000): *Az elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések listájának felülvizsgálata*. Települési Statisztika 1. 3–16.

Banai Miklós – Kovács Attila – Lázár György – Prisznyák Miklós – Varga István (2000): *A kistérségi munkanélküliségi statisztikai rendszer és alkalmazása*. Területi Statisztika 2. 108–125.

Nyers József (2000): *A magyarországi régiók erőforrásai és azok térképi ábrázolása*. (A tanulmány az ECOSTAT Gazdaságelemző és Informatikai Intézet azonos című kiadványa alapján készült. Időszaki Közlemények V. szám). Területi Statisztika 5. 413–430.

MOST MÁR INNEN MENNI KELL (ILONKA NÉNI)

A magyarországi aprófalvak történetéről, helyzetük alakulásáról, az aprófalvak társadalmának demográfiai, etnikai, szociális változásairól számos elemzés született. Az alábbiakban közölt interjú egy olyan asszonnyal készült, aki életével végigkövette egy aprófalú virágkorát és hanyatlását. Történetünk helyszínén napjainkban két etnikailag azonosnak tekinthető csoport leszármazottai élnek. Különbőség közöttük csupán annyi, hogy máskor érkeztek a faluba, annak környékére. Ennek a kezdeti különbségnek hosszú távú következményei voltak a későbbi életutak alakulását tekintve. Az egyik csoport egy gazdaságilag nyitott helyzetben kezdett közeledni az akkor kizárólag parasztok lakta falu társadalma felé. Ez esélyt teremtett egy szimbiotikus viszony kialakulására. Ezzel szemben a később érkezők már abban az időszakban kerültek a falu közelébe, mikorra a paraszti családok nagy része az aprófalvakra jellemző gyors gazdasági beszűkülés következtében nagyobb településekre költözött. Életmód-, életvitelbeli különbségek e két csoport között a legutóbbi időkig kimutathatók voltak. Ennek legjobb indikátora a korábban integrálódott csoport nagy részének parasztokkal egy időben történő elköltözése ezen dél-dunántúli aprófaluból. Ma a faluban ebből a csoportból csupán néhány család él. Közülük egyik Ilonka néni.¹

„Akkoriban ott laktunk a Géza telepen. Még gyerekkoromban. A Milus Géza bácsiról nevezték el, mer’ az támogatta a cigányokat, az oláhokat, románokat. Mer’ mink magyar cigányok vagyunk. Úgy mondják. Beások. Eredeti beás. Mi nem vagyunk cigányok, kolompárok, nem. Már a viseletünk sem olyan, mint a kolompároké. Úgy járunk, mint a magyarok. Na és ez a Milus Géza egy paraszt ember volt. Ez egy pártfogó ember volt, nagyon szeretett minket, és azt mondta a Vilma néni, hogy adjunk hálát a Géza bácsinak, hogy megmentett minket, mikor háború volt. Mert nem engedett, hogy minket éjjel meggyilkoljanak. Mer’ azt mondta, hogy akkor ki fog dolgozni a földekbe. Mer’ mi sokat dolgoztunk nekik, mer’ ezek parasztok voltak. Mind parasztok voltak, mind magyar. Most van egy-két magyar. Ezek már öregek. Na szóval, ő azért tartott minket, a Milus Géza bácsi, mer’ mi dolgoztunk nekik a földjüket. Mi kapáltunk, arattak a szüleink is. Nagyon szeretett minket, ha románok is voltunk, mi tisztességes úton-módon jártunk. Fogadtak minket. Dolgoztunk, aztán este kaptunk vacsorát, nem mi, az öregek, na. Az idősebbek, elfogadta őket vacsorára, fosztották a kukoricát. Haza is hozott édesapám bort, úgyhogy szerette őket ez a falu. És azért volt az a neve a telepnek, hogy Géza telep. Mer’ szeretttük őt mink is.

Szép volt nyáron a Géza telep, de ha esett az eső, nagyon sáros volt, fekete sár volt. Aztán a Lali bácsi egyszer – nem tudom, hogy volt – meggondolta, hogy elveszi a falutól, a néptől, a parasztoktól a szép földet. És akkor átadta nekünk. Borsóföld volt az akkoriba. Na ott lett a Varga telep. Mikor is? Hú, drága szép szűzanyám, ’55-ben vagy mikor mentem férjhez, tizenöt éves koromban mentem férjhez. Tizenhét éves voltam, amikor odakerültünk. Már én férjnél voltam. Én tizenhét éves voltam, amikor odamentünk a Géza telepről, odamentünk lakni. Én már nem laktam ottan, én már bent laktam a faluban, ez a mi házunk volt, ez a Csere háza. Huszonnégyezerért vettük meg ezt a házat. Kézpénzért. Vagyis még nem volt kész. Hanem tehenet is adtunk neki, marhát. Az apósomnak voltak tehenei, akkor mondta a Jani bácsi, hogy adjon abban az árban egy tehenet. És akkor az apósom adott tehenet, húsz literes tejjel, úgy sajnáltam azt a tehenet, hogy csoda. Dehát odaadta neki.

Minket sem akartak beengedni a faluba úgymint. Itt csak pásztorok lakhattak, kanász, csordás. Ide nem akarták beengedni az oláhokat. De minket azért beengedtek, mert tudták, hogy olyanok vagyunk. A férjem meg az apósom csírá volt. Tehenekkel foglalkoztak. Volt itt Tsz, és akkor ott volt csordás, fejte a teheneket. Kézzeel fejtük a marhákat. Még én is elvoltam fejni. Nekem is volt három tehenem, fejős, meg két bika, hizlaltam bikákat. Amikor volt időm, elmentem a Lenke nénivel, meg az Iza nénivel, volt amikor csak látogattam őket, nem nagyon akart a férjem aláengedni, mert én féltem azoktól a tehenektől. Nem is mertek engem azok a tehenek. A férjem, meg az apósom, meg a legkisebb fia is, az is csírá volt. Ez kifejté az istállót majdnem egyedül. A gép se fejt volna jobban, mint ez a fiatal gyerek. Akkor még nagyon fiatal volt, a férjemnek az öccse, de nagyon jó munkás volt. Nagyon szerette őket a Takács Géza bácsi, az volt az elnök. Nagyon szerettek minket. Nagyon kedvesek voltak hozzánk, mi is olyanok voltunk hozzájuk. Nagyon sokat dolgoztunk náluk.

Nagy munkások voltak ezek, ez a mi családunk. Meg többen is. Ezek mindig dolgoztak. Mi is ott laktunk a telepen, mikor megkaptuk ezt a házhelyet, nagyon szép nagy telek volt ez, és volt nekünk egy bírónk, Orsós József, ilyen festő, ahhoz jártak mindig a rendőrök, hogy ki hogy viselkedik, úgyhogy ott nem mondtak semmi rosszat, minket nem bántottak, senki. Nem ám. Ha éjfélkor jöttünk haza a faluból, nótaszóval mentünk haza, nem szóltak, hogy minek, hol voltunk. Hoztuk a bort a faluból, süteményeket. Takács Mariska néni kuglófot sütött, azt nagyon szeretem. Úgyhogy nagyon szeretett bennünket ez a falu, ez a nép. Jól megbecsültek.

Na én nem dicsekszek, de a gulyások között az apósomnak volt tehene, meg annak volt lova. Én foglalkoztam velük. Én olyan bikákat hizlaltam, hogy az orvos is félt köztük menni. Hat mázsásak voltak. És akkor az orvos, mikor találkoztam vele, bejött beszélgetni. Azt a bikám beszorította a falhoz. Kiabált szegény. Hogy most mi lesz? Csak egyszer szóltam neki románul, hogy menjen odébb, és akkor kiszaladt a doktor úr. A Faragó Józsi bácsit meg a Jászolba dobta be a Gyurka. Az egyik bika Gábor volt, a másik Gyurka. Mondtam neki, Gyurka, nem szabad, románul. Aztán leadtam a bikát, de sajnos nagyon keveset kaptunk abban az időben értük. Hat mázsa negyven kilós bikára kaptam tizennégyezer forintot. Mikor leadtam a Gáborkámat, az öt mázsa volt, azért kaptam tizennégyezer forintot. De többet nem megyek neki a falnak. Sellyén, egy ilyen kis bácsi vette át őket. Egyet ráütött arra a veresre, hogy kié ez a csúnya bika. Ráütött. Én nagyon kemény asszony voltam, én ami a szívemen volt, az a számon is volt, én nem féltem soha az igazságért. Hát megmondtam neki, hogy mi a csúnya. Én többet nem megyek neki a falnak. Hát volt, amit kaptam, a 6 mázsás bikáért kaptam tizennégyezer forintot, az borzasztó kevés volt. A tejet meg a csarnokba vittük. Aztán elvitték a húsz literes tehenemet, ilyen szilaj tehenemet, akkor már csak négy tehenem volt. Mikor nem volt rendes csordásunk,

mert nem voltak normálisak, mert mikor megkapták a pénzt, akkor már pimaszkodott a csordás. Mikor kaptak fizetést, akkor nem voltak csordások, akkor akár elpusztulhattak a tehenek tőlük. Akkor nekem is ki kellett menni a legelőre, vizet húzni, a legalább kétszáz-kétszázötven tehennek húzni vizet. No kihúztam, mert muszáj volt. Egy tehen majdnem belökött a kútba. Olyan szomjas volt, hogy nem bírta kivárni a vizet. A férjem meg nem volt otthon. Úgyhogy nem volt elég a fizetés. Az, hogy a férjemnek van fizetése, abból én nem tudtam a kislányokat ruháztatni, úgy, ahogyan én akartam.”

Az '50-es évek végéig az unturosok² a falu közelében épített házakban éltek a Vethelyen³, egy „öszönös telepen” (Varga János akkori tanácselnök, falukrónikás megfogalmazása szerint). Ekkor már, többek között a falu közelségének köszönhetően, folyamatos kapcsolatban voltak a gilvánfai paraszt családokkal. Nekik dolgoztak. A falusi lakókkal viszonyuk egyértelműen kliens-patrónusi jellegű volt.⁴ Minden paraszt családnak megvolt a maga „oláhja”, akit szívesen hívott, mikor adódott valami. Azok pedig munkájukért ebédet, italt, terményt kaptak, „hullott almáért, aludttejért” dolgoztak (Varga János falukrónikája alapján). Ez a fajta viszony egyáltalán nem nevezhető szimmetrikusnak, hiszen az „olájok” ekkor nem egyenlő alkufelek, meglehetősen kiszolgáltatott helyzetben vannak. Azonban mindenképpen más természetű viszony ez, mint a korábbi időszakban az unturosokra jellemző, kizárólag családra, nemzetségre, vigákra⁵ korlátozódó erős kötések (Lin, 1997) és a kéregető jellegű, kifelé-felfelé irányuló kapcsolatok.

Az unturosok ebben az időben amellett, hogy paraszt családoknál dolgoztak terményért, élelemért, a TSZ-ben is vállaltak munkát állatok mellett és a földeken egyaránt. E csoport faluba való beköltözése alkalmat teremtett egy teljesen új életstratégia kialakulására, rögzülésére. Ez elsősorban azt a mintát jelenti, melyet a paraszti családok közvetítettek, másrészt az új lakóhelyből adódó lehetőségeket. A faluban élő családok elkezdtek állatokat tartani, gazdálkodni a kertben, háztájizni, dolgozni a TSZ tehéngazdaságában. A sikeres állattartás hosszú távú gondolkodást és beosztó életvitelt feltételezett. A munkák jellege is megváltozott. Akkori unturos férfiak között traktorosokat, teherautó-sofőröket, kőműveseket találunk. A munkamegosztás tekintetében is tehát feljebb kerültek. Ezzel egy időben és szoros összefüggésben a parasztokkal való viszony kezdett kontraktuális jelleget ölteni. Egyenlő alkufeleknek ekkor sem nevezhetők, de a viszonyok kezdtek kétoldalúakká válni. A házakat pénzért vásárolták a parasztoktól. Mindez arra enged következtetni, hogy a parasztok és az unturosok viszonya egészen más jelleget kezdett ölteni. Ez már nem a „hullott almáért, aludttejért dolgozó oláh”, hanem egy szerződő fél.⁶

„Mi nem vagyunk kolompárok, senki itten. Mink beások vagyunk. Én nagyon szeretek beszélni románul. A férjemmel nem lehet beszélni. Beszélek hozzá románul és magyarul beszél vissza, és ezért nagyon tudok rá haragudni. Rosszul áll

neki, nem tud szépen beszélni. És ezért vagyok rá mérges, és nagyon haragszok rá, hogy nem tud szépen beszélni románul. Akármit mond, magyarul mondja nekem. Ha jót mond, akkor is, ha rosszat akkor is. Én mondhatom neki románul, meg kell ismételni neki, hogy nem érted? Hát esküszöm, hogy egy magyar embert előbb meg tudnám tanítani, mint a férjemet. Mondtam is, hogy az baj, míg élek, hogy hozzá mentem feleségül. Mert nem tudok vele egyetérteni az ilyenben. És annyira tud idegesíteni, ha halkan mondok neki valamit, egy titkot románul, magyarul felel vissza nekem, és akkor úgy haragszok rá, hogy az nem igaz. Pedig én nagyon szeretek románul beszélni.

Mikor kint voltak Romániából itten, az bemutatkozott, hogy Feri. Mondom, te nem Feri vagy, hanem Ferku, és mondta a felesége, hogy ő is úgy szólítja, hogy Ferku. A férjem is tud, csak nem szeret románul beszélni. Meg a lányom se. A legkisebb ért, de nem felel vissza. Az unokákkal egy szót se lehet beszélni románul. Isten ne adja, ha én olyan beteg lennék és mondanám az unokámnak románul, hogy adj egy pohár vizet, nem tudná, hogy mit mondok, hogyha románul mondanám. Magyarul kell velük beszélni. Pedig próbálkozok, nagyon sokat voltak a kezem alatt. És nem tudom őket, már próbáltam nekik felírni románul, meg hogy mit jelent. A kisebbik unokám, az Attilám, azzal már lehetett tolmácsolni. Írtam neki, drágaságom kérek, szépen vizet és románul fordít. És akkor írta, hogy magyarul mit jelent. Az már kezdett szépen beszélni, a kisebb unokám. Nagyon hiányoznak most, olyan boldog vagyok, mikor bejönnek.”

A Magyarországon élő beás cigányok a román nyelv nyelvújítás előtti egy változatát beszélik. Dél-Dunántúlon két nyelvjárása ismeretes, Ilonka néni az úgynevezett árgyelán csoportba tartozik.⁷ Az unturos családok elindultak egy olyan integrációs úton, ahol bár a közösségi rendszer, a nagycsaládi élet bizonyos változásokon ment keresztül, de a kultúra-elemek nagy részét sikerült megőrizniük, nyelvhasználatukban nem történt hirtelen változás. Ezen unturos családok úgy tudtak integrálódni a falu társadalmába, hogy közben megtartották beás nyelvüket, annak használata volt elsődleges. A magyar nyelvet csak a parasztokkal való érintkezések alkalmával használták. Megfigyeléseink szerint a ma nagyszülői generációhoz tartozó unturos családokban a mindennapi kommunikáció napjainkban is inkább beás nyelven folyik, még a tyúkokhoz, macskákhoz, kecskéhez is beás nyelven beszélnek. Ilonka néni generációja a beás nyelvet sikeresen átadja gyerekeinek, de az iskola szerepének erősödésével a magyar nyelv elsajátítása is fontosá válik. A következő generációra tehát egy kiegyensúlyozott kétnyelvűség jellemző, ahol a két nyelv használata funkcionálisan elkülönül.

„A férjem az eredeti magyar. Ő kicsi korától a faluba nevelkedett, az ő édesapja csordás, a háborúban volt hét évig. Mikor hazajött szegény apjuk, akkor kiemelte őket a telepről, elmentek a faluba pásztorok. Csordás volt, nagyon szerették azt a családot, Telekbe is nagyon szerették őket. És amikor hazaköltöztek, hazavágyakozott az anyósom ide, mert itt lakott az édesanyja, a testvérei, ők is voltak heten testvérek, az anyósomnak a családja. És akkor csak haza jöttek, és itt ismerkedtünk meg. Mi a szomszéd faluban laktunk, mi is pásztorok voltunk, édesapám ott volt csordás, ott laktunk, mi se laktunk itt. Itt hagytuk azt a putrit, ahol laktunk és ott laktunk. Ott is volt az én esküvőm. Nagyon nagy lakodalmam

volt nekem ottan, szakácsnők meg cigányzenekar volt. Akkor már az anyósom itt lakott a Géza telepen, és menyasszonyi ruhában egész hazáig kísérték gyalog. Útközben az egyik faluban bementünk a kocsmába, én igaz, tizenöt éves voltam, de én nem tudom ki rábeszélte, hogy azt igyam meg, azt a kevertet. És hát milyenek a kislányok, megittam azt a feleset. De én nem tudom, de biztos megártott. Úgy vezetett a férjem haza. Mikor beértünk abba a faluba, akkor szólt a zene, akkor végig kísért a zene, egész végig zenekar ment, egész hazáig úgy kísérték haza. Tizenöt éves voltam, de kinéztem egy húsz évesnek. És így vagyok vele, már negyvenhárom éve.

Sokat dolgoztam az életbe, a férjem is sokat dolgozott. Utóbb már mikor kevesellte a fizetését itt a Tsz-ben, azért ezeröt száz forintot kapott, ez már túlzás volt, mert a lányok mindig nagyobbak voltak, iskoláztatni kellett, először kezdték az előkészítést, mert nem volt óvoda. Olyan tanárok voltak itten, hogy le a kalappal. Az egész család itt volt, én a két lányát úgy tartottam, dajkáltam őket. Itt hagyhatta nálam, szerettem őket nagyon, mehetek a bálba, a tanár mehetett a feleségével a bálba. És kiiskoláztatta a lányomat. Utána ide a szomszéd faluba kerültek, mind a két lány, hogy mondjam azt a tanárt, ő meg a felesége, ezek iskoláztatták tovább a két lányomat. Az Úrnak adjak hálát, hogy megnevelte a két lányomat, tisztességes úton kiiskoláztatta őket. Az a tanár úr meg is ajándékozott engem, mikor a konyhán dolgoztam. Mer' ha idejönne az a tanár, meg a drága felesége, az nagyon sok jót mondana erre a családra. Már az én családomra. Az, hogy másokra mit mond, az nem érdekel. Én nem tartom magamat akár-milyennek. A családomat is megkérdézhetik, meg akárkit, hogy milyen családom van. Milyen lányaim vannak, tisztességesek, okosak és iskoláztak. Meg tudják adni a tiszteletet mindenkinek, ugyanúgy, mint az anyjuk.

Nagyon jól tanult mind a két fiú unokám, a lányok meg főleg. Most a legidősebb unokám, öt évig kell neki tanulni. Most 14 éves az unokám, most öt évet kell tanulni. Elfelejtettem, hogy mi akar lenni, de akkor 19 éves lesz. Mondtam, hogy akkor is ráérsz legényekkel foglalkozni. Nincs mese, nem engedem. Tölem nagyon fél. Most voltak itt, tegnap előtt, mondom neki, van barátod? Nincsen, mamám. Hozott cukordinnyét a lányom, mindig hoz ajándékot nekem, mindig. Nagyon szeretnek. Butikos az Ilikém, most építkezett, nagyon szépen van ruhájuk. Nagyon szépen járnak ezek a lányok. Én nem érek rá magamra adni, de azért én is tartom magamat tisztának, meg az uramat is tisztán tartom. Szeretem a tisztaságot. Amíg vége nincs valaminek, én le se ülök, mindennel szeretek foglalkozni, úgyhogy nincs időm az utcára kimenni pletykálkodni, beszélgetni. Valaki köszön, köszönök. De nem érek rá szomszédolni, óráig feltartani a beszéddel. Most is kell vágni a baromfit, pucolni. Napközben mindig van munkám.”

Az unturos csoport mindennapi kapcsolatot tartott fenn a falu paraszti társadalmával. Ezek a társadalmi kapcsolatok alapvető jelentőségűek az integráció szempontjából. Ez jól magyarázza az unturosok viszonylag sikeres beilleszkedését. Az unturosok számára már a század elejétől adott volt a kapcsolattartásnak ezen módja, mely a harmincas évektől szimbiotikusnak tekinthető. (Szelényi, 1992.) E viszonylag kiegyensúlyozott és kölcsönös helyzetben nem annyira az elnyomás, kihasználás „kizsákmányolás” az uralkodó, hanem egyre inkább a kooperáció. (Blau, 1997.)

Ezen kiegyensúlyozottabb, a gazdasági élet szempontjából korábban kontraktuálisként jellemzett, szimbiotikus helyzet alkalmas volt arra, hogy az unturos közösség kultúrája egy részét megtartsa. Az integráció

azon módja válik ilyen helyzetben lehetővé, melyben a kultúra reprodukálásának⁸ esélye van. Ez épp azért elképzelhető, mert a gazdasági nyitottság és a referenciacsoporthoz (a faluban élő parasztok) jelenléte következtében az unturosok együtt, a családi alapú kötelékeket megtartva voltak képesek a társadalmi struktúra egy magasabb szintjére jutni (a parasztosodás útjára lépni).

„Én elmegyek majd Harkányba, el is visznek a lányaim. Mer nagyon jönnek hozzám, szeretnek a lányaim, a vőjeim. Talán a vőjeim jobban szeretnek, mint a saját lányaim. Minden szó „anyukám”. Szépen beszélnek velem, a lányaim meg az unokáim. Hogy milyen szép ballagásuk volt, és, hogy milyen csinosan mentünk oda. Én is tartom magamat olyannak, mint akármelyik itt a faluban. Ha én megmutatnám, olyan szép kosztümöket vettek a lányaim. És ha én felöltözök, nem is ismer meg senki. Kikérem magamnak. Mert az én lányom is, mikor elementek teadélutánra, ezek aztán – nem azért, hogy én dicsekedjek – azt mindenki megmondja, a tanár úr is, hogy én az én lányomat, hogyan öltöztettem. Én, amikor a tunika volt a divat, most nem is tudják, mi az, de még most is megvan a kis ruháik. Én abban járatam őket iskolába. Mikor felkerültek nagyobb iskolába, albérletet fizettem, úgyhogy büszke vagyok magamra. És most még büszkébb vagyok rájuk, mert nem jutottak szegény sorsra egyik sem. Előkelő férjük van, olyan nászasszonyaim van, hogy le a kalappal. Nagyon szeretem a nászasszonyaimat is, a nászomat is. Tiszteletbe tart minket. Mer' ezek tiszta magyarok. A nászasszonyék. Mer' magyarhoz ment férjhez az én lányom. Mind a kettő.”

A helyi társadalomba való beilleszkedés, a parasztosodás mellett lehetőség volt a saját közösségi kultúra fenntartására, a nyitottabb gazdasági lehetőségek között a közösségi kapcsolatok fenntartására. A következő generáció számára ez már nem adatott meg. A falun belüli lehetőségek szűkülésével, a parasztok elköltözésével a továbblépés egyetlen útja az elköltözés lett. Ilonka néni faluja mára szinte teljesen homogén mind gazdaságilag, mind etnikailag. Külső csoportokhoz tartozókkal való érintkezésük minimális és erősen hierarchizált. Mind térben, mind társadalmilag távol kerültek minden más társadalmi rétegtől. A teljes kiszakadás, szegregáció és gettósodás jellemzi ma a falut. Nincsenek minták, közeli referenciaként szolgáló csoportok. Az egyetlen lehetőséget jelentő elköltözés, egy másik falu vagy város heterogén társadalmi környezetébe való beilleszkedés jelen gazdasági körülmények között feltétlenül együtt jár egy erős és kényszerű akkulturációval, asszimilációval, a többségi társadalomhoz való teljes hasonlással. Az erősen szegregált, gettósodó élethelyzetből való kilépés azonban igen keveseknek, mára gyakorlatilag senkinek sem adatik meg.

„Nem vagyok jós, de én ránézek valakire, én megmondom, hogy kedves hozzám, vagy nem. Ez vagyok. És nagyon bízik a Jóistenben, aki engem büntelen bánt és megátkozik. Ha most jönne egy jós, aki azt mondaná, hogy van egy néni, akit most bántik, és az a néni három óráig fent van, mert bántik a családját, én esküszöm, adnék ötszáz forintot annak a jósnak. Már nem szeretek itt lakni,

mert már félek, hogy bejönnek egyszer hozzánk éjjel és megölnék. Mivel gondolják, hogy a papa alszik, mert beteg, vigyáznom kell rá, mikor alszik a férjem. Én vagyok fenn három óráig. De én ezt már nem bírom. Én augusztus tizenharcadikán beadom az összes állatot is. Kiírtom a tyúkokat, mindent. Én itt már nem maradok. Nekem nem volt bírósági eljárásom a férjemmel. Lehet, hogy most fogok öregségemre elválni, nem tudom. Ha nem akarja eladni, hogy kimenjek ebből a házból. Bizony Isten megteszem. Mer' most már innen menni kell.

JEGYZET

1 A másik csoport egy tagjával készült interjú szerkesztett változatát ld. a Beszélő 2002. májusi számában.

2 A faluban élő, etnikailag azonos két csoport egyike, melyhez Ilonka néni is tartozik.

3 A telep elnevezése abból adódik, hogy az unturos csoport a harmincas évek elején saját pénzen területet vásárolt magának, ahol a házaikat felépítették. Időnként ezt a telepet nevezi Ilonka néni Géza telepnek.

4 A cigányok és a parasztok közötti kliens-patrónusi viszonyokról bővebben lásd: Fleck – Virág, 1999, Fleck – Orsós – Virág, 2000.

5 Vigá: nemzetség, leszármazási csoport. Bővebben ld.: Szalai, 1997, Fleck – Virág, 1999.

6 A cigány csoportok parasztosodási folyamatáról lásd még: Havas, 1994.

7 A beás nyelvről bővebben ld.: Szalai, 1997, Derdák – Fleck – Orsós, 2000.

8 A néprajzi irodalom általában a kultúra megőrzéséről beszél. A reprodukció kifejezést mi egy rugalmasabb kultúra-fogalom keretében alkalmasabbnak tartjuk az általunk tárgyalt jelenség leírására. Arra való utalás ez, hogy a kultúra nem egy zárt entitás, hanem strukturális tényezők által befolyásolt, integrált társadalmi képződmény.

IRODALOM

Fleck Gábor – Derdák Tibor – Orsós János (2000): A beás nyelv és a beás cigányok nyelvhasználat. In: Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák*. Press Publica, Budapest.

Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde (2000): Élet a Bodza utcában. In: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*.

Fleck Gábor – Virág Tünde (1998): Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül. *Szociológiai Szemle*, 1.

Havas Gábor (1994): *A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban*. Kandidátusi értekezés. Kézirat.

Lin, Nan (1997): Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás – a státuselérés strukturális elmélete. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Szalai Andrea (1997): A „mi” és az „ők” határai, avagy a beások belülről. *Regio*, 1.

Szelényi Iván (1992): Társadalom alatti társadalom. A kisfalusi cigány gettók nyomorúsága. *Diakónia*, 4.

KEMÉNY ISTVÁN

NÉHÁNY JAVASLAT A CIGÁNYOK/ROMÁK ÜGYÉBEN¹

Az itt következő tanulmány a munkaerőpiac, az oktatás, a lakás, a kisebbségi önkormányzatok és a diszkrimináció területén tartalmaz javaslatokat.

MUNKAERŐPIAC

Az egész magyar társadalom egyik alapproblémája a munkanélküli és az inaktív lakosok igen nagy száma és aránya és ennek megfelelően a foglalkoztatottak igen alacsony száma és aránya. Ugyanez a probléma még súlyosabb formában jelentkezik a cigány társadalomban.

A nyolcvanas évek közepén a foglalkoztatottság majdnem teljes volt a férfiak körében, az egész társadalomban is, a cigányoknál is, és igen nagyok voltak a foglalkoztatottsági arányok a nőknél is. 1985-ben a munkavállalási korú férfiak 82%-a, a nők 74%-a volt aktív kereső. A foglalkoztatottak együttes száma 5 millió 400 ezer volt. Ugyanakkor a cigány férfiak 85%-a, a cigány nők több mint 50%-a volt aktív kereső.

A munkaerőpiaci helyzet a nyolcvanas évek végén kezdett romlani (elsősorban a cigányok körében), és a kilencvenes évek elején már óriási volt a munkanélküliség. 1993 végén a munkavállalási korú (15–59 éves) férfiaknál a foglalkoztatottak aránya a teljes népességben 64%, a cigány népességben 29%, a munkavállalási korú (14–54 éves) nőknél a teljes népességben 66%, a cigányoknál 15% volt. Az aktív keresők száma négymillióra csökkent. Az 1 millió 400 ezer emberből, aki elvesztette munkahelyét, 672 ezer vált hivatalosan nyilvántartott munkanélkülivé, a többiek a statisztikában az inaktív személyek közé kerültek. Aki tehetett, nyugdíjba menekült a munkanélküliség elől. Mások valamilyen átmenet után váltak inaktívvá: gyesre, gyedre mentek, és ennek lejáta után már nem tudtak elhelyezkedni. Az inaktívak harmadik része a munkanélküli járadék lejáta után megszakította kapcsolatát a munkaügyi központtal és kikerült a nyilvántartásból. Az ellátásra nem jogosult munkanélküliek általában nem látják annak értelmét, hogy regisztráltassák magukat. A munkanélkülivé vagy inaktívvá vált személyek munkahelyükkel megélhetésük alapját veszítették el, az ország gazdasága azt az értéket veszítette el, amelyet munkájukkal létrehoztak volna. 1993 vé-

gén 58 ezer volt a foglalkoztatott, 57 ezer a munkanélküli és 151 ezer az inaktív cigányok száma.

1993 és 1997 között 470 ezerre csökkent a regisztrált munkanélküliek száma, de csak azért, mert közben növekedett az ellátásra nem jogosult, és magukat regisztráltatni nem akarók száma. A foglalkoztatottak száma ugyanis 4 millióról 3 millió 646 ezerre csökkent és ennek folytán növekedett a tényleges munkanélküliek száma.

1998 és 2000 között növekedett az aktív keresők száma, de igen kis mértékben: 1998-ban 52 ezerrel (3 millió 698 ezerre), 1999-ben 114 ezerrel (3 millió 812 ezerre), 2000-ben 37 ezerrel (3 millió 849 ezerre). A 2000 évi 37 ezres növekedés már jelezte, hogy ez az igen kis mértékű növekedés is megszűnőben volt. 2001 első 9 hónapjában még volt valamelyes növekedés, de ez év utolsó negyedében már 48 ezerrel csökkent a foglalkoztatottak száma. A tényleges munkanélküliek száma és aránya tehát 1998 és 2001 között alig csökkent.

Egészen más képet mutat a mért munkanélküliség. Magyarországon a munkanélküliséget két helyen és kétféle módon számolják. Az egyik hely a KSH, ahol 1992 óta negyedévenként munkaerő-felmérésben, vagyis reprezentatív felvételben gyűjtenek adatokat a foglalkoztatottságról és a munkanélküliségről. Ebben a felmérésben azt a személyt tekintik foglalkoztatottnak, aki az adott héten legalább egy órányi jövedelmet biztosító munkát végzett, és azt a személyt tekintik munkanélkülinek, aki az adott héten nem dolgozott, és nincs olyan munkája, amelytől átmenetileg távol volt; a kikérdezést megelőző négy hét folyamán aktívan keresett munkát és rendelkezésre áll, azaz két héten belül el tudná kezdeni a munkát. Ezeknek a kritériumoknak alapján a munkanélküliek száma 2000-ben 262,5 ezer volt, a munkanélküliségi ráta 6,4, 2001 harmadik negyedévében a munkanélküliek száma 230 ezer, a munkanélküliségi ráta 5,6%.

A munkanélküliség mérésének másik helye a munkaügyi szervezet. Ez a szervezet az önmagukat munkanélküliként regisztráltató munkavállalási korú személyeket tartja nyilván, közülük is a pályakezdőket és azokat, akik korábban munkaviszonnyal rendelkeztek. Említettem, hogy a regisztrált munkanélküliek száma az 1993. évi 672 ezerről 1997-ben 470 ezerre csökkent, azt továbbá, hogy már az 1993-as szám is csak azokat a munkanélkülieket tartalmazta, akik munkanélküli járadékra tartottak igényt, és akik elhelyezkedésükhöz vagy megélhetésükhöz segítséget reméltek, azt továbbá, hogy a 200 ezres csökkenés a munkanélküli járadékra való jogosultság lejártához, illetőleg az említett remények elpárolgásához kapcsolódott. 1997 és 2000 között tovább csökkent a munkaügyi szervezet által nyilvántartott munkanélküliek száma. Ez a csökkenés 70–80%-ban a segélyezési időtartam lejártának és a jövedelempótló támogatás megszüntetésének volt a következménye. 1998-ban 423 ezer, 1999-ben 409,5 ezer, 2000-ben 390,5 ezer volt

a nyilvántartott munkanélküliek száma, a regisztrált munkanélküliségi ráta pedig 1998-ban 9,5%, 1999-ben 9,7%, 2000-ben 9,3%. Nem szorul bizonyításra, hogy a regisztrált munkanélküliek száma sokkal kisebb a tényleges munkanélküliek számánál, és hogy a regisztrált munkanélküliségi ráta kisebb a valóságosnál. Ugyanakkor ez a ráta sokkal nagyobb a KSH munkaerő-felmérése alapján kiszámított rátánál. A televíziós csatornák, a rádiók és a napilapok mégis kizárólag a munkaerő-felmérés adatait közlik és ezzel megtévesztik a közönséget. Érthető ez a megtévesztés a kormánykézben lévő csatornáknál és napilapoknál, teljesen érthetetlen azonban az ellenzéki hírben álló napilapoknál. (A regisztrált munkanélküliség adatait minden évben közlik a statisztikai évkönyvek.)

Térjünk vissza a KSH munkaerő-felméréséhez és az inaktív népességhez. A munkavállalási korú inaktív népesség száma 1993-ban 1 millió 872 ezer volt, jelenleg 2 millió 216,5 ezer, a munkavállalási korú népesség 35,4%-a. Közülük 710 ezer személy tanuló, 284 ezer gyese, gyeden, gyeten lévő, 714 ezer nyugdíjas, és 508,5 ezer más okból inaktív. A munkaerő-felmérés kérdéseire az inaktívak közül 2000-ben 454 ezer személy azt a választ adta, hogy szeretnének dolgozni. Megint csak a munkaerő felmérés szerint 106 ezren azt a választ adták, hogy szeretnének dolgozni, de nem kerestek aktívan munkát, mert nem bíztak abban, hogy találnak munkát. További 336 ezer személy szeretne dolgozni, de különféle okok miatt nem keresett munkát. További 10 ezer személy keresett munkát, de nem aktívan, illetőleg a felajánlott munkahelyet nem tudta volna azonnal elfoglalni.

A fentiek alapján a tényleges munkanélküliek számát 770 ezerre, a valóságos munkanélküli rátát 14%-ra kell becsülnünk. Ez a becslés azonban nem tartalmazza azoknak a munkavállalási korú nyugdíjasoknak a számát, akik nagyarányú munkaerő-kereslet esetén bizonyosan munkát vállalnának.

A karácsonyi magyar-román egyetértési nyilatkozat után *Medgyessy Péter* kijelentette, hogy az egyezség félmillió magyar idénymunkás munkáját veszélyezteti. Nyilvánvaló, hogy arra az 500 ezer emberre gondolt, akiről a fentiekben megállapítottuk, hogy „más okból” inaktív. Arra gondolt, hogy ezeknek az embereknek is élniük kell valamiből, és másból nem élhetnek, mint illegális munkavállalásból. Vagyis összetévesztette az idénymunkásokat az illegális munkavállalókkal. Az idénymunkások egy része valóban be nem jelentett, másik része azonban bejelentett és statisztikailag nyilvántartott munkát végez. 2000-ben 130 ezer körül volt utóbbiak száma, tehát azoké, akik a statisztika szerint foglalkoztatottak voltak az év kedvező hónapjaiban és nem voltak foglalkoztatottak a kedvezőtlen hónapokban.

Szürke vagy fekete munkát nem csak a „más okból inaktív” személyek vállalhatnak, hanem a 700 ezer tanuló is, a 700 ezer nyugdíjas is,

a gyese, gyeden, gyeten levők is és végül a KSH által nyilvántartott munkanélküliek is. A rejtett munkaalkalmak tehát nem 500 ezer, hanem egymilliónál is több dolgozni akaró ember között oszlanak meg.

Visszatérve az inaktívak 500 ezres seregére, a Magyar Hírlap 2002. január 19-i számában közölt kitűnő cikkében *Neumann Ottó* azt állítja, hogy döntő többségük az illegális munkavállalásnak köszönhetően nem hal éhen. Szakértői véleményekre hivatkozik, amelyek szerint a súlyos adóterhek miatt a legtöbb kisvállalkozás fekete foglalkoztatáshoz folyamodik.

Valójában nem ismerjük a be nem jelentett munkát végzők számát és nem ismerjük megoszlásukat sem: nem tudjuk, hogy közülük mennyien tudnak egy évben nyolc-tíz hónapot, esetleg néhány hónapot, néhány hetet, néhány napot dolgozni.

A fentieket összegezve újra leszögezhetjük, hogy a magyar társadalomnak egyik legsúlyosabb és a cigány társadalomnak legsúlyosabb problémája a munkanélküliség vagy más szóval élve az alacsony foglalkoztatottság. A munkavállalási korú férfi népességben a foglalkoztatottsági ráta jelenleg 62,7%, az Európai Unió tizenöt országának átlagában 72,5%, és hozzá kell tennünk, hogy a szakértők ezt az európai rátát sem tartják kielégítőnek. Gazdasági és társadalmi téren a legégetőbb feladatok közé tartozik a munkahelyek számának emelése.

De lehet-e a foglalkoztatottságot növelni, s ha igen, hogyan? Bizonyos, hogy új munkahelyek létrejöttét vagy régi munkahelyek megszüntét erősen befolyásolja a munkaerő költsége. A költségek közé tartoznak a foglalkoztatást és a munkából származó jövedelmeket súlyosan terhelő adók és járulékok. Ezek csökkentése valamilyen mértékben feltétlenül növelné a foglalkoztatottságot.

A munkaerő költségei közé tartozik a minimális munkabér is. A minimális munkabér 2001-ben és 2002-ben végrehajtott kétszeri, igen nagy mérvű emelése nagyon is növelte a munkaerő-költségeket. Ma még nem ismerjük a minimálbér emelésének eredményét, de bizonyosra vehetjük, hogy a foglalkoztatottság csökkenésének és a munkanélküliség növekedésének irányába hatott.

A foglalkoztatottság egyenlőtlenül oszlik meg az országban. A regionális különbségeket csak részben, a valóságosnál kisebb mértékben jelzik a regisztrált megyei munkanélküliségi ráták. Ez a ráta 2000-ben Győr-Moson-Sopron megyében 4,6%, Pest és Vas megyében 5,2%, Fejér és Veszprém megyében 7,2%, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 20,3%, Szabolcs-Szatmár megyében 19,5% volt. Vannak azonban olyan körzetek, amelyekben a regisztrált munkanélküliségi ráta a negyven%-ot is eléri. A foglalkoztatottnak ez a regionális megoszlása különösen kedvezőtlen a cigányok számára. Magyarország cigány lakosságának 56%-a ugyanis az északi, a keleti és az alföldi régióban él. Ebben a három régióban az ország teljes lakosságának csak 27%-a él.

Ezért a munkahelyek teremtésére alkalmas foglalkoztatási, regionális támogatási és területfejlesztési alapokat azokban a községekben kellene összpontosítani, amelyekben a legmagasabb az inaktív lakosok és a munkanélküliek aránya.

Meg kellene valósítani a foglalkoztatottság szempontjából legrosszabb helyzetben levő 80–100 aprófalú teljes körű rehabilitációját. Ennek a rehabilitációnak keretében kompenzációs programokat kell hirdetni, olyan nagy összegű támogatásokkal, amelyek lökést adnának a vállalkozásoknak.

A munkahelyek teremtésére szolgáló foglalkoztatási, regionális támogatási és területfejlesztési alapok egy részét ingázási támogatásokra kellene fordítani.

A magyar társadalom egyik legsúlyosabb problémája a tartós munkanélküliek reménytelen helyzete. A tartós munkanélküliek között igen nagy a cigányok aránya. Engedélyezni kellene, hogy tartós munkanélküliek alkalmazása esetén a vállalatok fizethessenek egy éven át a minimális munkabérnél 20%-kal kevesebbet.

Ugyanezt a rendszabályt kellene bevezetni azoknál a fiataloknál, akik még nem helyezkedtek el, nincs szakképzettségük és nincs magasabb iskolai végzettségük az általános iskola nyolc osztályánál.

A cigány vállalkozások ösztönzése és támogatása terén eddig a legeredményesebb munkát az Autonómia Alapítvány fejtette ki. A cigány vállalkozások – és általában a vállalkozások – ösztönzésére és támogatására szánt összegeket az Autonómia Alapítványhoz hasonló alapítványok létrehozására kell fordítani.

Ennek megfelelően kell átalakítani a foglalkoztatási, regionális támogatási és a területfejlesztési alapokat is. Szükséges azoknak a 15–18 éves fiataloknak a regisztrálása, akik kimaradtak az iskolából, vagy az általános iskola elvégzése után nem tanultak tovább, és nem is helyezkedtek el valamilyen regisztrált munkahelyen. Ez a regisztrálás a munkaügyi központok feladata.

Orbán Viktor kormányzása idején (2000-ben) átalakították a munkanélküliek támogatását. A munkanélküli járadék folyósítási idejének felső határát 360 napról 270 napra csökkentették, az 1 napi járadék-jogosultság megszerzéséhez szükséges munkában töltött és járulékot fizető időt 5 napra emelték, a járadék melletti kereső tevékenység lehetőségét megszüntették. Ugyanakkor megszüntették a járadékjogosultságukat kimerítő munkanélküliek jövedelempótló támogatását. Az utóbbit felváltó rendszeres szociális segélyhez a munkanélkülinek legalább 30 napi részvételt kell vállalnia az önkormányzat által szervezett közcélú foglalkoztatásban. A változtatásokat a „Segély helyett munkát” hatásosnak szánt elvével támasztották alá, munkát azonban nem tudtak biztosítani. A változások évében, 2000-ben 1%-kal növekedett és jelenleg nem növekszik, hanem csökken a foglalkoztatottak száma. A munka-

nélküli járadék maximális folyósítási idejének csökkentése éppen a rendszeresen dolgozókat bünteti, az 1 napi járadékhoz szükséges 5 napi munkában töltött idő egyszerűen rablás. A rendszeres szociális segélyhez szükséges közcélú munka a legális munkaerőpiacról szorítja ki a munkanélkülieket. Feltétlenül szükséges ezeknek a törvényt módosító-soknak hatályon kívül helyezése.

OKTATÁS

Az oktatás területén az 1993/94-es országos vizsgálat azt mutatta, hogy a 20–24 éves cigány fiatalok 77%-a végezte el az általános iskola nyolc osztályát, de azt is megmutatta, hogy 14 vagy 15 éves korban csak 44% végezte el az általános iskolát, a többiek csak később, 16, 17, 18 évesen, és a kapott bizonyítvány nem a tényleges tudást fejezte ki.

Ugyanezen vizsgálat szerint a nyolcadik osztályt végzetek közül 10,6% tanult tovább szakközépiskolában vagy gimnáziumban és 30% szakmunkásképzőben. A kilencvenes évek második felében javultak a továbbtanulási arányok. Jelenleg a cigány családok ötöde tudja gyermekét középiskolába járatni, a családok negyedében a gyerekek az általános iskolát sem tudják elvégezni és további 30%-nál nyolc évnél hosszabb idő alatt tudják elvégezni és úgy, hogy a megszerzett bizonyítvány többet mutat a megszerzett tudásnál.

A cigány gyerekek tanulását több tényező akadályozza. Ezek közül az egyik tényező az, hogy a cigány gyerekeknek csak fele jár három évig óvodába, a másik fele csak egy évig iskola-előkészítő osztályba. Ez részben azért van így, mert a kistelepüléseken nincs mindenütt óvoda, más helyeken pedig a férőhelyek hiánya akadályozza az óvodába járást. Ezért feltétlenül szükséges az óvodai hálózat teljes kiépítése és a férőhelyek biztosítása.

A szegények gyerekeinek óvodai ellátáshoz jutásának érdekében szükséges az óvodai díj átvállalása és a rászorultak gyerekeinél az ingyenes óvodai gyermekétkeztetés.

A cigány és a beás anyanyelvű gyerekeknél az általános iskola elvégzésének egyik akadálya, hogy hat-hét éves korban a gyerekek nagy része rosszul tud magyarul. A kétnyelvűségből származó nyelvi hátrány leküzdéséhez a három évig tartó kétnyelvű óvoda szükséges.

Az általános iskola elvégzésének, illetőleg a továbbtanulásnak egyik fő akadálya az, hogy a cigány gyerekek nagy részét indokolatlanul kisegítő iskolába, gyógypedagógiai intézménybe utalják. A közhit szerint ennek az az oka, hogy az áthelyezésnél alkalmazott tesztek amerikai középiskolai gyerekek számára dolgozták ki, és ezeknek a teszteknek a magyarországi cigány gyerekek egy része nem tud megfelelni. A valóságban a cigány gyerekek többségét nem a tesztek alapján utalják

kisegítő iskolába vagy gyógypedagógiai intézménybe, hanem a gyerekek magatartása és családi helyzete miatt. Feltétlenül szükséges ennek a gyakorlatnak a megszüntetése.

Az általános iskola elvégzésének, illetőleg a továbbtanulásnak további akadálya, hogy a normál iskolába járó cigány gyerekek egy részét elkülönített osztályokban tanítják. Ezt a gyakorlatot feltétlenül meg kell szüntetni.

Továbbtanulási támogatást kellene biztosítani azoknak a családoknak, amelyekben a szülők egyikének sincs nyolc általánosnál magasabb iskolai végzettsége, legalább az egyik szülő munkanélküli és legalább egy gyermek a családban közép- vagy felsőfokú tanulmányokat folytat.

Utólagos fejkvótát (normatívát) kellene biztosítani a fenti kritériumoknak megfelelő minden egyes gyerek után azoknak az általános iskoláknak, ahonnan a gyerekek érettségit adó középiskolába nyertek felvételt, illetőleg azoknak a középiskoláknak, amelyekből a gyerekek felsőfokú tanintézetbe felvételt nyertek.

Egyetértek *Derdák Tibor* azon javaslatával, hogy mozgó pályaválasztási és továbbtanulási szolgálatokat kell létrehozni az ország húsz iskolavárosában, valamint azzal is, hogy ezeket a szolgálatokat a felmutatott továbbtanulási eredmények alapján finanszírozzák.

Vannak az országban óvodák és iskolák, amelyek le tudják küzdeni a fentiekben érintett nehézségeket, és sikeres programot hajtanak végre. Ki kell válogatni ezeket az óvodákat és iskolákat és a jól működő programokat és a kiváló programokat ajánlás formájában a többi óvodák és iskolák rendelkezésére kell bocsátani.

Vannak továbbá olyan kollégiumok (például Collegium Martineum), tanodák (például Józsefvárosi Tanoda), és civil intézmények, amelyek eredményesen küzdenek az általános iskola hetedik-nyolcadik osztályába és a középiskolába járó hátrányos helyzetű tanulók, de különösen a cigány tanulók lemorzsolódása ellen. Feltétlenül szükséges ezek kiemelt támogatása.

Szükséges továbbá az ország területén négy vagy öt, a Collegium Martineumhoz hasonló kollégium felállítása. Magától értetődő követelmény a Gandhi Gimnázium befejezése.

A szegény gyermekek szakképzésének érdekében támogatni kell azokat a kisiparosokat és vállalkozókat, akik szegény gyermekek szakmai gyakorlati képzését vállalják.

Alapelve, hogy támogatásokat nem etnikai, hanem rászorultsági alapon kell biztosítani. Az etnikai alapú pozitív diszkrimináció igazságtalan, és az ilyen megkülönböztetés a többségi társadalom felháborodását váltja ki.

LAKÁS, LAKÁSEPÍTÉS, LAKÁSFENNTARTÁS, LAKHATÁSI TÁMOGATÁS

Kezdjük a telepen élőkkel. 1971-ben a cigányok 65%-a, 1993-ban már csak 14%-a élt elkülönült telepen. A meglevő telepek túlnyomó többsége azonban nem putrikból álló hagyományos telep, hanem újabb keletű, hatósági közreműködéssel létesített, többnyire cs-házakból álló telep. A telepek eloszlása egyenlőtlen: Dél-Dunántúlon a telepek aránya 6%, a központi régióban 3%, az északi régióban 29%, Észak-Dunántúlon pedig egyáltalán nincsenek telepi lakások. A *Horn –Kuncze-* kormány 1997-ben a cigányság helyzetének javítását célzó intézkedések sorában előírta a telepek összeírásának megszervezését. Erre csak nagyon lassan, vontatottan és pontatlanul került sor. Az északi régió 196 telepe közül 27 telepen (14%) nincs villany, 88 telepen (45%) nincs vezetékes víz és ezen belül 27 telepen víz csak 500 méternél távolabb található, a telepi házak nagyobb fele vályogház, putri, barlang vagy egyéb nyomorúságos hajlék. Feltétlenül szükséges a telepek felszámolása.

A lakásállomány egészére az a jellemző, hogy a jelenlegi foglalkoztatási és jövedelmi viszonyok között a meglevő lakásszintet is nagyon nehéz fenntartani. A szegény családok egy részének van régebben felvett kedvezményes építési vagy házvásárlási kölcsönből való tartozása. Mivel ezeknek a tartozásoknak a havi törlesztő részét nagy mértékben megemelték, ez a mai viszonyok között az érintett családok számára megoldhatatlan terhet jelent. További terhet jelent a cigány és általában a szegény családok nagy részénél a víz- és csatornadíj, a lakbér, a villanyszámla, a gázdíj, a közös költségek, a fűtés díja, a szemétdíj és a kéményseprés díja. Közismert, hogy Magyarországon a lakásfenntartási támogatások távolról sem fedezik a ténylegesen szükséges összeget. Maga a szociális törvény azt mondja ki, hogy a támogatás összege hozzájárul a lakhatás feltételeinek megőrzéséhez. A gyakorlatban ez az összeg annyira alacsony, hogy még hozzájárulásnak is alig nevezhető. A jelen viszonyok között az egyik legfontosabb teendő a lakásfenntartási támogatás összegének emelése és magának a lakhatási támogatásnak országos rendezése.

E helyen kell említeni a 2000-ben hatályba lépett módosításokat, amelyek az úgynevezett önkényes lakásfoglalásokkal szembeni eljárásokat alakították át. 2000 márciusától az önkényes lakásfoglalás szabálysértésnek minősül. Mivel a bírságot a családok nem tudják kifizetni, a szabálysértést elzárással büntetik. Egynapi elzárás mintegy 3500 forintjába kerül az államnak, a törvényben kiszabott hatvan nap esetén ez több, mint 200 ezer forint. A 2000 júniusában hatályba lépett újabb törvény pedig lehetővé tette az önkényesen elfoglalt lakások bírósági döntés nélküli közigazgatási kiürítését. A gyermekvédelmi törvény értelmében azonban az önkormányzatoknak gondoskodni kell a családok

elhelyezéséről. Négytagú család esetében ez másfél milliós költséget jelent. Amennyiben nincs hely átmeneti otthonban, egy gyermek állami nevelésbe vétele évi félmillió forintot jelent. Az említett törvénymódosítások mindezen túl sértik az alapvető emberi jogokat. Ezeket a törvénymódosításokat hatályon kívül kell helyezni. Az önkényes beköltözés természetesen nem teremthet alapot a lakás megszerzésére. A jogbiztonság érdekében szükséges a jogcímnélküliek kiköltöztetése. Ezt azonban csak bírósági döntés alapján lehetne végrehajtani. A gyakorlatban is érvényesíteni kell azt, hogy végrehajtásra csak akkor kerülhet sor, ha az önkormányzat vagy általában az állam eleget tud tenni annak a kötelezettségének, hogy elhelyezi a kiköltöztetett családokat.

A CIGÁNYOK ÉS A RENDŐRSÉG

E tekintetben Szikinger István helyzetértékelése tűnik érvényes megközelítésnek: „Nem a romák letegezése, sértegetése és bántalmazása jelenti a legfőbb problémát, hanem az, hogy egyáltalában lehetséges embereket letegezni, sértegetni és bántalmazni anélkül, hogy az ilyen magatartást tanúsító rendőrnek félnie kellene a megtorlástól.” Valóban, ahol intézményesen meg lehet sérteni az állampolgári és emberi jogokat, ott szükségszerűen szorulnak gettóba vagy válnak törvényen kívülivé egyes társadalmi csoportok. A jogsértő gyakorlat azzal kezdődik, hogy azokat fosztják meg jogaiktól, akiket okkal vagy ok nélkül bűnözőnek minősítenek vagy bűnöző magatartással gyanúsítanak. Ezen az úton kriminalizálják a kábítószer kipróbáló fiatalokat is, a cigányokat is. Mivel „látható” kisebbségről van szó, a rendőrség közöttük keresi a jogsértőket, gyakrabban igazoltatják, gyakrabban ellenőrzik és állítják elő a romákat, mint másokat. Rendőrségi viszonylatban nem arra van szükség, hogy rendőrök és rendőrtisztek cigány népismeretet tanulmányozzanak, hanem arra, hogy az alkotmányt, a Btk-t és a szolgálati törvényt tartsák be minden állampolgárral szemben.

A CIGÁNYOK KISEBBSÉGI ÖNKORMÁNYZATAI

A cigányok kisebbségi önkormányzatainak létrehozására a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi törvény adta meg a lehetőséget. A törvény egyik hiányossága, hogy nem biztosította a kisebbségi önkormányzatok működésének anyagi alapjait. Ezáltal a települési önkormányzatoknak kiszolgáltató kisebbségi önkormányzatok jöttek létre. A törvény másik hibája, hogy a kisebbségi önkormányzatokat nem a kisebbségek tagjai, hanem általában az állampolgárok választják, vagyis a többség tagjai választják meg a kisebbségek képviselőit. Ennek a második hi-

bának a kijavítására sokan már évek óta javasolják, hogy a kisebbségi önkormányzati választásokat más időpontban tartsák meg, mint a települési önkormányzati testületek megválasztását. Ezt a törvénymódosítást feltétlenül be kellene vezetni, de még helyesebb lenne, ha a kisebbségi önkormányzati testületek megválasztásában csak olyan személyek vehetnének részt, akik előzőleg írásban kijelentették, hogy az adott kisebbséghez tartoznak. Ugyanígy szükséges a kisebbségi önkormányzatok működéséhez szükséges anyagi feltételek törvényi biztosítása.

A CIGÁNYOK ÉS A DISZKRIMINÁCIÓT TILTÓ TÖRVÉNY

Magyarországon az alkotmány tiltja a diszkriminációt. „A Magyar Köztársaság biztosítja a területén tartózkodó minden személy számára az emberi ill. az állampolgári jogokat, bármely megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési, vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül.” Az alkotmányos tilalom ellenére azonban diszkriminációt tapasztalunk a legkülönbözőbb területeken, az állami intézményekben és szervezetekben, a központi és a helyi hatóságok gyakorlatában. Az alkotmány nem akadályozta meg a hivatalban lévő személyeket alkotmánysértő cselekedetek elkövetésében és valószínűnek látszik vagy legalábbis elképzelhető, hogy ezek a személyek nem is voltak annak tudatában, hogy tetteik sértik az alkotmányt. Konkrét tartalmi elemeket magába foglaló törvényi tilalom nélkül az alkotmányos tilalom merő általánosság marad, nem kényszerít a diszkriminációs tilalom betartására és még világos útbaigazítást sem ad a jogsértő viselkedés elkerülésére. Ezért szükséges olyan diszkriminációt tiltó törvény meghozatala, amely egybegyűjtené az elszórtan fellelhető diszkrimináció-ellenes rendelkezéseket, tartalmazná az életben előforduló diszkriminációs cselekmények leírását, pontosan megfogalmazná, hogy a különböző területeken mit kell diszkriminációnak tekinteni, és tartalmazná a diszkriminációs cselekményekkel szemben követendő eljárásokat és szankciókat is.

JEGYZET

1 Ugyanezzel a címmel 1997. november 19-én tartottam záró előadást a Magyar Tudományos Akadémián, a cigány/roma népesség helyzetéről tartott konferencián. Az előadás kiegészített és javított szövege 1998-ban jelent meg a Szociológia – emberközelség című kötetben (szerk. Hanák Katalin, Neményi Mária, Új Mandátum), majd átdolgozott formában Tennivalók a cigányok/romák ügyében címmel 1999-ben, *A cigányok Magyarországon* című kötetben (MTA kiadása, összeállította Kemény István). Az 1997-es előadás, illetve Az 1998-as és 1999-es kötetek szövege elsősorban az 1971. évi és az 1993/94. évi országos kutatás eredményeire épült. Jelen tanulmány is támaszkodik az említett kutatásokra, de ugyanolyan mértékben az azóta végzett vizsgálatokra és a legutóbbi néhány évben megjelent tanulmányokra.